

Y/31
Q-53

**ASR OSHGAN
ASRLAR**

**ABDULLA
QODIRIY**

MEHROBDAN CHAYON

**"SHARQ" NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2004**

Tahrir ha'yati:

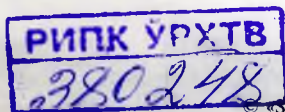
Bobur ALIMOV (*hay'at raisi*), Said AHMAD, Ahror AHMEDOV (*hay'at raisi o'rinbosari*), Naim KARIMOV, Tohir MALIK, Murodjon MANSUR, Omon MUXTOR, Umarali NORMATOV, Anvar OBIDJONOV, Shuhrat RIZAYEV, Nosir FOZILOV, Shukur XOLMIRZAYEV, Islom ShOG'ULOMOV, Ibodulla SHOYMARDONOV, Barnobek EShPO'LATOV (*hay'at kotibi*), O'tkir HOSHIMOV.

Q—53

Qodiriy, Abdulla.

Mehrobdan chayon: Roman. /«Asr oshgan asarlar» turkumi// Tahrir ha'yati: Bobur Alimov va boshq./. — T.: «Sharq», 2004. — 288 b.

BBK.84.(5U) 1

ASR OSHGAN ASARLAR

ABDULLA QODIRIY
MUEHROBIDAN
CHAYON

Roman

"SHARQ" NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2004

T a h r i r h a y ' a t i:

Bobur ALIMOV (*hay'at raisi*), Said AHMAD, Ahror AHMEDOV (*hay'at raisi o'rinbosari*), Naim KARIMOV, Tohir MALIK, Murodjon MANSUR, Omon MUXTOR, Umarali NORMATOV, Anvar OBIDJONOV, Shuhrat RIZAYEV, Nosir FOZILOV, Shukur XOLMIRZAYEV, Islom SHOG'ULOMOV, Ibodulla SHOYMARDONOV, Barnobek EShPO'LATOV (*hay'at kotibi*), O'tkir HOSHIMOV.

Q—53

Qodiriy, Abdulla.

Mehrobdan chayon: Roman. /«Asr oshgan asarlar» turkumi// Tahrir ha'yati: Bobur Alimov va boshq./. — T.: «Sharq», 2004. — 288 b.

BBK.84.(5U) I

SamISI

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2004.

Inv № 437528

Roʻmonning mavzuʻi toʻgʻrisida

Turkiston feodallarining keyingi vakili boʻlgʻan Xudoyorning oʻz xohishi yoʻlida dehqon ommasi va mayda hunarmand — kosib sinfini qurbon qilishi, mam-lakat xotin-qizlarini istagancha tasarruf etishi, bunga qarshi kelguchilar tilasa kim boʻlmasin, rahmsiz jazo berishi roʻmonning mavzuiʻdir. Xudoyorning bu yoʻldagʻi birinchi istinodgohi boʻlgʻan ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamo insoniy his bitkanligi va qolgʻani ham xabosat pardasi ostida sezilmas darajaga yetkanlini mundarija sigʻdirgʻan qadar bayon qilinadir. Bular roʻmonning nomargʻub — manfiy qahramonlari. Ikkinchi tarafda mazkur qora kuchlarga qarshi “tuban” sinf — kambagʻallar, ularning xonliq tuzilishiga, qora kuch — ulamo alayhiga chiqishi. Mehnatkash kambagʻallarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmishi va bir-biriga aloqasi, samimiyati.

Albatta, men bu soʻnggʻi margʻub qahramonlarni oʻzbek tarixining hazmi koʻtargan qadar oʻz holicha olishqa tirishdim. Ularning xon va ulamoga qarshi isyon tabiʻiy — sharʻiyydir. Chunki shundan ortigʻi soxta boʻlishi ustiga kitobning qadrini ham tushurar edi. Shu ikki sinf kurashini tasvir qilish vositasida xon harami, xotinlari, qirq qizlar, tarixiy va etnoʻgʻrafiy lavhalar, oʻzbek hayoti, qiziqchiligʻi, tanqidchiligʻi, oʻzbek xotin-qizlari orasidagʻi isteʼdod, shoirlar, azkiyachilik va boshqa yana koʻb nuqtalarni qamrab olindi.

Roʻmonda yana bundan boshqa bir koʻb jihatlar bor. Ularni bu yerda sanab oʻlturish hojat emas, ular muhtaram, oʻqugʻuchining nazaridan qochib qutilmas.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)
Toshkand, 1928-nci yil, 5 fevral

— Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi
Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning — Ra'nosi,

(Mirzo)

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin
Ne baxt Ra'no xaridoring talab ahlining — Mirzosi.

(Ra'no)

1. RA'NONING EGASI

Solih maxdum bu kun odatdan tashqari yeshilib ketdi, masjiddan chiqib to'g'ri qassobning oldig'a bordi, bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib havlisiga keldi. Maktabda husnixat mashq qilib o'lturg'uchi bolalar ichidan ikkitasini gulzorni supurib, suv sepishka buyurdi va o'zi go'shtni ko'tarib ichkariga kirdi.

Nigor oyim hozirg'ina qizlarni ozod qo'yub, ko'krak bolasini bag'rig'a olg'an edi. Ra'no havli yuzida ikkita ukasining o'rtasig'a tushib, ularning loy o'yunig'a ishtirok etar, yer supurib yotqan soch o'rumlarining tuproqqa belashkanidan xabarsiz edi.

Go'sht ko'tarib yo'lakdan kirgan Solih maxdumning ko'zi Ra'noning shu holiga tushdi:

— Balli Ra'no, ana jinnilik! — dedi maxdum, — atlas ko'ylak senga hayf, senga bo'zdan boshqasi albatta hayf!

Ra'no o'rnidan turdi, dadasidan uyalib loyliq qo'llarini orqasig'a yashirdi.

— Uyat emasmi, yuv qo'lingni, yuv! Ukalaringni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan!

Ra'no yugurib ariqqa ketdi, Nigor oyim o'lturgan joyidan "Ra'noning aqli tushsin" deb kulib qo'ydi. Solih maxdum hanuz Ra'nodan koyib kelar edi:

— Ishing bo'lmasa kitob o'qi, husnixat ol, sen kulolning qizi emassanki...

Solih maxdum go'shtni Nigor oyimning yonig'a qo'yub, o'zi zina bilan ayvonga chiqdi.

Maxdum tomonidan Ra'noning tergalishi Nigor oyimni uncha mashg'ul etmadi. Ammo hozir uning ko'ngliga kelgan masala erining chiqim vajiga favqulodda yeshilib ketishi edi. To'g'ri, Nigor oyimning oshxonasig'a shuningdek bir necha choraklab go'shtlar ko'b kelar edi, faqat eri tomonidan emas. Solih maxdumning jo'mardlig'i ko'pincha yigirma paysa¹ etdan narig'a oshmas, shunda ham bolalardan mo'mayroq "ozodliq" kelib qolsa yoki "panjshanbaliq" kutkandan ortig'roq tushsa.

Shuning uchun Nigor oyim bu jo'mardliq haqini eriga beralmadi:

— Go'shtni ko'broq olibsizmi... Anvar buyurg'anmidi? — deb so'radi.

— Yo'q, — dedi maxdum sallasini qoziqqa ila-ila, — bir manti qilayliq, — dedim, — manti yeganimizga ko'b bo'ldi, vallohi a'lam...

Ra'no yuvinib keldi, dadasiga uyat aralash bir qarab oldi-da, Nigor oyimning yonig'a o'lturdi va onasining bag'rida emib yotqan chaqaloqning kichkina mimit qo'llarini suyub o'pdi.

Solih Maxdum yeshinib kelib, ona-bolaning ustida to'xtadi.

— Sen mundan keyin kichkina bo'lmaysan qizim, Ra'no, — dedi maxdum nasihatomuz, — shu ukalar-ing bilan qilib o'lturgan ishingni kishi ko'rsa nima deydi. Inshoolloh uy egasi bo'lishg'a yaqinlashib qol-ding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo'yi-shing kerak, qizim.

Ra'no qizarinib onasig'a qaradi, yana mimit qo'lni o'pishka mashg'ul bo'ldi.

— Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha, — dedi Nigor oyim, — quyulmaydirg'ang'a o'xshaydir.

Bu so'zdan Ra'no uyalib, boshini chaqaloqning bag'rig'a tiqib oldi. Solih maxdum kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bordi va oyog'ini kafshiga uzatdi.

¹ Paysa — taxminan 50 gramm.

— Tur, yotma Ra'no! — dedi dahlizdan, — go'shtni onangg'a to'g'rab ber, piyozni art! Anvar akang ham kelib qolar, taom asrga tayyor bo'lsin!

Ra'no dadasini uzog'latib, boshini ko'tardi, onasig'a o'pka aralash kulib qaradi. Uning bu qarashidan onasining boyag'i so'ziga qarshi rizosizliq onglashilmas, balki shodliq ma'nolari o'qulur edi. Darhaqiqat, eru xotin oralarida o'tkan ikki kalima so'z shu oila gulshanida o'skan Ra'noning istiqbolini ochiq belgilar edi. Nigor oyim "Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha..." deb garchi bir muncha qo'polroq ta'bir bilan bo'lsa ham "Ra'noning egasi" borlig'ini so'zlar, Ra'no ersa "egasi"ning kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg'ani uchun jodu ko'zida rizosizliq emas, surur ma'nolari o'ynatar edi.

Dadasining — "Anvar akang ham kelib qolar, taoming asrga tayyor bo'lsin!" jumlasini Ra'noga yana ochiq, yana ravshan ta'minot berar edi...

2. AMIR UMARXONNING KANIZI

Solih maxdum 1230—1390-nchi hijriy yillarda "Ho'qandi firdavsmonand"da yashag'an bir muallim va imom, o'z zamonasining istilohi¹ bilan aytkanda "maktabdor domla"dir. Solih maxdum sinfi jihatdan ulamo oilasiga mansub bo'lib, bobosi Olimxon² va Umarxon³ davrlarida muftilik, qoziliq mansablarida xizmat qilg'an, otasi ersa Qo'qonning Madali (Muhammadali) xon⁴ madrasasida necha yillar mudarris bo'lgandir. Qisqasi maxdumning ota-bobolari xonlar qoshida mumtoz va xalq nazarida "sharaflik va muhtaram" mavqi'ni ushlab kelganlar. Biroq bu mumtoz silsila bizning maxdumgacha yetib

¹ *Istiloh* — atama.

² Olimxon Norbo'tabiy o'g'li (1775—1811) 1798—1811-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

³ Umarxon (1785—1882) Olimxonning ukasi. 1811—1822-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

⁴ Madalixon (Muhammadalixon) Umarxon o'g'li (1806—1842) 1822—1842-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

kelalmay, Madalixonning qatli bilan birga kesilgan, buning mojarosi ersa quyidag'ichadir:

Turkiston xonlig'i tarixidan xabardor kishilarga ma'lumdirkim, Amir Umarxon oxir umrida o'z saroyidagi yosh kanizlardan biriga muhabbat qo'yadir. Kaniz yosh bo'lg'anlig'i va balog'atka yetmaganligi uchun uni nikohiga ololmay vaqt kutadur. Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetalmay vafot qiladir, taxtka o'g'li Madalixon minadir. Oradan bir necha yillar o'tib boyag'i kaniz qiz balog'atka erishadir va bir husniga o'n husn qo'shulib otaning bolasi bo'lg'an Madalixonni ham o'ziga oshiq qiladir. O'z saroyida o'skan bu qizni yosh xon hamisha ko'z o'ngida yuritsa ham biroq... tarixning bizga xabar berishiga qarag'anda Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadir. Chunki ulamolar bu go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab, nima uchundir xonning orzusig'a ko'ndalang keladirlar:

"Otangiz, agarchandi kanizni o'z nikohlariga olmag'an bo'lsalar ham va lekin balog'atka erishkach olarman, deb niyat qilg'anlar. Binobarin bu kaniz sizga ona maqomida, shari'at ruxsat bermaydir!" dey-dirlar.

Madalixon bu fatvodan keyin dardini ichiga yutishg'a majbur bo'lib, ammo ikkinchi tarafdin o'zining orzusig'a qarshi borg'an ulamoni sekin-sekin "ilmiy" ishlardan olib ular o'rnig'a yangilarini qo'ya boshlaydir. O'z orzusig'a zamin hozirlag'ach, bir necha yilni o'tkazib, yana ulamog'a shu to'g'rida fatvo so'rab murojaat qiladir. Tabiiy, yaqindag'ina og'zi oshqa yetkan yangi ulamolar o'z valiyi ne'matlari bo'lg'an Madalixong'a xiyonat qilmaydirlar-da:

"Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir.¹ Otangiz marhum — nikohlanaman deb aytkan bo'lsalar ham nikohlandim, deb aytmaganlar. Bas, amiralmo²minin mazkurani xud nafslariga³ aqdi shar'iy³ qilsalar joiz va durustdir. Vallohi a'lam bis-

¹ Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir — hurmatga loyiq din alomalarining nazaricha asosiy e'tibor shariat qonunlariga qaratilishi kerak.

² Xud nafsiga — o'z nafsiga.

³ Aqdi sha'riy — shar'iy nikoh.

savob", deb fatvonomani "binni mufti marhum", "binni mudarris marhum", "binni Ho'qandiy marhum" — muhri bahaybatlari bilan qalashdirib beradirlar va Madalixon to'y va tomoshalar bilan murod-maqsadig'a yetadir...

Kimlarning vositasi bilandir mazkura go'zal kanizning ta'rifi Buxoro amiri — amir Bahodir — (Botur)¹ xong'a yetib, ul ham ilgaridan haligi kanizga g'oyibona oshiq bo'lg'an edi. Ammo qaysi yo'l bilan bo'lsa ham shu kanizni qo'lg'a kirgizish fikrida bosh og'ritib, nos chakib yurgan Bahodirxon qulog'iga bu xabari jonso'z yetib dumog'idan dud chiqadir va darhol Buxoroning zabardast ulamo, mufti, a'lam, hokazo va alo-hozalqiyos peshvolarini o'z huzuriga chorlab, darg'azab voqi'ani so'zlaydir va ulardan darhol bir "fatvoyi bahaybat"ni talab qilg'anida ulamoyi kirom ham daron botahorat-betahorat, masalani eshitar-eshitmas fatvo yozadirlarkim:

"Bir jamoa mo'minlarga amir bo'lg'an zotning vazifai shar'iyi shuldurkim, islomda ustivor turg'ay, ahkomi islomni² kamokon³ ijro qilg'ay. Har bir amirikum arkoni islomdan⁴ zarracha yuz o'g'ursa, ul kimarsa jamoai islom ustiga amir emas, sharirdir⁵. Nauzanbillahkim Farg'ona va Turkiston mamlakati-ning alhol⁶ amiri bo'lg'an Muhammadalixon volidi-ning⁷ mankuhasi,⁸ ya'ni validai ayni va rizo'isini⁹ o'z aqdig'a olibdir, nauzanbillahi, nauzanbillahi. Oyat va ahodisi sharifa va ba chahori mazhab¹⁰ va ba nazdi mujtahidini kirom va ulamoi zul-ehtrom¹¹

¹ Amir Bahodir (Botur) — Nasrulloxon (1826—1860 yillarda xonlik qilgan) nazariga aytiluvchi laqab.

² Ahkomi islom — islom hukmlari, qonunlari.

³ Kamokon — bekamu ko'st.

⁴ Arkoni islom — islom ruknlari, asoslari.

⁵ Sharir — yomonlik qiluvchi, zararkunanda.

⁶ Alhol — hozirgi, bugungi.

⁷ Valid — ota.

⁸ Mankuha — nikohli xotin.

⁹ Validai ayni va rizo'i — o'z va emuzgan onasini olibdir... (mual).

¹⁰ Ba chahori mazhab — sunniylik yo'nalishidagi shari'atning hanafiya, malikiya, shofi'iya, hanbaliya mazhablari.

¹¹ Zul-ehtrom — ehtrom egasi.

muttafaqun¹ alayhi kofirdir. Kazolika² o'shandog' murtadning qatli avvalo digar³ islom amirlariga va ba'd az⁴ barcha mo'minlarga farzi ayndir!"

Darvoqi⁵ "xolisona" bu fatvoga amir Bahodirxon "betarafona" qiymat berib, "din yo'lida xolis bir jiho-di akbar"⁶ deb jami'i qo'shunlari bilan Farg'ona usti-ga yurish qiladir. Amiri Bahodirning bu "xolisona" jihodi Turkiston xonlig'i tomonidan qanday muqova-matlarga⁷ uchradi va ikki tarafdin qancha boshlar kesildi, albatta bu to'g'rida bizning ishimiz yo'qdir. Faqat bu mojarodan bizga keraklik nuqta shundakim, natijada Madalixon shikast topdi, ham amiri Bahodir tomonidan qatl qilindi. Madalixong'a fatvo yozib bergan Qo'qon ulamolaridan bir nechalari had uruldilar⁸ va bir nechalari qochib qutuldilar. Amiri Bahodirxon bo'lsa Farg'ona hukumatiga o'z kishisini qo'ydi, fathu nusrat⁹ bilan kanizni olib Buxorog'a qaytdi.

Maqsadg'a kelsak, Madalixong'a fatvo yozib berishda ishtirok qilgan va Bahodir tomonidan had urulg'an ulamolarning biri shu bizning Solih maxdumning otasi edi. Had urulg'andan so'ng ko'b yasholmadi, o'ldi va shuning bilan bu oila-ning burung'i imtiyoz va sharafi ham bitdi. Chunki mundan so'ng Turkiston taxtiga o'lturgan xonlar-ning hammalari deyarlik Buxoro amirining himo-yasida kabi edilar. Va Madalixonning fatvosiga ishtirok qilgan ulamolar hamisha e'tiborsiz, mar-dud⁹ bo'lib qoldilar.

¹ *Muttafaqun* — kelishilgan.

² *Kazolika* — shuning uchun.

³ *Digar* — boshqa, o'zga.

⁴ *Ba'd az* — keyin, so'ng.

⁵ *Jihodi akbar* — ulug' yurish, urush.

⁶ *Muqovamat* — qarshilik.

⁷ *Had urmoq* — huquqsizlantirmoq.

⁸ *Fathu nusrat* — g'alaba.

⁹ *Mardud bo'lmoq* — haydalmoq, quvilmoq.

3. MAXDUMNING UYLANISHI VA MAKTABDORLIG'I

Solih maxdum otasining vafotida yigirma yoshliq talaba edi. Otasi marhum bo'lg'andan so'ng o'zidan bir necha yosh kattaroq og'asi Marg'along'a imom bo'lib oilasi bilan ko'chib ketdi. Solih maxdum onasi va o'n olti yoshliq Na'ima ismlik singlisi bilan Qo'qonda qoldi. Birar joydan kelim bo'lmag'anliqdan bu oila ko'b tanglikka tushib oxirda Solih maxdum tahsilni tark etishka, qorin to'ydirarliq bir kasb izlashka majbur bo'ldi.

Albatta, Solih maxdum og'irroq kasbni uxda qilolmas, imomatka bo'lsa soqoli chiqmag'anliqdan yarolmas edi. Ko'b ozor chekib nihoyat qorindosh-urug' va mahalla kishilarining kengashlari bilan o'z uyiga maktab ochdi, mahalladan besh-o'nta bola yig'di va yeng shimarib maktabdorliqqa boshladi.

Bir necha yil maktab rivojga minmadi, ya'ni bolalar o'n besh-yigirmatadan narig'a o'tmay, "panjshanbalik" arang it azobi ro'zg'org'a yetib turar edi. Maxdum va oilasining shundan boshqa daromad manba'lari bo'lmag'ani uchun har holda, yana shunga qanoat qilmoqqa majbur edilar.

O'g'ul yigirmaga, qiz o'n beshka yetdimi — onalarning dardi kelin va kuyav savdosi bo'lib qoladir. Shunga o'xshash maxdumning onasi Mohlar oyimning kasali go'yo "dard ustiga chipqon" edi: maxdumning yoshi yigirmadan oshti, Na'ima ham o'n sakkizga to'ldi, ya'ni kelin ham kerak, kuyav ham. Na'ima to'g'risidan tashvish yo'q, husn, odob, yumish, hammasidan ko'ngil to'q, bek bo'lmasa — bekszoda, mudarris bo'lmasa — mukarrir¹.

Ammo maxdum masalasi bir oz mushkilroq edi: topish-tutish ma'lum, otasidan qolg'ani faqat ichki-tashqi havli, mundan boshqa hech gap. Bas, Mohlar oyim o'z tirikligida maxdumning "boshini ikki" qilmasa, o'zidan so'ng uning uylana olishi amri mahol.

¹ Mukarrir — assistent.

Shuni ko'zda tutib Mohlar oyim maxdumning uylanishiga mazkura Na'imani vosita qilmoqchi bo'ldi. Ya'ni Na'imani uzatib evaziga uzatilgan joydan kelin olmoqchi edi. Qarshi quda bo'lmoq uchun qizliq va o'g'ulliq havlini uchratish va buning ustiga "naslu nasabda tekislik", olinadig'an kelinning silliqina bo'lishi — ana shunday mushkilotlar orqasida ikki yil chamasi Na'imaning umri sarg'ayib o'tdi. Yurt emasmi, degandek yurtchilikda yurak og'rig'ig'a davo topilmay qolmas. Shunga o'xshash Mohlar oyimning yarasi ham nihoyat uchunchi yilda davosini topdi:

Xon o'rdasining mutavaffo¹ mirzolaridan bittasining madrasada o'qub yurg'an o'g'li bor edi va uyida chaqich chaynab o'lturgan o'n olti yoshliq qizchasi ham bor edi. Bu oila Mohlar oyimning taklifini ma'alammununiyat² qabul etdi. Chunki "o'xshatmay uchratmas" degandek narigi taraf ham Mohlar oyimning bittasi edi. Sovchilar Na'imani yoqtirib, Mohlar oyimning taklifini qabul qilib ketdilar. Mohlar oyim marhum mirzoning uyiga qiz ko'rgali borib ul ham "qizi jajjigina ekan" deb keldi. Kuyavlar ko'rulib ular ham zararsiz topildilar. Shartu sharoit so'zlashildi: ikki orada qalin-palin degan gaplar yo'q, har kim o'z ulushiga tushkan osh-suvini qiladir, kelinni o'rabchirmab oladir, vassalom.

"Hay etti, huy etti, ikki koski to'y etti" deganlaridek har ikki to'y ham bir hafta ichida o'tti, Na'imaxonim uyoqqa ketib, Nigorxonim buyoqqa keldi. Shunday qilib Solih maxdum xotinliq bo'ldi.

Solih maxdumning maktab ishi ham uchunchi yildan boshlab bir oz jonlang'an, bolalar ham o'ttuz-qirqqa yetkan edilar.

Solih maxdum o'ttuz yoshlarg'a borg'anda maktabdorlig'i ham yaxshig'ina shuhrat topadir, shogirdlar soni bir yuzga yetadir. Mehmonxona torliq qilg'anliqdan maktab uchun maxsus bino yopadir, imlo, insho va husnixat mashqi uchun alohida xona

¹ *Mutavaffo* — vafot etgan.

² *Ma'alammununiyat* — mammuniyat bilan.

ayiradir. Mahdum yolg'iz shuning bilangina qanoatlanmay xotini Nigorxoninni ham ishka soladir, ya'ni uning savodini tuzatib "otin bibi" qiladir. Ikki-uch guzarning qizlari Nigorxonimning sabog'ig'a yig'iladirlar. Qisqasi, maxdum maktabdorliqda yaxshi shuhrat qozong'anidek, uy-ro'zg'orini, yurish-turish, kiyim-solim va boshqa taraflarini ham tuzatib oladir.

Qirq yoshlarida mahallaga imom bo'ladir va maktabini yana ham kengaytirib, shu dahaning har bir tabaqasi ichida "ustoz mulla Solih maxdum" bo'lib taniladir. Masalan, o'zida savod chiqarg'an kosib, savdogar, mullabachcha (madrasa talabasi) va shuningdek yangi bo'g'imlarga ustozlik unvonini oladir. Hatto keyingi vaqtlarda uning shogirdlaridan xon o'rdasigacha borib kirganlari bordirkin, maxdumning bu muvaffaqiyatini boshqa boblarimizda o'qursiz.

4. MAXDUMNING BA'ZI XISLATLARI

Yuqoridan o'qug'uchig'a bir daraja onglashilg'an bo'lsa kerakki, yaqin yigirma yillardan beri maxdumning kelimi shahar yoki qishloq so'rab turg'an bir bekcha bo'lmasa-da, undan quyiroq, har holda shahar madrasasida darsgo'lik qilib, vaqfni o'z qabzig'a olg'an bir mudarrisning tushimidan albatta ko'b. Kelimning shu yo'sun yaxshi bo'lishig'a qaramasdan uning tabi'atida harchand tirishilsa ham maxtab bo'lmaydirg'an xususiyatlar bor: xasislikka o'xshag'an holat, tama'girlik kabi odat, ichqoraliq singari harakat va amsoli...

Yosh chog'ida otasi o'lib, qattig'chiliqda o'sdi, uning ba'zi yarashmag'an harakatlari balki o'sha qattig'chiliqning ruhka singib qolg'an yomon ta'siridir. Har holda bizning mundagi vazifamiz maxdumni tahlil qilish emas, balki uning shaxsiga xiyonat va bo'hton qilishdan saqlanib, ya'ni ortdirmay va kamitmay o'qug'uchig'a butun taqdim eta bilishdir.

¹ Qabz — tutam; changal; qo'l osti.

Oyni etak bilan yashirib bo'lmaydir. Maxdumning xasislikka o'xshash holatlari albatta bor edi. Maxdum topib-tutmag'an yillarda bu ishni yo'qliqdan qiladir, desak-da keyingi vaqtlarda ham shu odatini tark etmagani uchun tabi'atida bir muncha xasislik bor ekan, deymiz.

Ko'ylak-ishtonining aksar yetti-sakkiz joyidan yamog'i bo'ladir. Yetti qishdan beri guppi — chopon yangilagani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan sayin alak guppinig yengi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan-yangi yamoqlar bilan boyiydir, shu guppi butun umrida birgina martaba va shunda ham maxdumdan beruxsat ammo, Nigor oyimning zo'ri bilan tog'orag'a tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli¹, yetti yillik tusi, turlik-turlik yamog'i bilan sakkizinchil qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bo'g'joma ichida o'ziga kuch yig'ib yotadir. Mahalla kishilari maxdumning bu choponig'a "moltopar" deb ism berganlar, guppi kiyilib chiqilg'an kun maxdumga sezdirmay "moltopar savdodan qaytibti... hali baquvat, ish qilib yamoqqa charchamasang yana o'n yillingmi, Mamarayim!" deb kulishadirlar.

Qisqasi: besh-olti qayta boshlatilib qo'nji bir qarichg'a kelgan aybaki² maxsi, charmi ust-ustiga uyulib yerdan uch ellik chamasi ko'tarilgan ikki chorak vaznlik kafsh, yoshi mahalla kishilarining ko'blariga ma'lum bo'lmag'an, harchand ehtiyot qilinsa ham necha joyidan popiltirig'i osilg'an oqbo'z salla mahalla kishilarining ermaklaridandir. Bulardan boshqa hayit kunlari va to'ylardagina kiyiladigan banoras to'ni, sovuq qattig'roq bo'lg'anda ichidan kiyadigan adras guppisi ham bor. Mahalla kishilari banoras to'nni "zarurat" deb atag'an bo'lsalar ham, adras guppiga hali nom qo'yg'uncha yo'qlar, chunki buning dunyog'a kelganiga faqat to'rt-besh yilgina bo'lg'andir.

¹ G'usli — yuvinish.

² Aybaki — mol terisidan ishlangan sifati past charm.

Kezi kelganda maxdumning yozliq kiyimlarini ham bir sidra aytib ketaylik: yo'lluq, qizil qalami bo'zdan yaxtak, oq bo'zdan jihak yoqaliq keng ko'ylak (chunki tor bo'lsa yirtiladir) va lozim (ya'ni ishton) hamda sarpoychan kiyishka yengilcha sag'ri¹ kafsh, ammo salla qishin, yozin bitta.

5. OILA VA KISHILAR BILAN MUOMALA

Maxdum oilasini ham kiyim-kechak vajidan o'zi kabi tutar edi. Kiyim-kechakdagina emas, hatto oziq-ovqat to'g'rilarida ham uning anchagina kelishimsiz qiliqlarig'a yo'liqilar edi. Masalan, bir oy to'lmasdan kir yuvishg'a ruxsat bermas, agar Nigor oyimning bir oysiz kir yuvg'anini ko'rib qolsa — "kiyimni tog'orada churutasan!" deb, g'ovg'a solar edi. Ikki haftasiz palovni ko'rmaslar (ozodliq oshlari, albatta mundan mustasno), ko'b ovqatlari ugra, tuppa, mastava, qo'g'urma sho'rba bo'lar edi.

Nigor oyimning qozoni yo'qcha, yelcha go'shtni faqat palov sharofati bilangina ko'rar edi. Lekin maxdum ba'zi narsalar bilan oshxonani yaxshig'ina mo'liqdirar, masalan: shalg'am, qovoq, lavlagi. Bu to'g'rida xotini harchand rad qilsa ham, qoplab shalg'am, yigirma-o'ttuzlab qovoq xarid qilishini qo'ymas — "shalg'am — Bibi Fotimai Zuhraning duolari barakati, qovoq bo'lsa hazrati Yunusning mo'jizalari", deb bahosi arzon va lekin xosiyati ko'b bo'lg'an bu mablag'lar² bilan oshxonani to'ldira berar edi. Har hafta bir-ikki martaba qovoq somsa yopdirmay qolmas, ammo — "yog'ni kam sol, qovoqning ta'mini buzadir!" deb ta'kidlashni ham unutmas edi. Uyda non yopilmag'anidek, bozordan ham sotib olinmas, chunki, panjshanbalik non yetib, ortib yotar, hatto ba'zi vaqtlarda bozorg'a ham chiqar edi.

Mahdumning o'qug'uchi bolalar bilan muomalasi juda yaxshi edi. Savog'ini bilmagan yoki sho'xliq

¹ Sag'ri — ot terisining dum tomon qismidin tayyorlangan charm.

² Mablag' — boylik.

qilg'an bolalarni har qancha so'kib, koyisa, do'q urib, davara qilsa ham urmas, bu jihat bilan butun Qo'qon bolalarining muhabbatlarini o'ziga jalb etkan edi. Ammo "ozodliq" masalasida bolalardan hech kimni ham afu etmas, boy bolasig'a "ozodliq" lozim bo'lg'an bo'lsa, albatta undirishka, kambag'al bolasi-dan mumkin qadar uzib olishg'a harakat qilar; bolalar Haftiyak, Qur'on, So'fi Olloyor va shunga o'xshash kitob boshlasalar ozodliq majburiy, maktabdan ma'zun¹ bo'lg'anlarning ziyofat qilib maxdumga sarupo berishlari qoidada bor bo'lsa ham, lekin aksar bolalar bu to'g'rida domlani — "ana-mana" bilan aldab ketarlar, saxiyoq otalar bu marosimni ado etib "ustoz"ni rozi qilmasalar, ammo ko'bachilik max-dumni ranjitar edilar. Panjshanbalik bo'lsa maktab-ning asos haqqi va bulardan boshqa "Qulyog'a quy-moq — Ammaga bo'g'irsoq — Yosing'a yupqa"² degan gaplar ham bo'lar edi. Bolalar har yili bir marta "bo'ryo puli" va oyig'a bir necha bora "supurgi puli" ham to'lab turar edilar.

Maxdum mumkin qadar bolalarni o'z maktabiga jalb qilishg'a tirishar, ayniqsa boy va bek bolalarini o'z qo'lig'a olish uchun har bir chorani ko'rar edi. Masalan, boy va a'yondan birining o'g'li boshqa mak-tabda o'qub yurgan bo'lsa, uni bolalar vositasi bilan o'z maktabiga chaqirar, nima o'qug'anini, nimalar bilganini so'rar, bola savog'idan yaxshi javob beral-masa "sizda ayb yo'q, o'g'lim, ustozingiz bir oz shun-dayroq odam... xo'b, xo'b; bizning maktablarga ham kelib yuring! Men o'zim sizni juda do'st tutaman-da!" der edi. Tabiiy, bolaning shu kundan boshlab o'z domlasidan ko'ngli sovur, tez kunda maxdumning maktabiga kelib kirar edi. Ba'zi vaqt chet maktab bolalari bilan shunday muomalani ko'chalarda ham qilar va o'g'li bo'lg'an boy va ashroflarga ham juda sertakalluf, xoksorona salom berib, tanimasa ham ular bilan so'rashar, nechta o'g'li borlig'ini va ularning

¹ Ma'zun — ruxsat, izn olgan.

² Qulyo. Amma, Yosin — Qur'ondagi suralar nomi.

o'qub-o'qumag'anliqlarini, o'qishg'a ixloslarini tekshirib, o'zining ta'limida qo'llang'an yengil usullarini ham bir muncha tiqillatib o'tar edi. Tabiiy, maxdumning bunday harakatlari ko'pincha foydasiz bo'lmas, maktabiga yangidan-yangi shogirdlar to'planib turar edilar.

O'z qatoridag'i maktabdor domlalarini aslo ko'ralmas, ularga qarshi yuragida umrlik kek saqlar edi. Ba'zi majlislarda yo'suni kelib qolsa — "ha, mulla falonchimi, ko'b bolalarning umrini zoyi' qilyapti, deb eshitaman... shogirdlaridan bir nechasi shikoyat qilishib menga kelishkan edilar... Qanday qilay, shogirdlarim o'zimdan yetib ortsalar ham umrlari zoyi' bo'lmasin, dedim", der va eshitkuchilarga sezdirmay raqibini chimchilar; kezi keldi deguncha ikkinchi maktabdor to'g'risida shu yo'sun zamzama so'zlar edi.

Maxdum bo'ychan, olago'sht, siyrak mo'y, oq tan, istarasi issig' bir domla edi. Yoshi ellikdan oshqan, soch va soqolida bir muncha oqlar ko'rinar edi. Kishi bilan so'zlashkanda, ayniqsa, bir narsadan taajjublanganda siyrak va lekin to'g'ri, baquvvat o'skan soqolini tutamlab, o'ng ko'zini bir oz qisib qarar, odat qilg'andan bo'lsa kerak, gap orasida "habba" degan so'zni ko'proq ishlatar edi. Domlaning bu "habba"si nima ma'noda qo'llanilar, o'zidan boshqa hech kim bilmaganidek, undan bu to'g'rida izoh ham so'ramag'an edilar. Har holda "habba -- habhali" yoki "ha, barakalla" bo'lsa kerak. Chunki ul bir narsadan xursand va rozi bo'lg'anda aksar "habba" deb yuboradir.

Shu yergacha bir necha sahifalarni maxdumning ta'rifi bilan to'ldirdiq. Ehtimolki, domlaning g'iybatini ham qildiq va qilarmiz. Lekin shunisidan xotirjam'mizki, yo'qni-yo'ndirmadiq, maxdumning sha'ni-da bor gaplarnigina yozdiq va yozarmiz. Maxdumning hamma nuqsonini yuvib ketarlik bir jumladan so'ng yana o'z ishimizda bo'lamiz: — nima bo'lg'anda ham maxdum o'z zamonasining eng olding'i domlalaridan, Qo'qon aksariyatining savodxon bo'lishlarig'a

sababchi ustozlardan, hatto ulug' xizmatlarga kishi yetishdirib berguchi nodir muallimlardan edi.

6. NIGORXONIM

Nigorxonim boshda erdan yolchimadi. Avvalo erining faqirlig'i, boyig'andan so'ng bo'lsa uning zarbulmasal bo'larliq xasisligi bechorani ko'b yig'latdi. "Xotin kishining boshi uy ichining og'ir toshi" emish... Hozir o'zi qirq yoshqa kirgan bo'lsa, yigirma besh yildan beri shu mumsuk er bilan tiriklik qilib keladir. Bu kun o'n yetti yoshliq Ra'no kabi qizg'a, sakkiz yoshliq Mahmud (Ra'no bilan Mahmud orasida ikki bola nobud bo'lg'an), olti yoshliq Mansur va beshikdagi Mas'udlarga ona bo'ldi.

Nigorxonim Qo'qonning ko'b xotinlarig'a qarag'anda sabrlik va qanoatlik ekan. Dunyoda o'z o'g'lining xasisligiga chidalmagan ona bo'ladimi, holbuki maxdumning onasi — Mohlar oyim o'g'lining bu qadar ixna¹ va siqig'lig'ig'a toqat qilolmay noroziliq yuzasidan Marg'ilondag'i o'g'lining yonig'a ko'chib ketib, o'sha yerda vafot etdi. Nigorxonim ersa tishnitishka qo'ydi, erimdan yayrab-yashnamag'an bo'lsam, qizimdan va olding'a qo'yg'an o'g'ullarimdan yolchirman, deb umidlendi. Darhaqiqat, sabrlik bu xonim hozirdanoq shu o'z oldig'a qo'yg'an bolalarining biri va to'ng'uchi bo'lg'an Ra'nosining tufaylidan bir qadar ro'shnoliq ko'rib boshladi va o'ning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug' ekaniga ishondi.

Bir yamoqchi yoki mardikorchi o'z xotinini uradir, so'kadir, tepkilaydir. Bu hol ularda aksar faqirliq avjig'a mingan kezlarda voqi' bo'ladir. Agar yamoqchi kekirarlik darajada tomoqni bopta qilsa, ishi o'ngidan kelib istiqboli bir muncha ta'minlangandek bo'lsa, darhol vaziyat ishonmasliq ravishda o'zgarib ketadir:

¹ *Ixna* — sirtqi ko'rinishiga e'tibor bermovchi.

gap-soʻz joyida, xotinni urish oʻrnigʻa orqasini silash, soʻkish oʻrnigʻa yalinish va arzi muhabbat. Xotin ham kechagi kaltak zarbini unutkan, kina oʻrnigʻa sadoqat; goʻyo aytarsizkim, Yusuf Zulayxolarmi deb.

Yuqori tabaqa oilalarga kirib qarasaq, munda tamoman boshqacha manzara koʻramiz: qorin toʻq, birar narsaga ehtiyoj yoʻq, istiqbol taʼmin va lekin boyagʻi fojiʻa bularda kuchlirak, shuning kabi bu fojiʻalar muvaqqatiy¹ ham emas, sababini topish ham qiyin. Yaxshi, yamoqchiku yaramas tuzulishka qarshi boʻlgʻan kekini koʻzi tinib xotinidan olgʻan edi. Ammo keyingilarning turmush sharoitlari yaxshi, hamma narsa oʻz orzularicha, bas, shu holda ularning uy mojarolari va bola-chaqani it kabi siqishlari nimadan?..

Shunga oʻxshash bizning maxdumning ham gʻoyasi birni ikki qilish, beshni oʻn qilish edi. Yaxshi kechinish uchun turmas, ammo koʻpaytirish uchun yashar edi. Nigorxonimni urmas va lekin urgʻandan besh battar qilib siqar edi. Ikki yuz tillodan koʻb oqchasi (bu oqchalarni husuli² toʻgʻrisida keyin soʻz boʻlur) va savodlik boʻlgʻan bolalar ziyofatidan kiygan ikki sandiqcha sarposi bor edi. Oltindan sarf qilmagʻanida ham loaqal shu kiyimlardan na xotinini va na bolalarini foydalan tirar va na oʻzini ihnaliqdan qutqarar edi. Buni ham qoʻyib turayliq, Nigor oyim yigirma-oʻttuz qizni oʻqutib ulardan tushkan “ozodliq” va “panjshan-balik” pullarga ham ega boʻlolmas, har kun deyarlik muhtarab maxdum pochchagʻa hisobini batamom topshurib turishqa majbur edi. Maxdum buning evaziga har yil bozorning eng dagʻal boʻzidan bir par koʻylak, lozim olib berar, yangi guppi bilan yozliq mursakni boʻlsa, Nigor oyim besh-olti yilsiz koʻrmas edi.

Nigor oyim qisqa boʻyliq, pista poʻchoq targʻil koʻzlik, zarcha tanlik, yuzidagi onda-sonda chechak oʻrunlari boʻlmagʻanda husndor bir xotin edi. Oʻz

¹ *Muvaqqut* — vaqtincha.

² *Husul* — hosil boʻlish.

bolalari bilangina emas, hatto shogirdlari bo'lg'an qizlar bilan ham juda yumshoq muomala qilar, ortiqcha achchig'ilang'an kezlarda "beting qursin" deb, qoshini chimirib olar edi. Eriga o'xshash "ozodliq" uchun bolalarni siqmas, bil'aks "bo'shlig'i" uchun o'zi maxdum tomonidan siqilar edi. Oz va ma'noliq qilib so'zlar, xotinlar bilan muomalasini boshqa otinbibilardek yuqoridan turib qilmas, sod-dacha suhbatlashar edi. Xotinlar maxdum domlaning ba'zi qiliqlaridan kulishsalar ham Nigor oyimning orqasidan g'iybat so'zlamaslar, oldida qanday hurmat-lasalar, keyinidan ham o'shancha ehtiromlab, uning maxdumdek ziqna kishining qo'lig'a qaram bo'lg'anig'a achinib "peshana-deya aylanay, qolu balo", deyishar edilar.

7. RA'NO

Ism bilan jism aksar bir-birisiga muvofiq tushmay-dir. Menim yosh vaqtim, ayniqsa, go'zallik qidirg'an mag'rur chog'larim edi. Oilamizdami, boshqa yerda-mi, baharhol xotiramda yaxshi qolmag'an, Lola otlig' bir qizning chevarligi to'g'risida so'z bo'ldi. Majlis ahli menga yaqin, ya'ni ular oldida husndan bahs ochish uyat bo'lading'an kishilar edilar. Shuning uchun menga Lolaning chevarligidan ko'ra muhimroq bo'lg'an "husn"i masalasida izohot so'rashning imkoni bo'lmadi. Lekin Lola ismining ostida bir malakni ko'rgan — "Lolaning ismiga o'xshash husni ham bor", deb o'ylag'an edim. Shu kundan boshlab Lolani ko'rish hajriga tushdim. Bo'yi yetkan qizlarni ko'ra olish bu kunlarda ham amri mahol bo'lg'anidek, mundan o'n yillar ilgarida yana mushkilroq, edi. Necha vaqt "hijron o'tida yonib", ko'cha poylab, nihoyat, Lolani suv olish uchun ko'za ushlab ko'chaga chiqqan holatda uchratdim. Burnidagi buloqisidan boshqa (agar buloqi husnga qo'shilsa) "Lola"likka arziydigan hech gap yo'q edi.

Yaqindag'i bir boladan suv olg'uchining kim ekanini so'rag'an edim:

— Lola opam, — dedi.

Bolaning talaffuzi menga "Mola opam" bo'lib eshitildi. Bir necha kunlar bu qizning otini "Lola" deb qo'yg'anlari uchun achchig'lanib yurdim. Chunki, afu etasiz, o'sha kezlarda achchig'lanishg'a haqqim bor edi...

Ammo Ra'noning ismi — jismiga yoxud husniga juda muvofiq tushkan edi. Men rassom emasman. Agar menda shu san'at bo'lg'anda edi, so'z bilan biljirab o'lturmas, shu o'runda sizga Ra'noning rasmini tortib ko'rsatar, qo'yar, faqat menga Ra'no gulining suvigina ko'proq kerak bo'lar edi.

Solih maxdum xasis, ta'magir, har holda sajiyasi e'tibori bilan uni yaxshilar qatorig'a qo'yib bo'lmaydir. Va lekin tabi'at xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latif ko'runishlik Ra'no yaratilg'an edi.

Bizning o'zbeklarda, ayniqsa Qo'qong'a maxsus bir tus, sariqqa moyil bir tus bor. Lekin bu tusni kesdirib sariq deb bo'lmaydir. Chunki biz og'riq kishining tusini sariq deymiz. Zarcha, za'far tuslari ham bunga dag'alliq qiladirlar. Ta'birimiz qo'pol tushmasa, bu go'zal qiz, och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilg'an edi. A'zoda o'skan tuklarga ham haligi tusning ta'siri bo'ladi. Ra'noning sochi gungurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'ruladi: mudavvarga¹ moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qarag'anda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar edi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi. Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir

¹ Mudavvar — to'garak.

munaqqidg'a¹ berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an nafis irinlarining yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilg'an holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'nduq barmoqlarining jirnji-log'ida xina gullari, har holda bu qiz yolg'iz Qo'qon-ningg'ina emas, umuman Farg'onaning kuylariga qo'shulib maxtaladirg'an go'zallaridan edi.

Ra'no Nigor oyimning to'ng'uchi, bu yil o'n yetti yoshni to'lduradir. Savodni otasidan o'qub, o'n to'rt yoshida ibtidoiy maktab pro'g'ramida bo'lg'an barcha darslarni bitirgan, masalan: diniy qismdan — "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Ollo-yor", "Maslaki muttaqin", adabiyotdan — Navoiyning barcha asarlari, devoni Fuzuliy ma'a² Layli Majnun; Amiriy, Fazliy va shulardek, chig'atoy-o'zbek katta shoirlarining asarlari; forsiydan — Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil, xusnixat, insho va boshqalar. Bu kunlarda bo'lsa bir tomondan, qizlarga saboq berib onasiga ko'maklashsa, ikkinchi tarafdin, otasida kofiya (arab nahv va sarfi) hamda Shayxi Sa'diyning "Guliston"idan dars oladir va shuning qatorida o'zi yaxshi ko'rgan chig'atoy-o'zbek shoirlarining badi'a asarlaridan alohida bir majmu'a tuzub yuriydir. Ba'zan "ovlog'roq joylarda" o'zicha manzumalar to'qusa ham, biroq bularning isi o'zidan chetka chiqmaydir. Agar to'qug'an she'r yoki manzumasi o'ziga ma'quldek tushsa, faqat bir kishigagina ko'rsatib oladir. Va ul kishi ham bu sirni chetka chiqarmaydirg'an ishonchlik o'z kishisi.

¹ *Munaqqid* — tanqidchi.

² *Ma'a* — bilan.

Qisqasi biz yuqorida Ra'noning she'riy bir husnini ko'rganimizdek, uni fazl va zakovatda ham o'tkan xon zamonlari asrining nodir uchraydirgan yakto fozila qizlaridan sanaymiz va sanashg'a ham o'zimizda majburiyat his etamiz.

Ra'no qancha jiddiy bo'lsa ham yana unda bolalik tabi'ati butun ko'yi saqlanadir: ukalarining o'yunig'a komil huquqli bir a'zo tariqasida ishtirok etadir, onasining ko'zini chalg'itib o'qug'uchi qizlar bilan janjallashib oladir, qizlar saboqlarini bilmasalar arazlab, ularni o'qutmay tashlab ketkan chog'lari, arzimagan gapdan tez mutaassir bo'lg'an kezlari ko'b bo'ladir. Ra'no o'zining munday harakatlariga qarshi onasidan yaxshi-yomon mukofot olmasa ham, ko'pincha otasidan tanbih eshitadir. Koyish eshitkani uchungina emas, uy-ro'zg'or to'g'rilarida onasini siqib ushlaganidan va fohish tangligidan¹ ranjib otasini uncha xushlamaydir. Otasidan achchig'lang'an kezlarda onasig'a jiddiy qilib: "Hamma ayb o'zingizda, otamdan ko'ra tuzukroq erni topib tegsangiz munchalik qiynalishib yurmas edik", deb bo'g'ilg'an Nigor oyimni kulduradir.

Qattig' ranjigan bir kun otasi — Solih maxdumga bag'ishlab qiziq bir hajv yozg'an va "o'z kishisiga" ko'rsatib uni kuldurgan edikim, biz kulgulik uchun bu o'rung'a bir necha misra'ini ko'chiramiz:

*Yog'lar to'kilsa yerga yotib yalar taqsirim,
Bo'lsa bozorda pastlik sotib olar taqsirim.
Menim uchun bir zirak, Ra'nobonug'a jevak²,
Desa oyim — "Ne kerak?!" yumma talar taqsirim.
"Quloq teshish fazl emas, pulni topish hazl emas,
Jevak taqish farz emas!" g'avg'o solar taqsirim.*

Muhtaram o'qug'uchini qahramonlarimizning bir qismi bilan tanishdirishni shu yerda to'xtatamiz.

¹ Fohish tangligi — ortiqcha siquv.

² Jevak — qizlarning bu kunda isti'moldan qolg'an ko'krak ziynati (mual.)

Ularning ichki va tashqi tabi'atlari yaxshi yeshilmag'an bo'lsa, hikoyamizning davomida yana ham ochilib va kengayib borar, deb ortiqcha tafsiyaga kirishmadik.

8. BIR O'RDALIQ

Maxdumning havlisi uch qabat edi. Ko'chadan birinchi qabatda mehmonxona, maktabxona va mashqxonada edi. Ikkinchi qabat murabba¹, yarim tanob chamasi boqcha, bunda shaftolu, olma, anjir kabi mevalik daraxtlar va bir necha keksa so'ri toklar qulp urib o'sqan edilar. Maxdumning bolalar kuchidan yaxshi foydalang'ani uchun bo'lsa kerak, boqchaning har bir qarishi bo'sh qolmag'an, unda har turluk ko'katlardan bor edi. O'rtadag'i so'rining osti bir yarim gaz ko'tarilib ishlangan sufa, sufaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofka o'z atriyoqlarini ongqitib yotar edilar. Birinchi qabatlardan kirgach, boqchaning sufasiga hamda ichkariga yuruladigan yo'laklar bor edi.

Hozir mezon² oyining ikkinchi haftalari, boqchaning mevalari yetilinqirag'an, ayniqsa so'ridagi qora husayni uzumlardan go'yo bollar tomib yotar edi. Yo'laklarga suv sepilgan, sufaga gilam solinmasa ham gullik kiyiz to'shalib, uch tarafiga ko'rpachalar yozilg'an edi.

Maxdum etni uyga berib chiqq'andan keyin ikki soat chamasi husnixatdagi bolalar bilan shug'uflandi, oradan "abjad" so'zini durust yozib chiqarg'an bir bolaning qo'lini bog'lab uyiga yubordi. Bola uyidan "qo'l eshar" olib kelgandan so'ng hammaga javob berib, bu kungi vazifasini tamomladi.

Maxdum mashqxonadan chiqib ichkari kirishga adim uzg'an holatda darbozadan sipohi kiyimda bir kishi kirdi va maxdumga tabassum bilan salom berib, yaqing'a yurib keldi. O'rdaning devonxona xizmatchi-

¹ *Murabba'* — to'rt burchak, kvadrat.

² *Mezon* — 22 sentyabr — 21 oktyabr.

lari kiyimida bo'lg'an bu kishini maxdum o'z umrida birinchi martaba ko'rar edi. Javob salomdan keyin ko'rishdilar. Maxdum taraddudlanib, maqsad so'rashdan o'ng'aysizlanib mehmonni mehmonxonag'a boshladi. Mehmon ham takalluflanmay domlani orqasidan mehmonxonag'a kirdi, o'turishdilar, so'ng fотиha o'quldi. O'rdaliq tabassum ichida maxdumga qarag'andan so'ng yig'ishtirinib oldi.

— Xato qilmasam janoblari mirzo Anvarning ustozlari bo'lsalar kerak?

— Faqir...

— Uy ichlari bilan xo'b salomatmular?

— Alhamdulillah.

Maxdumga kutulmagan ravishda mehribon muomala qilg'uchi bu o'rdaliq qirq yoshlar chamasida, uzun bo'yliq, qora uzun soqolliq, simobi sallasining peshini tushirg'an qoracha tuslik bir yigit edi.

— Kaminalari ham, — dedi o'rdaliq, — mirzo Anvar bilan birga devonxonada ishlayman. Balki quloqlarig'a chatilg'an bo'lsa kerak, ismim Sultonali mirzo...

— Xo'b, xo'b, — dedi kulib maxdum, — Anvardan eshitkanim bor edi, janoblarning tavsiflarini eshitkanman. Nachuk xudo yorlaqadi? Faqirxonag'a tashriflari bilan bisyor xushnud bo'ldim.

— Adabsizlik bo'lsa ham, — dedi mirzo Sultonali, — muborakxonalarig'a bostirib keldim. Bunga ham burodamir mirzo Anvarning muhabbati majbur qildi.

Sultonalining bu keyingi so'zi maqsadni bir daraja domlag'a onglata yozdi. Kayflanish, huzurlanish maxdumning yuzida o'runlashqan edi. Ko'zini qisinqirab Sultonaliga qaradi.

— Xo'b, xo'b, — dedi maxdum, — mulla Muhammad Rajab marhumning o'rnig'a bosh munshiy ta'yin qilindimi, qo'lim tegib bu to'g'rida Anvar bilan so'zlasholmadim?

— Hozir ta'yin qiling'uncha yo'q, erta-indin ta'yin qilinar, deb turamiz.

— Ko‘b yaxshi, nomzadlar bordir?

— Bor, — dedi Sultonali, — bir necha nomzadlar hazrati xong‘a manzur qiling‘anlar, jumladan shoir Madhiy, mulla Shahodat mufti va boshqa yana bir nechalar. Masmux‘ingiz¹ bo‘lsa kerak, garchi o‘zi rizoliq bermasa ham bir necha mirzolar shogirdingiz mirzo Anvarning ham nomzadini xolis ariza bilan janobga manzur qilg‘an edik. Umid xudodan, yorlig‘ mirzo Anvarga qoyim² bo‘lur, deb turamiz.

Maxdum soqolini tutamlab shipka qaradi. Go‘yo Sultonalinining keyingi ikki jumlasiga qaysi yo‘sun muqobala qilishdan ojiz edi.

— Bir necha yaxshilarning Anvarga bo‘lg‘an husni tavajjuhlarini eshitkan edim, — dedi maxdum minnatdor ohangda, — ammo faqirg‘a shunisi mushkilroq ko‘rinadirkim, basharti Anvar bosh munshiylik vazifasiga yorlig‘ olg‘undek bo‘lsa, bu lavozimotni ado qila olurmi, kaminaning nazarimda bosh munshiylik alalxusus ul janobning huzurlarida behad ulug‘ va mushkil ko‘rinadir?

Sultonali yengilcha kulib qo‘ydi:

— Bosh munshiylik lavozimoti borasidagi fikringiz darhaqiqat to‘g‘ri, — dedi, — ammo mirzo Anvarning uhda qila olishi muhaqqaqdir³. Zero, Anvarning bu boradagi iste‘dodi janoblardan ko‘ra kaminaga ma‘lumdir, bu to‘g‘ridan xotirjam⁴ bo‘lsinlar.

— Darvoqi‘, Anvarga ko‘b mehnatim singgan, — dedi maxdum mahtang‘ansumon, — bir qarish yoshidan boshlab kaminaning ta‘limida o‘sti, o‘z qo‘limda tarbiya topqan necha yuz, balki minglab shogirdlarim ichida ko‘b tavajjuhim⁴ shu bolag‘a bo‘ldi. Ushbu sababdan ham munchalik musta‘id⁵ bo‘lg‘an bo‘lsa ajab emas, deb o‘ylayman... Va lekin holog‘i⁶ so‘zim shuning uchundirkim, fazli va iste‘dodi kofiy⁷ bo‘lsa

¹ *Masmux* — eshitilgan.

² *Qoyim* — qaror.

³ *Muhaqqaq* — haqiqat.

⁴ *Tavajjuh* — e‘tibor.

⁵ *Musta‘id* — qobiliyatli, iste‘dodli.

⁶ *Holog‘i* — haligi.

⁷ *Kofiy* — yetarli.

ham yoshliq, kam tajribalik qilmasmukin, deb mulohaza qilurman.

— Bo'stoni ma'rifat va gulshani haqiqat, — dedi Sultonali, — Imomi A'zam rahmatullohi alayhi¹ o'n ikki yoshlarida darsgo'lik qilib va hokazo kutubi mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an² ekanlarkim, bu karomat janoblariidan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo³ yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazlu zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid"⁴ g'acha⁵ bordim va qariyb o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham ortdirdim, shuning bilan birga nafsilamrni iqror etishka majburmankim shogirdingiz mirzo Anvardan ko'b daraja quyidaman: tahrirda⁶, taqrir⁶ va faroizda⁷ Anvaringizning yordamig'a muhtojman. Holbuki yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an... Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi ham tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi. Meni mirzo Anvarni bu o'runig'a sa'i qilishim⁸ bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir. Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'l ostida ishlagandan, ahlining jag'ida tishlangan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarning ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuriydir. Hatto janobg'a bir ariza kirgizib, menim nomzadim yanglish ko'rsatilibdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi

¹ *Imomi A'zam (taxallusi, melodi — 699—767)* — ismi Abu Hanifa Nu'mon ibni Sobit. Islomdagi hanafiya mazhabining asoschisi.

² *Kutubi mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an* — tabarruk kitoblar yozishg'a ham boshlag'an ekanlar.

³ *Indal'uqalo* — oqillar nazdida.

⁴ Ilgarigi tahsilda tolibning masalan: "Ozomil", "Kofiya", "Sharhi mullo Jomiy", "Muxtasar" yuqoriroq darajada "Aqoid" (Ollohning borligini tasdiqlovchi ilm), so'nggida esa "Tafsir" ilmlarini o'qiganligiga qarab ilm darajasi belgilangan.

⁵ *Tahrir* — yozish.

⁶ *Taqrir* — Matnning mazmunini tushuntirish.

⁷ *Faroiz* — musulmonchilik qoidalarini o'rganish ilmi.

⁸ *Sa'i qilish* — undash, da'vat etish.

emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilal-madik... faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo mirzo Anvarga otaliqlari, soniyan ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

— Habba! — dedi maxdum xursandlik bilan, — bu to'g'rida yaxshi so'zlashmag'an edik, so'zlasharmiz, inshoolloh ko'nar.

— Salomat bo'lingiz, taqsir.

Maxdum soqolini ushlab ko'zini qisdi:

— Boya peshin asnosida, — dedi, — qavmlar kaminadan istifso¹r qilishdilarkim, "o'g'lingiz Anvar munshiy ta'yinlanar emish, ushbu axbor to'g'rimi?" deb... Mazmuni shaharga ham mashhur bo'lg'an ekan-da?

— Balki, — dedi kulib Sultonali va bir ozdan keyin ohista sir yo'sunida qilib so'zladi, — o'rda ichidan bir nechalarimiz ustoz mulla Muhammad Niyoz domlag'a² va haramdan Og'acha oyimg'a³ Anvar to'g'risida iltimos qilishdiq. Shuning uchun mirzo Anvarning bosh munshiy ta'yin qilinishig'a shubha qilmaymiz. Faqat uni ko'ndirilsa bas.

— Va lekin, — dedi maxdum nihoyatda ochilg'an qiyofatda, — bu tadbirlaringiz beandoza ma'qul bo'libdir, ya'ni masalan, janobg'a domla shog'ovul va malika xonimlarni vosita qilishlaringiz...

— Biz ham shunday o'ylaymiz. Endi umid xudodan, natija ham orzumizcha bo'lg'ay.

— Inshoolloh.

— Demak, mirzo Anvarni ko'ndirish vazifasi odobsizlik bo'lsa ham sizga qoldi-da, taqsir? — deb Sultonali takror so'radi.

— Xotirjam', — dedi, maxdum qanoat bilan, — albatta noinsofni ko'ndirsamiz kerak.

¹ *Istifso*r — so'ramoq.

² *Xudoyorning shog'ovulboshisi* — ilmiya vaziri, "Tarixi Shahruhiiy"ning muathfi, shoir (muall.).

³ *Xudoyorning suyukli xotuni* (muall.).

Shundan so'ng Sultonali o'zining bu yerga kelganini Anvarga bildirmaslikni ta'kidlab, o'rnidan turdi. Maxdumning aztahidil "mohazarimiz¹ bor edi" deb qistashig'a qarshi uzr aytib xayrlashdi. Maxdum aksar o'z uyiga kelguchi kishilarga qilmaydirg'an favqulodda bir takalluf bilan uni darbozag'acha uzatib chiqdi.

9. O'PKA VA HAZIL

Istiqbolning shirin xayollarig'a ko'milgan holda maxdum asr namozi uchun tahorat olar edi. Tahoratda tartibni rioya qilish sunnat,² ammo maxdum tarki sunnat qilmoqda. Hatto o'quladig'an duolarni ham o'runsiz ishlatmakda edi. Maxdum shu yo'sun betartib tahoratlanib ichkariga kirdi. Nigor oyim oshxonada mantilarni qasqong'a terib qozong'a uyar, Ra'no bo'lsa ayvonda kichkina ukalari orasida o'lturar edi.

Dadasi yo'lakdan ko'rinish bilan Ra'no Mas'udni ko'tarib turdi. Va qoziqdag'i salla-choponni olib ayvon muyushig'a keldi. Bolalar ham dadalari oldida adablanishdilar.

— Anvar akang kelmadi, sufa yolg'iz, — dedi maxdum, chopon, sallani kiya-kiya, — asrga borib kelguningimcha, sen sufaga chiqib tur-chi, Ra'no.

— Xo'b.

Otasi chiqib, ketkach, Ra'no qo'lida ukasi bilan tashqarig'a yo'l soldi. Uning ketidan Mahmud va Mansurlar ham chopishdilar.

— Ra'napa, Ra'napa! — deb Mansur yig'i aralash o'zidan chopib o'tmakchi bo'lg'an Mahmudning ustidan Ra'no opasig'a arz qildi. Ra'no boqchaning sufasiga yeta yozg'an edi. Mansurning yig'i shovquni yana ham kuchayib raqobat o'ti yonib ketkach, Ra'no to'xtab Mahmudni koyishka majbur bo'ldi:

¹ *Mohazar* — taom.

² *Sunnat* — odat.

— Mahmud, Mahmud, esi yo'q Mahmud!

Mahmud to'xtadi, ammo Mansurdan olding'a o'tkan edi. Mansur bu mag'lubiyatka chidalmay asabiylanib, yerga o'lturib oldi va dunyoni buzub far-yod qo'pordi. Ra'no kelib Mansurni turg'izdi va kiyimiga o'lturgan changlarni qoqti:

— Yig'lama, opasi, yig'lama, — dedi, — hali dadasi Mahmudni dum-dum! Qarab tur-chi, sen Mahmud, otang kelganda aytmassammi?!

Mansur "Ra'napa"sining himoyasidan so'ng uning yetagida sufaga qarab yurdi. Ammo Mahmud ancha ezilgan edi:

— Dadam yima' qilardi? — deb so'radi turg'an joyidan.

— Kelsin-chi, hali. Tunovi kungi chiviq esingdan chiqdimi?

Mahmud javob beralmadi. Uning ko'zida achchiq aralash qo'rquv bor edi. Ra'no kichkina ukasi bag'rida sufaga chiqib o'lturdi. Mansur "Ra'nopa"sining yelkasiga suyanib, yo'l ustida serryib qolg'an Mahmudga g'olibona bir turda istehzo qilar edi. Mahmud bu holga ortiq chidab turolmadi. O'zining yengilishiga sababchi bo'lg'an Ra'nodan o'ch olmoq maqsadida:

— Mullataning xotini, mullataning xotini... ey, ey, ey!

Ra'no kuldi:

— Qarab tur, qarab tur, sen adabsiz, — dedi va Mahmudga hujum qiladig'andek qo'zg'alib qo'ydi.

— Bildim, bildim: mullataning xotini, mullataning xotini! — dedi Mahmud va ichkariga qarab qochti.

Ra'no kulimsirab Mansurga qaradi:

— Shundaymi, men mullataning xotinimi-a? — deb so'radi. Mansur javob o'rnig'a yo'lakka qaradi va so'yunchi ichiga sig'mag'an holda sufaning zinasiga yugurdi va qichqirdi:

— Mullata, mullata telli, telli!

Ra'no ham yo'lakka qarab qizarinib ketdi va

¹ Yima — nima (muaf.).

oldig'a tushib tartibsizlangan sochini orqasig'a tashlab tuzatindi. Yo'lakda ko'ringan yosh yigit ("mullata") sufaning yo'li bo'yincha kelmakda edi. Qora chiviq beqasamdan harir to'n kiygan mavzun qad Anvar birinchi qarashdayoq ko'zga do'ndiq va ko'rkam ko'rinar edi. Qora surmalik ko'zi Ra'noda ekan, o'ziga yugurib kelguchi Mansurga yo'l ustida cho'nqayib quchog'ini ochti. Mansurning yuzidan o'pkach, ko'tarib sufaga yurdi. Anvarni qarshilamoq uchun bo'lsa kerak, Ra'no ham o'rnidan turib sufaning zinasiga yaqinlashdi. Va tabassum aralash — "Hormang" dedi.

— Sog' bo'ling.

Anvar sufaga chiqib, Mansurni yerga qo'ydi. Kafshini yesha-yesha Ra'no tomong'a engashib, o'ziga talpinib turg'an Mas'udning yuzidan o'пти va uni Ra'nodan oldi. Mas'ud Anvarning qo'lig'a o'tkach, sapchib guvrandi va qiyqirib tovlandi. Ra'no ikki qo'lini uzatib "kel menga, kel" dedi. Mas'ud buralib Anvarning bag'rig'a siqildi. Kulishdilar. Anvar bolani o'pib so'ydi. Ra'no Mas'udni yandi: "Sen qarab tur, biji bola" dedi. Anvar bolani ko'targancha ko'rpachaga o'lturdi. Chap tizasiga Mansur yopishdi va uning yonig'a Ra'no qo'shildi... Shu yo'sun ikki orada bir muncha vaqt Mas'udni so'yishdilar. Anvar bolani Ra'nog'a bergandan keyin simobi shohi sallasi-ni olib yostiqa tashladi va ro'ymoli bilan qopqora bo'lib chiqa boshlag'an murtini tuzatdi. Ra'no qarshida tik turar edi.

— Tinchlikmi?

— Betinchlik, — dedi kulib Ra'no.

— Ayni muddao ekan bo'lmasa... Ha, aytkandek, — dedi Anvar o'lturgan sufasiga ishorat qilib, — bu kun joy katta soling'an?

— Mehmon kelar emish.

— Yolg'oning qursin, Ra'no, — dedi Anvar kulimsib, — qanday mehmon?

— Men qayoqdan bilay, qanday mehmon... fотиha-ga kishilar kelar emish, deb eshitdim.

— Fotihasi qanaqa?

— Bilmasam qanaqa?

Anvar o'ylanib, yana kulimsidi:

— Sening fotihang bo'lmasin?

— Menim qanday fotiham bo'lsin, men hali tirikman.

— Teskariga burma, Ra'no, balki seni erga bermakchidirlar?

Ra'no qizarib turdi-da, yana gapni kulgulikka oldi:

— Meni kimga berar emishlar?

— Senimi? — dedi kulib Anvar, — seni xondan boshqa kim olsin?

Ra'no qo'lidag'i ukasiga qarag'an holda:

— Siz shunga maslahat bersangiz... men qandog' qilay, — dedi va Mansurni chaqirdi, — tur Mansur, ketamiz.

Ra'noda achchig'lanish namoyishi bor edi. Anvar Ra'nodagi bu o'zgarishdan o'ngg'aysizliqqa tushdi:

— Ra'no, — dedi. Ra'no zinadan tushib boshlag'an holda to'xtadi, — chinini so'zla, mehmon kelishi aniqmi?

— Mehmon kelishi aniq, ham keldi, — dedi Ra'no jiddiy.

Anvar ajablandi:

— Mehmon keldi?

— Keldi.

Anvar tevarakka qarandi:

— Qani mehmon?

Ra'no qo'li bilan Anvarning o'ziga ishorat qildi:

— Ana mehmon, — dedi.

Anvar kuldi:

— Men mehmonmi?

Ra'no jiddiy ravish bilan:

— Albatta, siz bizga mehmonsiz.

Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so'ngg'i kulishida kuchlanish bor edi:

— Men sizga mehmonmi?

Ra'no kulimsib yer ostidan Anvarga qaradi va qo'lidag'i xarxasha qilib boshlag'an bolani ovitish uchun tebrandi.

— Bilmasam...

Ra'noning yuzidan boyag'i jiddiyat yo'qolg'andek edi. Anvar ham ma'noliq hazilni tashlab chin hazilga o'tdi:

— Mehmonning qorni och, Ra'no, — dedi, — albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirg'andirsiz, deb o'ylayman. Bu kungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.

— Mehmonning vazifasi, — dedi Ra'no javoban, — izzati bilan o'lturish va oldig'a qo'yg'an narsani maxtab-maxtab yeyishdir...

— To'g'ri aytasiz, otin bibi, — dedi Anvar, — biroq bu kungi mehmondorchilig'ingiz ham kechagidek ubra bilan bo'lsa, maxtab-maxtab qo'lingizg'a qaytarib berishim ham aniqdir.

Ra'no butun tovshini qo'yib kulib yubordi:

— Bu kun qo'g'urma sho'rbag'a, — dedi Ra'no kulgi ichida, — qattig' non to'g'rab yeysiz, jaz o'rnig'a shalg'am chaynaysi.

— Ofarin, — dedi Anvar, — bu kungi mehmondorchilig'ingizdan qariyb mamnun bo'lading'ang'a o'xshayman. Agar mumkin bo'lsa, shuni ham bilsamki, bu kungi shalg'am sho'rba katta otin bibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otin bibining?

— Mehmon uchun buning farqi yo'qdir...

— Bir oz yanglishasiz Ra'nobonu, — dedi Anvar, — chunki qo'ldan-qo'lning katta farqi bor.

— Farqi bo'lsa... bu kun kichik otin bibining qo'llaridan shalg'am sho'rba tanovul qilasiz.

— Bu holda afu etasiz, Ra'nobonu... Basharti kichik otinbibining qo'llaridan tanovul qilading'an bo'lsa, shalg'am sho'rba emas, bizning uchun qush sho'rbadir.

Bunga qarshi Ra'no nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, tashqaridan oyog' tovshini sezdi, Anvarga bir kulib qaradi-da, Mansurni yetaklab ichkariga chopdi.

10. XAYRIXOH BIR ODAM

Ra'no ichkariga qayrilmasdan boqchag'a maxdum kirdi va tashqarini chaqirdi:

— Marhamat Shahidbek, marhamat!

Ra'no ichkariga kirishi bilan domlanning orqasi-dan harsillagan, gursillagan elli yoshlar chamaliq semiz bir kishi ko'rindi. Ko'k sallasi manglayining usti bilan o'ralib, o'siq qoshi qovog'ig'a yotqan bu bekning belidagi kumush kamari benihoyat o'sib tushkan qornini yuqorig'a ko'tarib turish vazifasini ado qilar edi.

Eshik ostida Shahidbek bilan maxdum oralarida onglashilmasliq yuz berdi:

— Siz yuring!

— Siz yuring!

— Men rozi!

— Adabsizlik bo'ladi-da, xrrr...

Ortiqcha takallufni Shahidbekning o'zi qabul qilsa ham go'shti qabul qilmas edi. Takallufланib o'ltursa borg'an sayin o'ziga behuzurlik ortar edi. Shuning uchun maxdumning oldig'a tushib jo'nadi va yo'l usti-da "Mirzo Anvar ham kelgan ekan, xrrr..." deb qo'ydi.

Anvar ularni qarshi oldi, sufaga chiqdilar. Shahidbek Anvar bilan entika-entika ko'rishkach, joy ko'rsatilmasdanoq sufaning to'rig'a o'lturib oldi. Chunki zinadan chiqishda ancha ezilgan, takallufgacha kutishka toqati qolmag'an edi. Fotihadan so'ng o'lturgan yerida ust to'nini yeshdi, belidan kamarini olib yonig'a qo'ydi, sallasini chiqarib yosti-qi-ning ustiga tashladi va ro'ymoli bilan manglayidag'i terlarini artib o'zini yelpidi:

— Xo'b salomatmisiz, mirzo, xrrr?

— Shukur, o'zlaridan so'rasaq?

— Alhamdulillah.

So'ngra maxdum Anvardan hol so'radi:

— Bir oz kechikdingizmi, Anvar?

— Zarurroq ishlar bor edi.

— Sarmunshiy qazo qilib, — dedi Shahidbek, —

hamma og'irliq sizning ustingizga tushkan bo'lsa kerak, mirzo, xrrr?

— Shunday, — dedi Anvar, — lekin ba'zi vaqt viloyatlarga oshig'ich yuboriladig'an noma va farmonlar chiqib qoladir. Shunday kezlarda hatto tunab ishlashka ham to'g'ri keladir.

Shahidbek qayta boshdan manglayig'a terilib qolg'an terlarini artdi:

— Iloji yo'q, iloji yo'q...

Anvar yer tegidan maxdumga ko'z qirini tashlag'ach, o'midan turub to'nini yeshdi va zinaga borib kafshini kiya boshlag'an edi, maxdum buyurdi:

— Ichkariga kirib, xabar oling, taom tayyor bo'lg'an bo'lsa, olib chiqsangiz ham ma'qul.

— Xo'b.

Anvar ichkariga ketdi. Uning orqasidan kuzatib turg'an Shahidbek maxdumga qaradi:

— Mirzoning tarbiyangizga kelganiga ko'b bo'lg'an chiqar?

— Qariyb o'n to'rt yil.

— O'z farzandlaridek bo'lib qolg'an-da?

— Undan ham afzal.

— Ojizalari ham yetib qolg'an bo'lsa kerak?

— Inshoolloh.

— Xudo yosh bersin, — dedi Shahidbek, — mirzoni o'zlariga domod¹ qilsalar ham bo'lar ekan, xrrr...

— Ushbu mulohazamiz ham yo'q emas, — dedi maxdum. — Modomiki, bolani yoshlig'idan o'z farzandimizdek parvarish qildiq, endilikda o'zimizga domod ham bo'lsin, deb ojizamizni so'ratg'uchi ko'b oliy nasab xonadonlardan qat'iy nazar qilib kelamiz...

— Barakalla, — dedi Shahidbek, — asli insof shudir... Ikkilanchi, domodliq uchun nasabdan ilgari ilmu adab, fazlu kamol lozimdirkim, bu ham o'zlari-dan maxfiy emas, xrrr...

— Habba, — dedi maxdum ko'zini qisib, — biz ham shu gaplarni mulohaza qilib qoldiq.

Shahidbek maxdumning mahalla ahllaridan bo'lib, Xudoyorxon zakotchilarining biridir. Mundan ilgari

¹ Domod — kuyov

Shahidbekning maxdum bilan uncha yaqinlig'i yo'q va hatto o'zg'an yillarda mahalla kishilaridan ba'zilarini maxdumning imomatiga qarshi qo'zg'atib yurg'an edi. Domla bilan do'stlashish tarixi ersa ikki-uch kundan beridir. Chunki shu kunlarda Anvarning sarmunshiy bo'lish ehtimoli shaharning katta-kichiklari orasida so'zlashilib qoldi. Shu ehtimol natijasida maxdumning do'st va dushmanlari o'ylashg'a majbur bo'ldilar. Jumladan, bizning Shahidbek zakotchimiz ham shu bir necha kunning orasida qariyb bir chorak etini yo'qotayozdi. Chunki zakotchilar qisman bosh munshiy qo'l ostidag'i moliya beklaridirlar. Agarda Shahidbek maxdum bilan aloqasini tuzatmagan holatda Anvar munshiy ta'yinlanib qolsa, birar "foji'a" bo'lish ehtimoli bor edi. Shahidbek fikricha, go'yo maxdum Anvarga: "Falonchibek falon vaqtda menga munday adovat qilg'an edi. Endi fursat kelganda sen uni zakotchilikdan bekor qil", deb buyurar, Anvar ham ustozining so'zini yerda qoldirmay sarmunshiy bo'lg'an kunidayoq Shahidbekni xizmatdan bo'shatdirar edi...

Shahidbek Anvarning sarmunshiy bo'lishini, tabiiy, xohlamas edi. Ammo Anvarga qarshi bir ish qilish kuchiga ham molik emas edi. Garchi, hozirda Anvarning sarmunshiy belgilanishi bir ehtimol bo'lsa ham, Shahidbek har ehtimolga qarshi chora ko'rib qo'ymoqchi bo'ldi. Mundan uch-to'rt kun ilgari maxdumga yaqinlashish andishasida avvalo unga iqtido¹ qilib, namoz o'qudi (ilgari maxdumning orqasida namoz o'qumas edi). Huftan namozidan keyin xalqaga kirib maxdumning tilovatiga soe' bo'ldi. Ikkinchi kun ertalabki namozdan so'ng maxdumga salom berdi va undan ahvol so'rab: ..."Eshitib juda xursand bo'ldim, har nachuk sarmunshiyning o'z kishilarimizdan bo'lg'ani yaxshi; bu to'g'rida o'rdaliq og'aynilarg'a iltimos ham qilib qo'ydim", dedi. Maxdum o'z ishida qancha pishiq bo'lsa ham, lekin do'st bilan dushmanni ajratolmas, yana to'g'risi — necha yillik adovatlarni ikki og'iz shirin so'z yoki besh pul manfaat evaziga unutib yuborg'uchi edi. Bunda ham shun-

¹ *Iqtido* — taqlid qilish, ergashish.

day bo'ldi: "Bachchataloq adovatni tashlab shaytong'a hay beribdi. Anvarning sarmunshiy bo'lishig'a so'yunibdir, shaytoni zo'r bo'lsa ham, insofi chakki emas", deb Shahidbekka do'stona muomala qildi va Anvarning ishi to'g'risida bilganini so'zladi; hali asr namozig'a chiqqanda yana Shahidbek bilan uchra-shib so'zlashdi va Anvar "ahmoq"ning bu ishka norizolig'idan shikoyatlandi. Shahidbek bir oz o'ylag'andan keyin: "Men o'zim mirzo Anvar bilan bir so'zlashay bo'lmasa...", dedi. Chunki basharti Anvar bosh munshiy bo'lib qolsa va bunda o'zining ham ishtiroki bo'lsa albatta... ha-deya. Shu mulohazada Shahidbekning ko'zi allaqancha joylarni ko'rib oldi.

— Mirzoning uyda bo'lish vaqtini aytsangiz, o'zim oldig'a kirar edim, — dedi.

Anvar "bekor gap, anchayin bo'lmag'ur gap", deb maxdumning bu to'g'ridag'i savollariga ahamiyatsizgina qilib javob berar va shuning uchun maxdum ham bu kungacha masalaga ishonchsiz qarab kelar edi. Alhol ersa bu gap butun Qo'qon xalqi og'zida so'zlanib qoldi va buning ustiga Sultonali mirzo maxdumdan jiddiy iltimos ham qilib ketdi. Shu sabablarga binoan maxdumning nazarida Anvarni ko'ndirish masalasi jiddiylashkan va Shahidbekning haligi so'zidan keyin o'z yonig'a ko'makchilar, kengashchilar olish luzumini ham his etkan edi. Shu mulohaza bilan Shahidbekning haligi taklifini ma'lamnuniyat qabul qildi:

— Habba... alhol Anvar uyga kelgan bo'lsa kerak; lozim topsangiz men bilan birga marhamat qilingiz, — dedi.

Shahidbek Anvar bilan so'zlashkali va uni ko'ndirgali kelgandek ko'rinsa ham, aslida g'arazsiz odam emasdir.

II. MAHDUMNING TAHDIDI

Anvar o'rtag'a dasturxon yozib, ikki lagan manti chiqarib qo'ydi, uch kishi qamti o'lturib, manti tanovul qilishdilar. Taom asnosi Shahidbek sekin-sekin maqsadg'a yondashib keldi.

— Xalq ogʻzida duv-duv gap, — dedi manti chaynab, — goʻyo siz marxum sarmunshiy oʻrnigʻa nasb¹ qilinar emishsiz, deb... Bu haqiqat gapmi yoki ovoزامi, yaxshi payqolmadiq. Bu soʻzning haqiqatini hozir oʻzi sizdan eshitamizku va lekin sizga xayrixoh boʻlgʻan taqsim va mendek kishilarni bu shoyiʻa² benihoyat xursand qildi, xrrr... Darhaqiqat, bu martabaga nihoyatda layoqatingiz bor ekanini oʻrda arboblardan ham eshitamiz...

Shahidbek soʻzni shu joygʻa keltirib maxdumga qaradi. Maxdum soqolidagʻi xamir ushogʻini olib, mehmonni laganga targʻib qildi.

— Kecha va oʻtkan kunlarda, — dedi maxdum lagandan olgʻan mantisini qoʻlida ushlagan koʻyi, — bu shoyiaʻlargʻa men ham ishonmagʻandek edi. Ammo bu kungi dovrucq meni ham taajjubka qoʻydi. Voqiʻan Anvar sarmunshiylikka mansub qilinsa ne gʻaroyibligʻi bor? Alhamdulillah, fazli kofiy, aqli solim,³ isteʻdod boʻlsa boz inchinin...⁴

Anvar qoʻli laganda ekan, kulimsib qoʻydi. Shahidbek kech harorati va manti issiqligʻi taʻsirida yana oʻbdan terlagan edi. Roʻymoli bilan manglay va boʻyin terlarini artar ekan, Anvarga qaradi:

— Xoʻsh, mirzo Anvar?

— Shunday gaplar bor, — dedi Anvar, maxdumga koʻz qirini yuborib, — ammo bu gaplar mening xohishim va ragʻbatim xorijida boʻlmoqda. Shuning uchun bu shoyiʻalargʻa ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdum bilan koʻz urushdirib oldi.

— Yaʼni siz sarmunshiylikni xohlamaysiz? — deb soʻradi.

— Albatta.

— Sabab?

— Sababi shulki, — dedi Anvar, — men buningdek masʼul, ayniqsa, tantanalik vazifalarga havaskor emasman.

¹ Nasb — tayinlash.

² Shoyiʻa — yoyilgan, tarqalgan xabar.

³ Aqlsolim — sogʻlom aql.

⁴ Inchinin (inchunin) — shuningdek.

— Albatta, shunday-ku, — dedi Shahidbek, — ammo kishi, alalxusus¹ sizga o'xshash yigitlar hamisha bir o'runda o'lturib qolmaydirlar. Tajriba, iste'dodlari o'skan sayin, yuqoriroq martabalarga mina boradirlar. Shuningdek, sizni ham yuqori martabaga ko'tarmakchiga o'xshaydirlarkim, xrrr... buni sizning havaskorlig'ingiz emas, fazlingiz taqozo qilib, bunda siz asosan har qancha qarshi bo'lsangiz ham, xrrr... layoqatingiz yana sizni bu xizmatni qabul qilishg'a majbur etadir.

— Kishilar mubolag'a qilg'andek menda iste'dod yo'q, — dedi Anvar, yerga qarag'an holda. — Undan keyin o'rdag'a kechagina borg'an menga o'xshash yoshlarning "bosh mirzo bo'laman", deb umidlanishlari ayni bir kulgidir. Ya'ni, demakchimanki, bu vazifa tama'ida o'n, yigirma va balki o'ttuz yillab ko'zini to'rt qilib kelgan munshiylar, mufti va shoirlar bor. Ularning yonida menga o'xshash bir yosh tajribasizning ham tama'lanishi kulgi emasmi? Ayniqsa, o'rdadag'i urfi-odatlarni va tajribalarni o'z ko'zidan va boshidan kechirib turg'an kishilar tomonidan bu shoyi'ani durust deb ishonilishiga taajjub qilaman...

Shahidbek qo'lini artar ekan kuldi:

— Shu ishonchsizlig'ingizning o'zi ham bir bolaliq.

— Bolaliq, bolaliq, — deb qo'ydi maxdum.

Manti tanovul qilinib bitdi. Maxdum laganlar tegini ichib-yaladi. Fotihadan so'ng lagan va dasturxonlarni ichkariga eltmakchi bo'lg'an Anvarni Shahidbek to'xtatdi:

— Laganlarni qo'yib turing-chi mirzo, ilgari haligi masalani yeshaylik.

Anvar qo'lidag'i dasturxon va laganni sufa labiga qo'yib o'lturdi. Maxdum gulduros bilan kekirib, ustidan "alhamdulillah" ham deb oldi.

— Xo'sh, mirzo Anvar?

— Gap boyag'icha, bek aka, — dedi Anvar, — bu masala ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdunga qaradi. Maxdum Anvarni jerkti:

¹ *Alalxusus* — xususan.

— Arziydirmi, yo'qmi, axir, so'zga quloq ber-da, Anvar bolam.

— Xo'b, marhamat qilsinlar.

— Eshitishimizga qarag'anda, — dedi qo'lini o'ynatib Shahidbek, — janobg'a manzur qiling'anlar orasida sizning nomzadingiz bor ekan.

Anvar kulimsidi:

— Bor deb eshitdim.

— O'rdadag'i ishonchlik kishilarning so'zlariga qarg'anda, yorlig' sizning otingizg'a bo'lar emish.

— "Bo'ldi" bilan "bo'lar emish" orasida katta farq bor.

— Xo'b, — dedi o'zini yelpib Shahidbek, — biz bu ikkisini bir yoqqa qo'yayliq-da, ikki oradan "basharti bo'lsa" fe'lini olayliq, xe-xe-xe... Basharti yorlig' sizning ismingizga bo'lib qolsa, siz shunda nima qilasiz?

Anvar kulib maxdumga ko'z qirini tashladi.

— Siz bu "basharti bo'lsa" g'a ham ishonmang, bek aka.

Maxdum xo'mrayib Anvarga qarab qo'ydi. Shahidbek yana so'radi:

— Axir, shu ehtimolga qarshi javob bering-da, xrrr.

— Men iste'fo va uzr arizasi berar edim...

— Hamoqat!¹ — dedi maxdum va teskari qarab oldi.

Shahidbek taassuf qilg'an kabi boshini chayqadi:

— Bu so'zingiz bilan boyag'i gapingizga qarshi bordingiz. Boya "mendan boshqa bo'lading'anlar ham bor, men bu ishka umidlanmasam ham bo'ladir", degandek qilg'an edingiz, hozir ersa boshqa narsani aytasiz, xrrr.

— Kufroni ne'mat, non tepkulik, — dedi maxdum. Anvar yana kulimsidi, ammo jiddiy tus olg'an edi:

— Xayr, kishilar o'ylag'andek, mening mirzo-boshiliqqa iste'dod va layoqatim ham bo'lsin, agar yorlig' bersalar, bu vazifani qabul ham qilayin, — dedi, — ammo anovi — yigirma-o'ttuz yildan beri shu mansabning qayg'usida kelgan kishilar tinch yotadir, deb o'ylaysizmi, har zamon oyog'undan chalmay-

¹ Hamoqat — ahmoqlik.

dirlar deb ishonasizmi? Mana shu andishada tuban va ahamiyatsiz bo'lsa ham, hozirg'i xizmatimni a'lo ko'raman va shu mulohaza bilan taqsim aytkanlaridek, kufroni ne'mat qilmoqchi bo'laman.

Shahidbek maxdunga qaradi, maxdum Anvarga qarshi chiqdi:

— Sen o'z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko'rsatmasang, — dedi, — senga butun olam dushman bo'lg'anda ham bir mo'yingni ham qilolmas. Chunki haq hamisha g'olibdir, haqsizlik ersa mag'lub. Tuhmat va bo'hton xavfida ma'rakadan¹ yuz o'gurish — yigitlarning ishi bo'lmas. Chunonchi, ushbuning misoli turkiyda ham bor: “Chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmagan”, deb qo'rqoq kishilarni masxara qiladirlar. Shunga o'xshash sen ham chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmaguchilar xilidan bo'lsang... men yanglishib yurg'an ekanman-da, bolam!

— Haqiqat... — deb kuldi Anvar va bir oz o'ylanib to'xtaldi. — Haqning haqsizliqqa g'olib kelganini og'izda eshitsam ham, shu choqqacha amalda ko'ralmadim, — dedi, — masalan, mendan ham o'zingizga ravshanroqdirkim, mirzolardan Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjonlarning boshig'a qanday falokatlarni solmadilar, holbuki haqiqatda ular xon o'ylag'ancha xiyonatchi kishilar emas, faqat bu uchavining yomonliqlari bir necha adovatlik mirzolarning to'quma tuhmat va bo'htonlari edi². Ayniqsa,

¹ *Ma'raka* — jang maydoni.

² Bir vaqt Xudoyor, “odil podshoh” bo'lmoq niyatida mazkur uch mirzoni maxfiy ravishda viloyatlarga jo'natib, ularga: “Zolim beklarim, poraxo'r qozi va boshqa amaldorlarim bo'lsa, menga bilib beringiz, men ularning jazolarini beraman”, deb buyuradi. Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjon — bu uchavi viloyat, tumanlarda necha vaqt maxfiy kezib, bek, qozi, umuman, mansabdorlarni tekshirib chiqadirlar. Ularning to'g'ri baho berishlari natijasida ma'lumlardan qariyb to'qson foshizi zolim va poraxo'r ko'rsatiladirlar. Xon bu holg'a hayron bo'lib, o'rdadan bir necha kishilarga sirni ochadi. Bu kishilar boyag'i uch mirzoning raqiblaridan bo'lib, xong'a ig'vo qiladilarkim: “Mirzolar o'ziariga pora berguchilarni yaxshi ko'rsatib, bermaguchilarni yomon ko'rsatadirlar. Yo'qsa sizning ovoni adolatingizda shunchalik yomonlar bo'ladimi? Bu ko'mamaklar nafs so'ziga kirib, janobingizning aksar sodiq qullaringizni sizdan yuz o'gurishlariga va saltanatingizga rahna solishg'a sababchi bo'lmasinlar”, debi “odil podshoh” bu ig'vog'a laqqa uchib, mazkur uch mirzoning quloq-burunlarini kesib, o'zlarini o'rdadan haydashka va ular ko'rsatgan o'n foiz yaxshi kishilarni ham ishdan olishg'a buyuradi. Anvar esa yuqorida shu voqi'ag'a ishorat qilmoqdadir.

o'zim bir necha yildan beri o'rdada ishlab, shuningdek o'z ora fisqu fasodlarni har kun uchratmaktan va shuning uchun bulg'anch bir muhitda munday talashliq vazifani o'z ustimga olishdan xazar qilaman.

— Sening misoling, — dedi maxdum, — nodiran voqi'adir... Agar shunday hodisalarni o'ylab tursang, o'rdada emas, hatto kuchada ham yurishing maholdir. Baxting bunchalik kulgan ekan, jabonat¹ bilan davlat qushini qo'ldan uchurish kufroni ne'mat, bolam!

— Ha, taqdir, — dedi Shahidbek, — ayni hikmat so'zlaysiz... Ukam mirzo Anvar, baxt degan narsa yigitka butun umrda faqat bir martaba qaraydir, xrrr, agar shunda mahkam tutib qolsangiz, xo'b, bo'lmasa hamisha otning keyingi oyog'isiz-da.

— Tilak va tashviqotlaringiz xolisona bo'lg'ani uchun tashakkur aytaman, — dedi Anvar, — yana shu holda meni ma'zur ko'rasiz...

Maxdum yana qizishdi, o'ng ko'zini qisib, bir yoqlama Anvarga qaradi. Chunki ul juda achchig'i chiqqan kezlarda kishiga shu xilda qarar edi.

— Men kim, Anvar?

— Siz... Siz ustozim...

— Bas, ustozingning, — dedi maxdum, — shu kungacha qaysi ta'limidan zarar va qaysi kengashidan zoeg'lig' tortding?

— Nafdan boshqa hech. Lekin o'z umrimda bir gustoxlik² qilmoqchiman.

Maxdum yana achchig'lanib, bir-ikki tamshandi:

— Boshqa narsaga gustohlik qilsang qil, illo hozirg'i inoding ayni hamoqat! — dedi qo'lini paxsalab, — agar men senga ustoz va ota bo'lsam, bu ishka quloq qoqma, illo o'zing bil, tuzukmi?!

Anvar indamadi, chunki maxdum keyingi jumla bilan ma'lum bir tahdidgacha borib yetkan edi.

— Qizishmang, qizishmang, — dedi Shahidbek, — mirzo Anvar siz o'ylag'an yigitlardan emas. Albatta,

¹ *Jabonat* — yuraksizlik, qo'rqqoqlik.

² *Gustox* — adabsiz, andishasiz; erkin, erka.

mirzo Anvar aytkandek, xrrr... o'rdada o'shanday gaplar ham yo'q emas va lekin men azmoyishchi¹ bo'lsam, xrrr, shuni aytib qo'yayki, o'rdadag'i kattadan-kichik mirzo Anvarga hurmat bilan qaraydir. Chumolini og'ritmag'an kishiga kim ham adovat qilsin — xrrr...

— Habba! — dedi maxdum, — endi nima qoldi; orada go'daklik xavfidan boshqa hech gap yo'q... Oyig'a qirq tillo vazifa, anvo'i hadyai shohona, yana — eldan ko'riladigan obro', hurmat, hay, hay, hay...

Maxdumning keyingi jumlası Anvarni kulimsitdi. Kuchlanib jiddiyatini saqlag'an holda:

— Hozircha meni bosh munshiy qilib yorlig' berganlari yo'q, — dedi, — shuning uchun bu to'g'rida so'zlashish menga qolsa hali ertaroq ko'rinadir.

— Men ham buni bilib turibman, bolam Anvar — dedi maxdum. — Basharti bu martabani xudoyi taolo senga nasib qilsa, haligidek bolaliq aqling bilan nobud qilib qo'ymag'il, deb so'zlayman. Eshitishimga qarag'anda, janobg'a bir ariza yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan...

— Kim aytdi?

— Kim aytkanini qo'yaber, ammo boyag'i harakatlaring bu kori baddan ham qaytmaslig'ingg'a bizni ishontiradir. Darhaqiqat, ushbu xabar to'g'rimi?

— Sizga arz qilg'an kishi balki bilib so'zlagandir... Basharti siz bu fikrimni ma'qul topmasangiz... albatta majburman.

— Habba, — dedi maxdum tamom ochilg'an qiyofatda, — go'daklik lozim emas, jabonat ko'b mazmum² sufat, "Osilsang ham baland dorg'a osil" maqoli ko'b purhikmat so'z.

Maxdum shu gapni aytish orasi qone³ va mag'rur Shahidbekka qarab oldi. Chunki ul bu mag'ruriyatka ikki jihatdan haqli edi; "basharti siz ma'qul

¹ *Azmoyish* — mushohada, o'ylash.

² *Mazmum* — ayb, yomon.

³ *Qone* — rozi.

ko'rmasangiz...", deb Anvar o'z rizolig'ini maxdumning yolg'iz shaxsi bilan bildirdi, ham shu jumla bilan ustozidan boshqalarning o'z ra'yiga qarshi bora olmasliqlarini onglatdi.

Yaxshig'ina tushurilgan manti va odatdan tashqari entikib, halloslab ko'b so'zlash natijasida Shahidbek charchab, yostiqa suyanib qolg'an edi. Shuning uchun ul ikki oradag'i onglashishni yonboshlag'an ko'yi tabrik etdi:

— Balli, mirzo, balli, gap shunday bo'lsin, xrrr...

Bir-ikki piyola choy ichishkandan so'ng, maxdum bilan Shahidbek fotiha o'qub, shom namozig'a qo'zg'alishdilar. Anvar Shahidbekni o'rta eshikkacha kuzatib bordi. Shahidbek Anvar bilan xayrlashar ekan:

— Inshoolloh yorlig' olarsiz, deb o'ylayman... Bir necha zakotchilar to'g'risida siz bilan kengashadigan gaplar ham bor. O'z farzandimizdek yigitsiz, sizning mirzoboshi ta'yinlanishingiz bizga ayni muddao, — dedi.

— Yovda bo'lsa, tezagi tegar emish. Anvar o'z bolangiz-da.

Anvar ularning so'ziga qarshi majhul bir vaziyat saqlag'an holda bosh qimirlatib sufaga qaytdi.

12. BAXMALBOFDA FAQIR BIR OILA

Anvar 1267¹-nchi hijriya miyonalarida Qo'qonning Baxmalbof mahallasida² faqir bir oilada dunyog'a keldi. Onalar tuqqan bolalarini sizga "tilab-tilab olg'an falonim", deb, otalar "xudoy bergan o'g'ulcha" deb taqdim etadirlar. Ammo bizning Anvar bo'lsa onasining "tilab-tilab olg'ani" emas va otasi ham uni "o'g'lichag'a" hisoblamag'an edi. Otasining kasbi bo'yoqchilik, hamisha yarim belidan nil suviga cho'milib yotqan bir kambag'al va bir qarich, ikki qarich bolalardan beshtasiga dada edi. Shu besh bolaning yonig'a izzatsiz, hurmatsiz oltinchi "mehmon"

¹ Milodiy hisob bilan 1850—51-yillar.

² *Baxmalbof mahalla* — duxoba to'quydurg'anlar mahallasi (*muall.*).

bo'lib, bizning Anvar qo'shildi. Ya'ni Anvar tilab oling'an bola emas, dadasi bilan onasining tilaklariga qarshi, faqat ularning baxtsizlik va qashshoqliqlariga xizmat qilg'uchi bo'lib tug'ildi. Bola tilab olinsa, so'yinch-quvonch, novorachi-surnaychi va shunga o'xshash cho'zma-chalpak, is-charog' marosimlari nuqsonsiz ijro etiladir. Ammo Anvarning dunyog'a kelishi munday marosim, tantanalar va orzu-havaslar bilan bus-butun aloqasiz edi. Masalan, onasi o'z yonig'a doya chaqirib takallufplanmadi, to'ng'uch qizi Nodiraning ko'magida tug'di; bolalarini qo'ni-qo'shnig'a so'yinchi uchun chiqarmadi. Chunki qo'shnilarning "qaysi holingg'a tug'ding?" yoki "o'zi o'lgur it mizojmi?", deb ta'na qilishlaridan cho'chidi.

Shu holda yetti-sakkiz kunlab Anvarning dunyog'a "tashrifi" sir bo'lib kechti. Anvar ohorliq yangi yo'rgak ko'rmaganidek, og'alaridan birining eski beshigiga to'qquzinchi kun belandi emas, tiqildi.

Anvarning "chillasi charog' ko'rmagan" bo'lsa hech borki yo'qdir, biroq yigirma kunlab beshikda ismsiz yotishi qiziqdir, chunki yangi "qadrlik mehmon"ga ot qo'yish na otasining esiga va na onasining xotiriga kelgan edi. Oradan yirima kun o'tsa-ku, bolag'a ism qo'yimasalar, deb ota-onani ayblash og'ir. Balki Salim bo'yoqchining tiriklikdan qo'li bo'shamag'andir. Anorbibining bo'lsa olti bolaning xarxashasidan qulog'i tinchimay miyasi suyulgandir, har holda bu "qadrlik" bolaning oti muhtaram mahalla imomi tarafidan qo'yilmag'anidek, ota-ona tomonlaridan ham nasib bo'lmadi. Ism qo'yish vazifasini yigirma ikkinchi kunlarda o'n ikki yoshliq Nodira ado qildi.

Nodira o'z yaqinlaridagi maxdumlardan birining bolasini yaxshi kiyimi, ayniqsa, yoqimliq eshitilgan "Anvar" ismiga suqlanib, havaslanib yurar edi. O'ylab-netib turmadi-da, yangi chaqaloq ukasining otini ham "Anvar" deb atadi va beshikda chalqancha yotib, nursiz qora ko'zlari bilan dadasining faqir hayotiga "razm qo'yg'an" bu chaqaloqning tevaragidan aylanib, "Anvarjon, Anvarjon!" deb xitob qila boshla-

di. Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyog'a kelishini birdan-bir tabrik etib so'yingan shu Nodira edi. So'ngroq yana unga onaliq martabasida qolg'uchi, hatto shu kungacha Anvarning eng mehribon kishisi bo'lib kelguchi yana shu Nodiradir.

Shu yo'sun Salim bo'yoqchining mavridsiz laylaklari ichida bemahal g'urrak bo'lib Anvar ham yashay boshladi. Bolalari ko'paygan sayin Salim akaning ishi ham keyinga ketkanidek, kundan-kun, ehtiyojdan-ehtiyojg'a o'tib borar edi. Anvar uch yoshqa kirganda, besh yillardan beri Salim akaga yopishib olg'an bobosir kasali uning yoqasidan olib yiqitishg'a muvaffaq bo'ldi. Ya'ni Salim aka qonsirab, darmonsizlanib yotib qoldi. Muolajaga pul kerak, mundan ham ilgari oilaning umumiy kasali bo'lg'an oziqqa ham shu narsa kerak. Salim bo'yoqchi sarmoyasidagi nil, tuz va shunga o'xshash dastmoyalarni sotib muolaja qildirg'an bo'ldi. Dard ancha ulg'ayg'an edi. Bu chiqimlar foyda o'rnig'a zarar keltirdilar. Do'kon dastgohini sotib, ro'zg'or qildi. Bular ham bitkandan keyin bu oilaning og'ir kunlari boshlandi. Ochliq, yalang'ochliq, ayniqsa kasal boqish.

Shu qish ayniqsa qattiq kelgan edi. Sovuqdan saqlanish uchun ularning hozirliklari yo'q. O'pkasiga sovuq tegdirib Salim akaning to'rtinchi bolasi o'ldi. Ko'klamga chiqar-chiqmas Salim bo'yoqchining o'zi ham dunyo bilan vido'lashdi. Buning ustiga Anvar, yana ikki og'asig'a qizarniq toshib bir bola munda ham o'lib berdi. Shu yo'sun olti oy ichida Anorbibi eridan va ikki bolasidan ayrilib, to'rt go'dak orasida tirik beva bo'lib qoldi. Nodiraning bo'yi cho'zilib qolg'an, har nachuk bir joyini topib ketar, ammo uchta yosh bolaning ishi qiyin edi. Eridan bolalarning tarbiyasiga yararliq hech gap qolmag'an, bir-ikkita xum, uch-to'rtta mo'ndi va shunga o'xshash rezrov, boshqa bir balo ham yo'q. Anorbibi mehnat bilan yashab, yetti-sakkizni tug'ib, yoshi ham qirqlarg'a borib, tusiga ajin kirib, keksaymasa ham qarimsiq bo'lib qolg'an, shuning uchun birartaga tegib olishi to'g'risida o'ylash ham behuda.

Anorbibiga o'xshash tul xotinlarning qiladigan ishlari har kimga ham ma'lum: mahallada dasturxonchilik, boylar eshigida oqsochliq, hunarmandroq bo'lsa — kinnachilik va hokazo. Anorbibi shu hunarlarning hammasiga ham qobiliyat e'lon qilib, bolalarini boqish fikriga tushdi. Va bu orada qizi Nodirani bir bo'zchi bolasig'a uzatib, yukini ham bir oz yengillatdi.

13. TANIYSANMI, SHU JAJI QIZNI?

Falakni kajraftor, turmushni bemaza, har holda Anvarlarning tole'i yana pastlik qildi. Bir kun Anorbibi biravnikida yumush qila turib to'sindan og'rib qoldi, bir soatning ichida tilidan ham ayrildi. Zambilga solib o'z uyiga keltirib tashladilar. Bolalarning fig'oni falakka chiqdi. Kuyavi tabibga yugurdi. Natijada yurak falajiga yo'liqqani ma'lum bo'lib, shu kun kechasi hatto uch go'dagi to'g'risida bir og'iz vasiyat qilolmay vafot etdi. Mozorg'a eltdilar. Tobut oldida ikki og'asi bilan olti yoshliq Anvar ham yig'lab bordi.

O'n bir yoshliq Temir, to'qqiz yoshliq Qobil va Anvarlarni tarbiya qilish og'irlig'i Nodiraning ustiga tushdi. Marhuma onasining yodgorlari bo'lg'an bu uch bolani begonalar qo'lida xor qilib qo'yishni Nodira istamasa ham, erining faqirlig'i bunga mone' edi. Ta'ziya kunlari o'tkandan keyin o'g'ulliqqa deb so'rag'anlarga ikki bolani berib yubordi va Anvarni o'zi bilan olib, onasining qaqir-ququrlarini bir arvaga ortib erining uyiga keldi.

Nodira onasi o'miga Anvarning boshini siladi, yuvib-taradi va Anvarning istiqboli uchun qayg'irdi. Otasi va o'z erining kasblariga yaxshi baho bermagani uchun Anvarni boshqa kishi qilmoq fikriga tushti. Uni o'qutmoqchi, hatto madrasalarga yubormoqchi va shu yo'sun mullaliq darajasiga yetkuzib, otasining uyiga charog'chi qilmoqchi edi. Anvarni o'zlari turg'an mahalladan bir guzar nari bo'lg'an Solih maxdumning maktabiga berdi. Anvar "taxta"dan o'qush boshladi,

zohnining tiniqlig'idan bo'lsa kerak, o'n bir yoshida savodi chiqayozdi. Biroq o'qishda qancha baxtli bo'lsa, peshanada o'shancha baxtsiz edi. Shundog'ki, Nodira ikki bolaliq bo'lg'an edi. Eri: "Ukangga yedirib-kiydiraymi yoki o'z bolalarignimi? Ukangni kishiga shogird berib yubor", deb Nodirani qistashg'a turdi. Bechora Nodira og'ir holda Anvarni kishiga shogird berib, o'qushini zoe' qilishg'a ko'zi qiymaydir, eriga muqobala uchun hech bir mantiq topolmaydir. Chunki erining holi o'ziga ma'lum. Shu yo'sun yana bir yil o'tib, Anvar to'g'risida eri bilan achchig'-tiziqlik bo'lg'an bir kun paranjisini yopinib ko'chaga chiqdi va to'g'ri Solih maxdumning uyiga bordi. Shu vaqtlarda Solih maxdumning onasi Marg'ilong'a ketmagan edi.

Nodira Mohlar oyimg'a yig'lab hasrat qildi. Hamma sarguzashtlarini birma-bir so'zladi. Shu bola uchun eridan chekkan izolarini chizib:

— Ulug' dargohlaringizga shu yatim bolaning umri zoe' bo'lmasmikin, o'qushi juvanmarg qilinmasmikin, deb keldim. Bir parcha nonlaringizni ayamay, yatim boshini silasalaringiz, deb keldim, — dedi.

"Qush tilini qush biladir", deganlaridek, Nodiraning samimiy arzi bandachiligi Mohlar oyim bilan Nigor kelinning yuraklarini ezdi va shu onda Mohlar oyim maktabxonadagi bolalar ichidan Anvarni chaqirtirib oldi. Anvar kelishkan, do'ndiq bola edi.

— Domlasi maqtaydirg'an o'zimning zehnlik bolam-ku, — dedi Mohlar oyim Anvarni ko'rish bilan va Nodiraga taskin berdi.

— Xo'b, qizim, xo'b, pochchasi boqmasa boqmasin, men o'zim boqaman, o'qutib katta mulla qilaman.

Anvar pochchasining keyingi kunlardagi dag'al muomalalari sababini o'ylab, xafalanib yurar edi. Mohlar oyimning haligi so'zi bilan masalaga tushundi va yatimona boshini quyi soldi. Bu holdan opasi ta'sirlanib, ko'ziga yosh oldi.

— Yig'lamang, juvon, — dedi Mohlar oyim, — yo'qlik qursin — yo'qlik. Pochchasi kambag'al bo'lsa,

unda ham gunoh yo'q, hamma gap taqdiri azaldan. Yaxshi: bu kundanoq bola siznikiga bormaydir, o'z yonimda o'g'lim bo'lib yotadir. Oting nima, katta yigit?

— Anvar...

— Oh, oting ham o'zingga o'xshash chiroylik ekan... Manovi do'ndiq qizni taniysanmi?

Shu o'rtada o'ynab yurg'an olti yoshlar chamaliq Ra'no yugurib kelib, Mohlar oyimning bag'rig'a kirdi. Anvar o'zidan ham do'ndiqroq Ra'noga qarab kuldi:

— Ra'noxon, — dedi.

Mohlar oyim Ra'noni bag'ridan chiqarib buyurdi:

— Bor, Anvar akangga salom qil!

Ra'no kelinlarcha Anvarga salom qildi va jazb qil-ing'andek Anvarning yaqinig'a borib to'xtadi.

— Ko'rish, Anvar! — dedi oyim.

Anvar Ra'noni bag'rig'a olib quchoqladi. Shu holda Mohlar oyim kulimsidi.

— Agar o'lmasam, shu do'ndiq qizimni berib, Anvarni o'zimga kuyav qilaman.

Anvar uyalib bag'ridag'ini bo'shatib yubordi. Xotinlar kulishdilar. Shu yo'sun Nodira Mohlar oyimdan juda xursand bo'lg'ani holda uyiga qaytib ketdi.

O'z uyida bir nonxo'r ortishi maxdumga, albatta, yoqmas edi. Biroq, onasining ra'yini qaytarishdan ham ojiz edi. Shundog' ham bo'lsa, "tomog'i-ku, yengil, kiyimi og'irroq. Kiyimini opasining ustiga quymabsiz-da" — dedi. Mohlar oyim: "Kiyimi bir gap bo'lar. Kishilar masjid, madrasa solg'anda, biz bir yatim boqsaq, arzimaydimi? Senga og'irliq qilsa, o'z bisotimdan kiyintirarman, bolam", — dedi.

Anvar o'n ikki yoshida uchunchi oilani ko'rdi. Lekin bu oxirg'isi Anvar uchun har jihatdan ham qulay bo'ldi: o'qushini davom etdirar, qorni panj-shanbalik nonlar bilan to'q, ust-boshi yamoq bo'lsa ham, yalang'och emas edi. Bu uchunchi oilaga ko'chishda Anvarni eng xursand qilg'an narsa mak-tabdagi bolalarning ozor berishlaridan qutilishi va domlanning asrandi o'g'li maqomini olishi bo'ldi.

Bolalar uni ehtirom qilmasalar ham, unga burung'icha yomon muomala qilishdan hayiqib qoldilar. Anvarga bu uyda ortiqcha yumish ham yo'q, chunki har qancha uy xizmatlari maktab bolalaridan ortmas, o'qushdan bo'shag'an vaqtini Ra'noni o'ynatib kechirar edi.

O'n uch yoshida maktab pro'g'rammasini bitirib, yosh bo'lsa ham xalfalik, ya'ni domlag'a ko'makchilik qila boshladi. Va har kun bolalar ozod bo'lg'andan keyin maxdum unga kofiyadan¹ dars berar va "Gulistoni" Sa'diydan bir necha band o'qutib, ma'nosi bilan yodlatar edi.

O'n besh yoshida maktabni yolg'iz o'zi idora qilish darajasiga yetkanidek, yaxshig'ina forsiyxon va bir daraja arab tiliga oshno bo'ldi. Maxdum mundan bir necha vaqt ilgarilar Anvarni madrasaga uzatish to'g'risida so'zlanib yursa ham, hozir bu gapni og'zig'a olmay qo'ydi. Chunki maktab ishida yalqovlanib Anvarga suyanib qoldi va madrasa masalasini unutdirish maqsadida, arab, fors nahv sarfidan² o'zi dars berishka kirishdi.

Maxdum Anvarga shu jihat bilan inoq edi. Ammo Mohlar oyimning Anvar bilan muomalasi xolis va samimiy bo'lib, ul Anvarga o'z bolasidek mehribon va har vaqt: "Ko'nglingni buzma, Anvar yigit; ko'rasanmi shu jajji qizni? Albatta senga berdiraman!" der edi. Lekin Mohlar oyim va'dasiga yetalmadi. Maxdumdan arazlab Marg'ilon ketishka majbur bo'ldi. Biroq, ketar chog'ida ham Anvarni unutmadi. Nigor kelinni o'z yonig'a chaqirib: "Kuyavlik uchun Anvardan yaxshiroq yigitni topolmassiz, Ra'nog'a xudoyim umr berib, bo'yi yetsa, albatta Anvarga berdirgin" — dedi.

14. CHIN O'RTOQ

Anvar yoshlig'ida bo'shangg'ina bir bola edi. O'z tenggi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o'ynab-kulmas, hamisha uning

¹ *Kofiya* — arab tili grammatikasi.

² *Nahv* — sintaksis, sarf — morfologiya.

ko'zida bir mung yotar edi. Bu holat balki oila baxtsizligidan, ota-ona bag'rida yayramag'anliqdan tug'ilg'andir, desak, uning ikki og'asi munday emas edilar. Bir onadan necha xil bola tug'iladir, deganlaridek, Anvarning yaratilishi og'alarig'a nusbatan boshqacha edi. Maxdumning uyida tura boshlag'ach, Anvarda bir oz o'zgarish ko'rildi. Shunda ham bolalar bilan aloqasini eskicha yurutib, faqat Ra'no yonidag'ina o'yin-kulki bolasig'a alishinar, Ra'noni yetaklab boqchag'a, ko'chadagi katta suv bo'ylarig'a chiqib hamrohini boqchadagi gullarning ismi, uchib yurg'an qushlarning nav'i, katta oqar suvlar va ayniqsa Ra'no kabi yosh qizchalar uchun bu suvlarga yig'ilish xavfi va shuningdek, boshqa masalalar bilan uni tanishdirar, ko'chada o'lik ko'targanlarni ko'rsa, birarta bolaning otasi yoki onasi o'lganligini so'zlab, buning orqasidan: "Menim ham onam o'lganda o'shandoq qilib ko'targan edilar... Men ham shu boladek mozorg'a yig'lab borg'an edim", deb qo'yar edi. Ra'no ham Anvarning so'ziga diqqat bilan quloq solar va ko'pincha hisobsiz savollar ila uni ko'mib tashlar, lekin Anvar zerikmas, har bir so'roqqa javob berib, Ra'noni qanoatlandirishg'a tirishar edi.

Anvar yosh bo'lsa ham jiddiy va kichkina miyasi muhokamaga qobil, boshqa kishilar ustiga tushkan baxtsizlikdan ham mutaassur bo'lg'uchi edi.

Bola chog'idanoq eng yaxshi ko'rgan narsasi gulzor va undagi gullar edi. Maxdumning oilasiga kelib tura boshlag'andan so'ng boqchaning gulzor qismini o'z idorasi ostig'a oldi. Gullarni sug'orish, o'tlarni yulib, tozalash vazifalarini o'zi bajardi. Gullardan hech kimga uzdirmas, bir bolaning uzib olg'anini ko'rsa, o'zi xafa bo'lg'anidek, bolani ham xafa qilar edi. Bolalarning daragi bilan har kimning uyida bo'lg'an yangi gullardan ko'chat va urug' olib, yildan-yilga gulzorni boyitdi. Yoz kunlari kelsa, bolalarni kapalak va oltin qo'ng'uz tutib kelishka buyurar; qiyamay, ozor bermay zahasiz kapalak tutib kelganlarga sabog'ini o'qutib qo'yish bilan mukofot berar, kapalak va oltin qo'ng'uzlarni gulzorda uchurib yuborar, agar

ular gullarga qo'nib qolsalar, o'zida yo'q so'yunar edi. Shuning uchun aksar yoz kunlari maxdumning boqchasi oq, nimrang, ola, zangor, malla, lojuvard va boshqa tus kapalaklarning yalt-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishka kirar, Anvarning o'qushdan bo'shag'an kezlari gullar ichida va shu kapalaklar orasida kechar edi.

Anvar har kim uchun ham so'yimlik va xushmuomalasi barchaga barobar edi. Ammo, ayniqsa xush ko'rgan kishilaridan birinchisi Ra'no va ikkinchisi maktabdagi shogirdlardan saboqdosh sherigi Nasim ismlik bola edi. Nasim bilan Anvar juda yaqin do'st, bir-birini onlag'uchi sirdosh o'rtoq edilar. Garchi Nasimning otasi Qo'qonningg'ina emas, butun xonliqning tanilg'an kishilaridan va bu ikki bolaning sinfiy ayirmaligi yeri bilan ko'kcha, lekin yosh do'stlar buning farqig'a yetmaslar, Nasim "xonning mirzaboshisining o'g'liman", deb havolanmag'anidek, Anvar ham "Salim bo'yoqchining yatimi, Solih maxdumning asrandisiman", deb andisha qilmas edi. Bu ikki bola bir joyda suxbatka kirishsalar, chetdagi bir kishi Anvarni yirtiq bo'z kiyimlar ichida va Nasimni shohi-adraslar bilan g'arq holda ko'rib, albatta "bu gadoybachcha bilan bekbachchaning o'zaro nima munosabatlari bor?" deb taajjublanar, lekin do'stlar hali buning ayirmasini idrok qilmaslar edi.

Aksar jum'a kunlari maxdumdan izn olib, Anvar shu o'rtog'ining uyiga borar, kechkacha Nasim bilan "suhbatlashib" qaytib kelar edi. Anvar shu munosabat bilan Nasimning otasi Muhammad Rajab poygachining iltifotiga noil ham bo'ldi. Nasim o'rtog'i Anvarning yatimlig'ini otasig'a bildirib, majbur qilg'an bo'lsa kerak, bir necha hayit mavsumlarida Muhammad Rajabbek Anvarga kiyimlar ham berdi. Bu iltifot ikki do'stning aloqalarini bir-birlariga yana qattig'roq bog'ladi, ayniqsa, maxdumning dimog'ini chog' qildi. Zero, Anvarning Muhammad Rajab kabi bir kishining o'g'li bilan do'stlashishi bir kamolat bo'lg'anidek, do'stliqning hatto sarpolar kiyishkacha borib yetishi maxdumning nazarida yana ayni fazilat

edi... Shu sarpo kiyish voqi'asidan so'ng maxdum Anvarga boshqacha qarab qoldi va ichidan "sen odam bo'lading'an ko'rinasan", deb qo'ydi.

Baxtka qarshi, bu do'stliq aloqasi uzoq davom etalmadi. Bir kun oradag'i do'stliq rishtasini o'lim yag'mogari kelib uzdi. Nasim o'n besh yoshlar chamasida chechak kasali bilan og'ridi va o'sha kezlarda davosiz hisoblang'an bu kasaldan o'nglalmay vafot qildi. Muhammad Rajabbek va oilasi uchun bu musibat, albatta, og'ir edi. Biroq, ulardan ham Anvar uchun og'ir bir hasrat bo'ldi. Hatto, ko'z yoshini marhumning ota-onasidan ham ko'broq Anvar to'kdi desak, mubolag'a qilmag'an bo'lurmiz. Uch kun maktab va maxdumni unutib, Muhammad Rajabbek havlisida turib qoldi. Har oqshom Nasimning qabri ustida bir soatlab yig'lab o'lturdi. Bu yoshning samimiy chin do'stlig'i va o'rtog'ig'a sadoqati har kimni taajjubka qo'ydi.

Anvarning birinchi martaba marhum do'stiga atab yozg'an marsiyasi motamlík ota-onani yana bo'zlatqan edikim, biz marsiyadan bir necha misra'ini quyida ko'rsatamiz:

*Ochilmay so'lsa har gul g'unchasi piru juvon' yig'lar,
Emas piru juvon, balki hamma ahli jahon yig'lar.*

*Ajal yag'mogari bog'i zako' ichra uzib zanjir,
Rahmsiz ezsa ma'sum lolalarni, chun xazon yig'lar.*

*Nasimim ketdi olamdin meni qayg'u aro tashlab,
Ko'zindin oqsa xun hech bir ajab yo'q, chunki gon yig'lar.*

*Jahonda erdi tanho men yatimga hamnishin, dildor,
G'ariblikning diyorida adashkan notavon yig'lar...*

Mulla Muhammad Rajabbek poygachi o'g'lining sodiq do'stiga shu kundan e'tiboran boshqacha qarab qoldi. Bir jihatdan ma'sumiyat, ikkinchidan ko'rinib turg'an iste'dod Muhammad Rajabbekni Anvarga ilti-

¹ Piru juvon — keksayu yosh.

² Bog'i zako — aql bog'i.

fot etishka majbur qildi. Garchi Anvarning yuqoridag'i marsiyasi bolaliq xarxashasidan iborat edi ersada, yana uning istiqbolidan xabar olish uchun yaxshi mezonliq vazifasini ham o'tar edi.

Mulla Muhammad Rajabbek avvalo o'z iltifotini Anvarning marsiyasidan bir baytini Nasimning qabr toshig'a olish bilan boshladi. So'ngra Anvarning "dunyoda men yatim o'rtog'ingg'a tanho sirdon va dildor (ko'ngil ko'targuchi) eding. / Bu kun men sendek do'stdan ayrilib, yana g'urbat diyorida notavon yig'layman!" deb afsus va nadomat qilishig'a qarshi, ya'ni Anvarning yatimlik va g'aribligiga yo'l qoldirmasliq uchun mulla Muhammad Rajabbek o'g'lining sodiq do'stiga o'z otalig'ini ko'rsatmakchi bo'ldi.

Anvar uch haftagacha xatmi qur'on kechlari Muhammad Rajabbek uyiga kelib turar edi. Oxirg'i xatmi qur'on kechi Muhammad Rajabbek Anvardan ahvol so'radi:

- Domlangiz salomatmi?
- Shukur.
- O'qushingiz yaxshimi?
- Birmuncha.
- Domlanning uyida turasiz?
- Taqsir.
- Siqilmaysizmi?
- Yo'q.
- Ilmi hisob o'qug'aningiz bormi?
- Yo'q, taqsir.
- Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?
- Bilmaslar deb o'ylayman.
- Agar men bir domla ta'yin qilsam, hisob o'quy-sizmi?
- Ustozim ruxsat bersalar, albatta o'quyman.
- Xo'b... bo'lmasa erta kechka domlangiz shu yerga kelib, menga uchrashsin.
- Xo'b, taqsir.

Ertasi kuni maxdum keldi, Muhammad Rajabbek maxdum bilan so'zlashib, Anvarni o'rda xizmatiga olish fikrida bo'lg'anlig'ini, buning uchun arabcha,

forsiychadan yana ham chuqurroq ma'lumot olishi lozimlig'ini va hisob o'rganishi kerakligini aytdi. Maxdum Muhammad Rajabbekning Anvarga munchalik marhamati uchun bir oz shoshib qolsa ham, lekin bu mehribonchilik sababiga yaxshi tushunganligi jihatdan avvalo bekning yatimparvarligini, so'ngra Anvarning zako va iste'dodini maxtadi. Anvarni odam qilish yo'lida chekkan o'z mashaqqatlarini ham shikoyat yo'sunida so'zlab chiqq'ach, bu kunlarda ehtimomi tom' birlan Anvarga fors va arabiydan dars berib turg'anini va alhol ham Anvar forsiycha tazkira va tahrirlar yoza olishini bayon qilib, necha xil uzrlar ichida o'zining ilmi hisobdan bahrasizligini bildirdi, ya'ni Anvarning ilmi hisob o'rganishi uchun boshqa muallim kerak bo'lur, dedi. Muhammad Rajabbek bu to'g'rig'a o'zi domla topmoqchi bo'lib maxdumga ruxsat berdi.

15. MAXDUMNING BAXTI

Shu kundan boshlab Anvarning hayotida yangi sahifa ochiladir. Ya'ni maxdum Anvarga ilgari-gicha — istiqboli qorong'u bir yatim, deb qaramay, balki Anvar kabi o'z o'g'li bo'lmag'anig'a o'kuna boshlaydir. Darhaqiqat, uning o'kunishiga arziydigan chigil masalalar ham tug'uladirkim, masalan: Anvar o'rda xizmatiga kirib qolsa, oyig'a besh tillo, o'n tillo naqdina daromad qilib tursa, bu mablag'lar...

Shunday istiqboldag'i bu "mablag'lar" masalasi maxdumning ichini ari bo'lib talaydir. "O'n yoshdan beri o'qutib, yedirib, kiydirib kelaman: albatta, daromad manim haqqim bo'lur", deb o'ylasa ham, bu hukmidan o'zi uncha rozi bo'linqiramaydir. Har holda masala chigil...

Mohlar oyimning Ra'noni Anvarga berish to'g'risidagi "ahamiyatsiz" so'zlari o'sha vaqtlarda maxdumning ensasini qotirg'an bo'lsa, hozir shu

¹ *Ehtimomi tom* — butun diqqat bilan.

haqda chinlab o'yladig'ina emas, balki "haligidek Anvarning baxti ochilib ketsa, nima malomati bor. Yatimlik ayb emas, inson uchun fazlu kamol lozim, kulib turg'an baxt hojat, naslu nasabning hech ahamiyati yo'q. Ra'noning husniga har kim ham tahsin qilur: Anvar albatta yo'q demas... Bu borada mol va jonni bir qilishdan boshqa maslahat yo'q", degan qarorg'a daf'atan kelib qoldi. Mundan birar oylar ilgari Nigor oyimg'a: "Anvar balog'atg'a yetayozdi. Sen bilan Ra'noga shar'an nomahram, undan qochishlaring lozim", degan bo'lsa ham, bu buyruq hozirg'acha amalga oshmag'an edi va bundan keyin ham amalga oshmaydirg'an bo'ldi. Zero, maxdumning fikricha Anvarga og'ir tuyulish ehtimoli bor edi...

Anvar Muhammad Rajab poygachi tarafidan belgilangan bir muftida hisob, insho (tahrir) qoidalarini o'rgana boshladi. Maxdum ham jon otib arab va forsiydan ta'limni kuchaytirdi. Anvar bir yil ichida hisobni o'rgandi. Va boshqa darslarida ham yaxshi muvaffaqiyat qozondi, ham shu ko'klamdan e'tiboran har kun o'rdag'a borib, Muhammad Rajab munshiy qo'l ostidag'i mirzolar yonida daftardorlik, nomanavislik usullarini tajriba qila boshladi. Bir yil chamasi maoshsiz tajriba ko'rdi. Shunda ham hafta sayin Muahmmad Rajabbek o'z kissasidan uch-to'rt tanga choy puli berib turar edi. Anvar shu arzimagan uch-to'rt tangani ham maxdumning qo'lig'a keltirib berar va hafta sayin o'ziga ustozining umidini kattaroq bog'latib borar edi.

Anvar bir yillik tajribada o'rdadag'i daftardorlik, forsiycha va turkcha nomanavislik¹ hunarlarini tamoman deyarlik o'rganib tajribalik mirzolar qatorig'a kirdi. Sarmunshiyning og'zidan chiqqan ma'noni tartibka solib noma, yorlig' yoki boshqacha bir tazkirani tahrir qila olar, mirzolar jumlani g'alat ifoda qilib, sarmunshiydan aksar tanbeh eshitkanlarida, Anvar bunday tanbehka juda siyrak uchrar edi.

Ikkinchi yildan boshlab yetti tillo mohona² bilan

¹ Daftar va nomalar har ikki tilda yuritilar edi (muat.).

² Mohona — oylik.

maoshliq mirzolar qatorig'a o'tdi. Mohonadan tashqari soliqlardan ham darxonliq¹ qog'ozi oldi. Soliqlardan darhonliq maxdumning ro'zg'orig'a katta yengillik edi. Chunki so'ngg'i yillarda xonliq tomonidan xalq ustiga tushkan va tushib turg'an soliqlar behad va to'lab bo'lmasliq edikim, bu haqda kelasi boblarimizda so'z bo'lur. Shu xursandlik barobarida birinchi oyning yetti tillo si yaxlit holda maxdumning qo'lig'a tegishi go'yo to'y ustiga to'y edi. Domlaning yetti tilloni olg'andag'i holini tasvir qilish, albatta qiyindir; ko'zlari g'ilaylashqan, aftida qiziq o'zgarish ko'rib, og'zining tanopi uzoq sayohatni ixtiyor qilg'an — "habba... hosiling durust, Anvar bolam, lekin pulga ehtiyot bo'l, bo'tam!" — degan edi. Yetti tilloning qo'ldan chiqish xabari Nigor oyimning qulog'ig'a yetishkach, Anvardan ranjidi: "Hamma, pulingni domlangg'a chakki beribsan, Anvar; ust-boshingni, ko'rpa-yostig'ingni, ortib qolsa Ra'no ukangning ustini tuzatishing kerak edi. Domlang tuflab tugishdan boshqani koshki bilsa!" — dedi.

Maxdum yetti tillo "naqdina"ni olib qancha shodlang'an bo'lsa, o'shanchalik tashvishka ham tushdi. Uning fikricha, zamona yomon, buzuqilar benihoyat; mumkinki, Anvarni o'zidan aynatib og'zi oshqa yetkanda, boshini toshqa tegdirlsalar... Ra'noni Anvarga nikohlab boshini bog'lab qo'yaymi, deb o'yladi. Biroq, Ra'no hali o'n bir yoshda edi. Ikkinchi kun Anvar ishdan qaytib kelgach, maxdum uni boqchag'a olib kirdi. Boqchadan kungay ham ko'krak bir o'runni ko'rsatdi:

— Ana shu yerga senga atab bir uy, bir ayvon, oshxona va axtaxonasi bilan imorat solsam deyman... Habba, Anvar? — deb so'radi. Anvar kuldi:

— Imoratka elli tillodan kam pul yetmaydir. Manim bo'lsa bir pulim yo'q. Bo'ladirg'ani ham fotiha berguningizcha albatta sizniki va oyimlarniki, — dedi.

¹ Darxon — ozod etish.

— Habba... himmatingga! — deb yubordi maxdum, — albatta-ku, shunday va lekin o'sha niyatlarindan keyin boyag'idek alohida pul yig'sang deyman-da... Albatta, bu gap uch-to'rt yilsiz emas-da.

Shu vaqt Ra'no narida bola ko'tarib turar edi. Maxdum Ra'noni o'z yonig'a chaqirib, unga ham haligi o'runni ko'rsatti:

— Habba... mana shu yerga Anvar akangga uy solib beramiz, Ra'no. Bu senga qalay o'xshaydir, qizim?

Ra'no otasining so'ziga tushunmadi:

— Anvar akamning yotadig'an mehmonxonasi borku, — dedi.

— Xe-xe-xe, bolasan, qizim, bolasan, — deb kuldi maxdum, — Anvar akang tokay mehmonxonada yotadi deysan. Axir bir kun uylanadi, bamisoli sen bo'lsang erga tegasan... Axir uy kerakda, qizim.

Bu so'zdan Anvar qizarib ketdi. Ra'no Anvarga qarab oldi va dadasiga achchig' qilg'an kabi burulib ichkariga jo'nadi. Maxdum Anvarga ustaliq bilan bir ma'noni onglatib, ta'minot berganidek, buzuqilarning vasvasasiga qarshi dam ham solg'an edi... Bu dam solish Anvarga ham ta'sirsiz qolmadi. Shu kungacha Ra'noning yosh, ma'sum husniga umidsiz qaraydиг'an bo'lsa, bundan keyin unga umid va istiqbolning shirin xayollari bilan termuladig'an bo'ldi.

Maxdum o'zining chekkan tashvishida haqli bo'lib chiqdi. Anvarning tevaragida "xolis" maslahatgo'lar ham ko'rinishib qoldilar. Ayniqsa bu "xolis"lardan biri pochchasi edi. Pochchasi yetti tillo daragini eshitib entikdi. Erining tazyiqi ostida Nodira ham kengashka turdi.

— Pochchang, bizning havlig'a kelib tursin, o'zim uylantirib qo'yaman, deydi.

Anvar boshqalarning kengashiga quloq solmag'anidek, opasining so'ziga ham iltifot qilmadi. Maxdum javob bermaguncha bu uydан ketmasligini bildirib, faqat pochchasig'a yordam berib turish va'dasi bilan opasini tinchitdi.

Anvar ikkinchi oy maoshidan uch tilloni o'zida qoldirib, uyga kiyim-kechak olish uchun izn so'rag'an edi, maxdum "shu ish chakkida, bolam. Xayr, bundan so'ng shu noma'qulchiliq bo'lmasin!" — deb arang ko'ndi. Anvar Nigor oyim, Ra'no va o'ziga kiyimliklar sotib oldi. Nigor oyim sholpar, Ra'no atlas kiydi-lar.

Nigor oyim Anvarning pinjiga kirib olib, o'z yo'lig'a sola boshladi. Maoshining hammasini maxdunga bermaslikka, shunga o'xshash kam-ko'stlarga ham yaratib turishg'a undar edi. Anvarning andishasi-ni rad qilib: "Har qancha bersang ham dadasi ola be-radir. Lekin berganingni sen bilan bizga misi ham yuqmas. Shunday bo'lg'andan keyin, ishni o'ylab qi-lish kerak",— der edi. Chunki Nigor oyim erining Anvarga qattig' botina olmaslig'ini sezar edi. Shunday bo'lsa ham Anvar yetti-sakkiz oyg'acha topqanini maxdunga berib, duosini olib turdi. Lekin maxdum shunchalik daromad bilan ham eski tabi'atini bir zarra o'zgartmas, hamon eski tos, eski hammom: har kun suyuq osh, xudo yorlaqag'an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovig'an oshni yer, uyda issig' non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig'ilg'an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanba-gacha kafolatni o'z ustiga olar edi. Bora-bora Anvar ham bu holdan siqilib, Nigor oyimning kengashicha ish qilmoqqa majbur bo'ldi. Oltin berib quruq duo va minnatdorchilik olishdan, duosiz yeb-ichishni a'lo ko'rdi. Uyga go'sht va boshqa masallig' olib berib, xohlag'an taomini buyurib turdi; o'zi yaxshi kiyin-ganidek, Nigor oyim, Ra'nolarni ham yaxshi kiyintir-di. Nodira opasig'a, jiyanlariga kiyimlar olib berdi; ikki tilloni Marg'ilonda og'rib yotqan Mohlar oyimg'a sovg'a-salom qilib yubordi.

Bu o'zgarish maxdumni dovdiratib qo'ydi va qo'rqa-pisa "bu oy xarojatlabsizmi, bolam?" — deb so'rag'an edi, "kam-ko'stlarni tuzatib oldiq" — degan javobni berdi. Ikkinchi oyda, ko'rpa-yostiqlarni tuzatib, maxdumning ko'zi to'rt bo'la bergach, ikki tilloliq

“xolis” duo ham olib qo’ydi. Lekin maxdum bu holdan ancha shoshqan edi. Birar shayton yo’ldan ozdirdimi, deb astag’firulloh o’qur edi. Anvarning eskicha ochiq yuz bilan muomala qilib faqat “naqdina” vajhidangina dam bo’lib qolishi, topqanini “bemaza” ovqatlarga, kiyim-kechak va boshqa “behuda moloya’ni”larga¹ sarf qilishi maxdumni ko’b tanglikka solg’an edi.

— Bo’tam Anvar, — dedi bir kun maxdum, — dunyo degan ko’b noyob narsa; kishining bir kuni bo’lsa yig’lab-sixtab o’tib keta beradir, illo, zar qadriga yetish kerak... menda bo’lsa o’zingda turg’andek gap, bolam.

Bunday “muassir” nasihatlar ham Anvarga kor qilmadi. Chunki Nigor oyim va Ra’nolar bilan bu to’g’rida qat’iy bitishib qo’yg’an edi. Shu bilan birga maxdumning oyliq vazifasini ikki tildan ham kamaytirmadi. Inson har narsaga qobil... bora-bora maxdum shunga ham qanoat qiladig’an bo’lib, hisob-kitobni esidan chiqardi. Biroq, oy sayin ikki tilloni olg’anda “qolg’ani” to’g’risida bir oz yuragi achishib qo’yar edi.

16. XONNING ILTIFOTI

Devonda rasmiy mirzo bo’lishining uchunchi yilida Anvar juda katta e’tibor qozong’an edi. Ayniqsa, turkiy tahrirda mirzolarning har birisidan ustun: chiroylik uslubi, oson tarkib² va ifodasi bor edi. Buni mirzolardan boshlab saroy shoirlari, saroy muftilari, bosh munshiy Muhammad Rajabbek, hatto xonning o’zi ham e’tirof qilar edilar.

Xudoyor muhr bosish asnosi yozilg’an yorlig’ va nomalarni o’qutib eshitar, munshiylarning eshitilgan arab va fors so’zlari orqaliq to’qug’an yarim turkiy jumlariga aksar vaqt tushunmas: “Enalaring” arapqa

¹ *Moloya’ni* — qiymatsiz narsa.

² *Tarkib* — jumla tuzish.

tekkanma?" deb mirzo, muftilarni koyir edi'. Ammo, Anvarning yozg'an har bir jumlasini musiqiy kabi rohatlanib, tushunib tinglar va "shu bala bari-laring'dan ham o'qug'anraq chiqar!" deb, boshqa mir-zolarning yuragiga o't yoqar edi.

Muhammad Rajab munshiy keyingi kunlarda muhim tazkiralar tahririni Anvarga topshiradig'an bo'ldi. O'zi birar joyg'a ketadigan bo'lsa, devon ido-rasini Anvar qaramog'ig'a qoldilar, har bir to'g'rida ham boshqalardan ko'ra Anvarga ishonar edi. Zero, Anvar har bir ishni to'g'ri va xolis ado qilar, vazifasi-dan tashqari ishlarga kirishmas, oladig'an maoshidan ortiqcha tama'ga tushmas edi. Bu o'runda Anvarning bir xususiyatini ataynoq yozib o'tishka burchlimiz: o'rus istibdod idorasi yonidag'i musulmon qozixo-nalari va ulardagi mirzolarni ham kim xotirlaydir. O'sha mirzolarning unar-unmaska "qalam uchi" so'rashlari, kichkina ishni ulg'aytib mazana² chiqarish harakatlari ham bizga ma'lumdir.

Shu qozixona mirzolari, baayni hikoyamizning mavzu'i bo'lg'an Xudoyor saroyi munshiylarining kichkina nusxalari edilar. Xong'a yoziladig'an arzi-dodlar saroy mirzolaridan tashqarida tahrir qiling'an bo'lsa, aksar vaqt ishka oshmas edi. Ya'ni chetda yozilg'an ariza qabul qilinsa ham, ariza egasi qalam uchini begona qilg'ani uchun arizani xong'a va sar-munshiyga ko'rsatmay, yirtib tashlar edilar. Ariza egasi natija so'rasa, "arizangizni savodsiz kishi yozg'an ekan; janob iltifotsiz qoldirdilar",— deb

¹ Xudoyor qipchoqlar ichida o'skani uchun tili o'zbekchadir. Enalarning so'zida-gi "ng" harfini "ng'" ravishida qalin so'zlaydir. Bu kungi farg'ona o'zbeklarida ham (ayniqsa qishloqilarda) yumshoq "ng" o'rnida qalin "ng'" ishlatish ko'b eshitiladir. Hozirgi isloh qiling'an harfinizda bu qalin "ng" ning maxsus shakli yo'qdir. Yozg'anda (n-g') harflaridan bir tovush yasasa ham, biroq o'qug'anda har kim buni o'z maxrajidan chiqarolmas, yanglish o'qur. Bu qalin "ng" o'zbekcha bir necha so'zdagina ishlatilmay ko'b e'tilab so'zda iste'mol qiling'ani uchun manimcha alohi-da bir shakl qabul qilish ehtiyoji his etiladir. Masalan mashhurlari zang', pang', lang', darang', qalang'i-qasang'i, dang', to'ng'uz, shang'i, to'nig'illamoq, to'ng', to'ng'uch va ang'iz, ting' boshqalar... Eski "ning" "ng" ravishida isloh qiling'an. Bu yo'g'on "ng'" ham "g'" harfining ustiga uch nuqta qo'yulib yozilsamikin... (*muai*).

² Mazana — shirinkoma.

savodiq kishidan boshqa ariza yozdirib berishka maslahat ko'rsatar edilar. Ariza berguchi ikkinchi martaba harajatlanib, saroy mirzolarining o'zlaridan yozdirishg'a majbur bo'lar edi. Mundan boshqa, bir-birlari ustidan xong'a shikoyat qilish, o'z aro bitmas adovat ham davom etib, aksar bir-birlarining tegiga suv ham quyib turar edilar. Yana aksariyat mirzolar xonning xufiyalik xizmatini ham ado qilib, shaxsiy adovat yoki xong'a yaxshi ko'runish uchun fuqarodan nechalarining gunohsiz qonig'a cho'milib, mudhish foji'alarg'a ham sababchi bo'lar edilar. Shuning uchun xalq ayniqsa, kambag'allar saroy mirzolarig'a nafrat bilan qarar, ular yonig'a yaqinlashishdan qo'rqqar, iloj-sizlikdan ikki bukulib salom berar edi.

Lekin Anvar tama'ni, shaytanatni, adovatni ayniqsa, xufiyalikni bilmas, devonda o'ziga topshirilg'an vazifanigina ado qilar, alalxusus mazlumlar dodnomasini xong'a eshitdirishka va yaxshi natijalan-tirishka tirishar edi. Ul o'zining shu to'g'rilig'i soyasi-da hamisha anovi mirzolarining ishiga biloqasd¹ xalal berib, chirishni² buzub turar, ham shu va boshqacha sabablardan ularning adovatiga yaxshig'ina hadaf³ ham bo'lg'an edi. Biroq, Anvarning homiysi — Muhammad Rajabbek katta e'tibor va nufuzga molik, ham xong'a inobatlik, shunnig uchun mirzolar Anvarga qarshi hech narsa qilolmas edilar. Mirzolar orasida Anvarga tish-tirnog'i bilan qarshi bo'lg'an Shahodat mufti kabi keksa mirzolar yashag'anlaridek, uning iste'dod va zakosiga xolis maftun bo'lg'an Sultonali kabi mirzolar ham bor edilar.

Shu yo'sun tajriba yilidan tashqari besh sana saroy-da ishlab kelar edikim, mundan o'n besh kunlar muqaddam sarmunshiy Muhammad Rajab poygachi bir haftagina og'rib, vafot etdi. Anvar o'ziga samimiy mehribon bo'lg'an bir kishidan ayrildi. Necha yillardan beri Muhammad Rajabbekning o'lumini yoki

¹ *Biloqasd* — qasdsiz, niyat qilmay.

² *Chirish* — bitayotgan ishni buzish.

³ *Hadaf* — nishon.

boshqacha bir falokatini kutib, undan so'ng bosh munshiylikka o'zini chog'lab yurg'an Shahodat mufti xizmat bilan qishloqqa chiqib ketkanligi uchun, muvaqqat ravishda bosh munshiylik vazifasini Anvar ado qila boshladi. Va shu bir necha kun ichida Anvarning bosh munshiy bo'lish shoyi'asi yurib qoldikim, hozirga bu to'g'rida bir mulohaza aytish qiyindir. Chunki bu mansabga intilguchi kazo va kazolar, shoir va fuzalolar ko'bdir.

17. ANVARNING ANDISHASI

Anvar Shahidbek bilan maxdumning so'zlariga qarshi majhul bir vaziyatda bosh qimirlatib sufaga qaytdi. Ularning chiqib ketishlarini kutib turg'andek ichki eshikdan Ra'no ko'rindi. Har zamon titrab, uchib ketishka hozir turg'an boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li ilan bosib ushlagan edi. Anvar Ra'noni shu holda ko'rib, sufa yonidag'i ochilg'an gullar ustida to'xtadi. Ra'no kelar ekan, o'pkalik ko'z bilan Anvarga kulimsib qarar edi. Kelib sufa labida turg'an bo'sh laganlarga taqildi.

— Bu kungi mehmondorchilig'imizdan rozi bo'lg'an o'xshaysiz, Anvar aka, — dedi qayrilib Ra'no.

— Juda rozi bo'ldim, — dedi Anvar va Ra'noning yonig'a keldi, — ayniqsa, sening qo'ling bilan tugilgan mantilardan juda mamnun bo'ldim, Ra'no.

Ra'no laganlardan qo'lini olib, tirsagi bilan sufaga suyandi:

— Manim qo'lim bilan tugilgan mantilarni qayoqdan bildingiz?

— Qayoqdan bildingiz? — deb Anvar kuldi, qo'lida bir dona qashqar guli bor edi, — ayniqsa, sening qo'ling nimaga tekkan bo'lsa, men o'shani darrav sezaman.

— Men tukkan mantilar qanday ekan?

— Tanimaydi deysanmi?

— Tanimaysiz.

— Choklari diqqat bilan chimtilgan, to'rt burchaga ikkiga qovishtirilgan, do'ndiq... tanimaydi, deb o'ylaysanmi? Men nuqul sen tukkan mantilarni tanlab yedim...

— Mazaliq ekanmi?

— Mazaliq nima degan so'z, — dedi Anvar, — mana shu qashqarning qizil guli yodingdami, biz bu gulni keltirib o'tquzg'an yilimiz pushti ranglik bo'lib ochilgan edi. Ikki yil o'tmay qizil tuska kirdi. Bilasanmi bu nimadan?

Ra'no Anvarning jiddiy qilib bergan bu savoliga tushunmadi:

— Oftob qizartirganidir.

— Yanglishasan, Ra'no, — dedi Anvar, — men bu gulning qizarish sirrini ham bilaman, buning qizarishiga ham sen sabab, sening qip-qizil labing...

— Hazilni qo'ying, — dedi shu guldek qizarg'an Ra'no — Shahid semiz nima uchun kelgan ekan, sizni mirzoboshi qilmoqchilar shekillik?

— Bu gapni qo'y, Ra'no, ishonmasang oynag'a qara, sening labing bilan shu qizil gul rangi orasida farq bormi, mana qara?..

Anvar tomonidan labiga tegizilgan guldan Ra'no o'zini olib qochdi:

— Hazil o'lsin... Sizni mirzoboshi qilmoqchilarmi?

— Meni har balo qilmoqchilar... Lekin bo'lmagan so'z.

— Nega bo'lmagan so'z, shaharga ovoza bo'lg'an emish-ku?

Anvar orqasi bilan sakrab sufa labiga oyoq solintirib o'lturdi. Ra'no boyag'icha uning yonida sufaga suyandi.

— Ovoza haqiqat emasdir.

— Shamol bo'lmasa, terakning boshi qimirlamas emish. Balki sizni mirzoboshi ta'yin qilurlar.

— Meni mirzoboshi, ta'yin qilsalar yaxshimi, Ra'no?

— Yaxshimi, yomonmi, men qaydan bilay?

— Yomon, Ra'no.

— Nega yomon?

— Iflos ish. Agar boshqa kasb topsam, o'rdani butunlay tashlab ketar edim.

— Iflos ish?.. Sizning bek pochchangiz ham shu xizmatni qilar edi-ku?

— Men bek pochcha bo'lolmayman, Ra'no, O'rdadag'i to'kulib turg'an gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turg'an o'hu zorlar manim yuragimni ezadir, tinchlig'imni oladir. Yana men mirzoboshi bo'lib qolsam, bu o'hu zorlarning, to'kilgan ma'sum qonlarning ichida bilfe'l¹ suzarman. Bu vaqt manim azobim bevosita bo'lur. Balki bunda ishtirok ham qilarman. Chunki xong'a yaxshi ko'runish uchun ko'b ishlarni uning istagicha ko'rsatish, zulm pichog'ini qayrab berish, shu mansabda uzoq yashamog'imning asos shartidir. Lekin men bunday vijdotsizlik uchun yaratilmag'an o'xshayman. Madhu sano, olqish va duo zamiriga yashiring'an zulmdan faryod, haqsizlikdan dod ma'nolarig'a malham bo'lish, albatta manim qo'limdan kelmas. Chunki "soyaboni mathamat" vijdon kengashiga quloq solg'uchi "ahmoq"lardan emasdir. Dadangning fe'li senga ma'lum, Ra'no. Dunyoda "manfaat"dan boshqani ko'rmaydir. Manim nima uchun bu mansabdan qochqanlig'imning farqig'a bormay, "kufroni ne'mat qilasan, oyig'a falon tillo", deb daf'atan qo'rqqoqlig'img'a hukm chiqaradir. Dadangga boyag'i uzrlarni ko'rsatish toshning qulog'ig'a azon aytish bilan bir bo'lg'ani uchun sukut qildim. Agar orada bir kishi bo'lmasa edi, garchi, bosh mirzoliq hozir bir xayol ersada, o'shanda ham shu ovozag'a bo'yin sunmas edim, Ra'no.

Ra'no Anvarning ko'ziga to'g'ri tikilib, so'zni tingladi. Uning tusida Anvarga achinish vaziyati bor edi:

— Yaxshi niyat bilan mirzoliqni qabul qilsangiz, — dedi, — aholidan yordam qo'lingizni yig'masangiz, shu holda barcha gunoh sizning bo'yningizdan soqit bo'ladir, Anvar aka.

¹ Bilfe'l — amalda.

— To'g'ri, — dedi Anvar, — lekin gap bunda emas. Ra'no, men shunday bo'lishini tilar edim. Boshqalar men tilagancha qilmaydilar, binoan alayhi, mas'uliyat manim bo'ynimdan soqit bo'ldi, deb tinchlanish mumkin emasdir. Sen tamoman boshqacha tushungan bir masala, sening harakating va istaging aksicha natijalanib tursa, ruhan ezilasan, vijdonan azoblanasan. Mana asli mushkilot shu nuqtadadir. Yo'qsa gardandan soqit qilib qo'yish har narsadan ham qulay vazifa, ammo ma'naviy mag'lubiyat og'ir masala, Ra'no.

Ra'no Anvarning maqsadig'a tushundi shekillik, bir necha vaqt jim qoldi va qarshisidag'i yigitning o'ychan yuziga bir-ikki qarab oldi.

— Demak, mirzoboshiligni qabul qilmaysiz?

— Agar topshirsalar, qabul qilaman.

— Shunchalik mushkilot ichida?

— Chunki otang buni mendan talab qiladir.

— Otamning qanday biyligi bor?

Ma'sum bu savoldan so'ng Anvar entikib qo'ydi va Ra'noni bir fursat ko'zdan kechirib turdi:

— Juda katta biyligi bor, — deb yana entikdi.

Ra'no qaytib so'ramadi. Go'yo ul ham bundagi biylikka tushungan edi. Sekingina laganlarga qo'lini yuborib, Anvarga bo'shtobroq qaradi:

— Choy ichasizmi?

— Keyinroq ichaman.

Ra'no laganlarni ko'tarib jo'nadi. Atlas ko'ylak ichida to'liqlanib ko'ringan uning latif gavdasi alhol Anvarning ko'z hadafi edi.

— Men xuftanga chiqmayman, Ra'no!

Ra'no yarim yo'lda to'xtab, kulimsiragan holda Anvarga qaradi:

— Chiqarman! — dedi.

18. JILOVXONADA BIR JANJAL

Asr namozi uchun masjid jilovxonasig'a endi uch kishi yig'ilgan edi. Jilovxonaning to'rida o'lturgan qora to'nlik, o'ttuz yoshlar chamasida rangsiz va

yoshlig'iga qarmasdan quyuq soqolini bahaybat o'sturib, bir burdagina yuziga ot to'rba osqan kabi bir kishi edi. Uning yonida bo'z yaxtak bog'ichini osiltirib, xandalakdek bo'qog'i bilan o'ng tomog'ini ziynatlagan o'rta yashar yana bir "husni Yusuf" ko'rinar edi. Uning qatorida oshlovdek cho'zuq yuzlik, oq bo'z ko'ylagi yerdan to'rt ellik ko'tarilib, bo'z sallasi gardani aralash o'ralg'an uchunchi nozanin o'lturar edi.

Bulardan birinchi muhtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla janoblari bo'lib, ikkinchisi mahallaning shirin so'z g'iybatchilaridan Samad bo'qoq, uchunchisi masjidning muazzini Shukur so'fi edi. Samad bo'qoq bilan Shukur so'fi imom afandining muloyimona, ham bitta-bitta ayni maqomig'a chertib va qator terib borg'an so'ziga somi' edilar:

— O'rda ichida shunchalik oqil va donolar to'lib yotqan bir fursatda, tahsil ko'rmagan, nodon bir go'dakka bunday ulug' bir vazifa, vallohi a'lam topshirilmas deb o'ylayman. Bu vazifani uhda qilmoq uchun ko'p gap kerak. Avvalo aqli solim, soniyan, tahsili tom lozim, va'holanki, siz aytkan yigit o'tkan sanalar Solih maxdumda savod o'qub, bizdan hijja¹ o'rganib yurar edi. Baharhol bu xabarga aql bovar qilmaydir...

— Ha-a, taqsir, — dedi Samad bo'qoq va Shukur so'fini tirsagi bilan turrtti, — bu bala kimu, o'rdag'a mirzaboshiliq kim. Zamonaning zayli minan, boyag'idek Mamarajab mirzaboshining yordamida o'rdag'a kirishib qog'an-da... bayag'idek oppoqina bo'lsa Mamarajab o'z yonig'a og'an-da...

Imom bo'qqoning so'zini tinglagan holda, ikki ko'zini yerga qaratqan edi.

— Yurtning so'ziga qarab aytayappan-da, — dedi Shukur so'fi, yengilgan ohangda, — harchi bir necha kundan beri katta-kichchikning og'zida shu gap.

— Ko'bachilikning og'zini tikib bo'lardima, so'fi.

¹ Hijja — soboq.

Samad bo'qoqning bu so'ngg'i g'iyqillashida tomog'i ostidag'i yo'g'on tomirlari turtib chiqdi. Imom hamon ikki ko'zi yerda bo'lg'ani holda kichkina boshini qimirlatdi:

— O'rdadan birar kishi masxara uchun xabar tarqatqandir.

— Ha-a, taqsir.

Shu holda jilovxonag'a to'rtinchi kishi kirib keldi. Bunisi jikkak, qirq bilan elliyning orasi, yelkasi turtib chiqq'an Safar bo'zchi ismlik edi. Imomga salom berib, so'fining yonig'a o'lturdi va so'zga bir oz quloq solg'ach, tushunar-tushunmas bahska aralashib qoldi.

— Inshoollo, shu yigit mirzaboshi bo'lar, — dedi Safar bo'zchi suhbatning ruhini bilmagan holda, — o'zi ajab zukko yigit, fuqaroparvar bola: bo'g'ani ma'qul, a, labbay, taqsir?

Imom yerga qarag'an holda boshini qimirlatib qo'ydi. Samad bo'qoq xo'mrayib Safar bo'zchig'a qaradi:

— E, akillay berasanda. Safar, — dedi bo'qoq, — biz nima deyapbiz-ku, sen nima deyapsan.

— Xo'sh, nima deyapsanlar?

— Ovoza gap deyapmiza, mirzaboshiliqqa katta milla kerak deyapmiz-a.

— U milla emas ekanmi?

— Milla bo'lsa ham, xashaki millalardan-da.

— Ashunga qog'anda chalg'ibsan, Samad, — dedi Safar bo'zchi, — xat bitishka kelganda qo'yavur, kam-bag'alga qayishqanini ko'rsang, ha, bo'ldi deysan.

— Zantalag'ing kimga qayisha qopti?

— Hammaga, hammaga, — dedi Safar, — meni o'zimga ham yordam qildi-da, yashag'uring.

— Ha-a, xo'sh?

— Bultur ana shu kezda, — dedi Safar engashin-qirab, — bozorg'a sakkizta bo'z olib tushkan edim. Birarta mushkit ig'vo qildimi zakotchining tomog'i taqilladimi, harchi falakat, qo'ltug'imdag'i bu'zni yoppo oldi, qo'ydi; "otang yaxshi, onang yaxshi, kosibman, savdogar bo'lsam uyim kuysin"... Asti qo'ysa-chi... Bir yillik zakoting deb ko'tardi, ketti.

Qo'lingdan nima keladi, Samad. Xafaligim oshib, uyga quruq qaytdim. Mayda-chuyda kutib o'lturgan bola-chaqaning quti uchti. Mol ketti — jon ketti, ishka ham qo'lim bormaydi. Endi bo'lar ish bo'lg'an desang yurak achiydi, dastmoya ham g'altakka chiqadig'an. Arza-parza bittirsammi deyman. Ko'chada unga-bunga kengash solsam, arzung ma'qul deyishdi. Shu yaqinda, o'zi o'rdada turadig'an bir arzachi bor emish. Ketkan ustiga ketkan deb do'kon tegi yarimta bo'z bor ekan, qo'ltug'img'a tiqib oldim. Ana shu toblarda so'rog'lab arzachi mirzonikiga borsam, hozir o'rdadan kelib, endi to'nini yeshib turg'an ekan. Yosh, navqiron yigit, "salom, alik", "horma", "bor bo'l", "Shunday, shunday gap; bir parcha arza bittirsam, deb kelgan edim". O'rdaliqqa gap uqdirish qiyomatdan keyin, taqsir. Lekin bu yigitda gavrlik¹ siyoqi yo'q, Shukur so'fi. Gapka qonib olib, quloq qoqmay "xo'b". Arzaning bir yeriga zakotchining oti tushar ekan, necha qayta so'rasa ham bilmadim, undan keyin afti basharasini uqdirib edim, tusmollab bittasining otini yozdi, chog'i. "Endi keta bering, arzani o'zim topshiraman", — deydi. Javobini ham ikki kundan keyin o'zidan olar emishman...

— Manavi osonliqni qarang, taqsir. Duo qilib qalam uchisiga bo'zni berdim, olmaydi. "Yopiray, ozsindiyov, qurg'ur" deb qo'rqdim. "Arza o'runlasa, yana xizmat qilarmiz, mirzaboshi". Yana yo'q, "toza falakat bosti" — deb tursam, "arzaga haq olmayman; bo'zingni olib ketavur" — degani ekan. Baraka topqurni qarang, taqsir. A, shundaqqa odam ham bo'ladimi, Samad og'a. "Oltin olmasang, duo ol" — deb qo'limni ochtim. Ha, endi buni qo'yavuring. Ertasi kechqurun gula to'g'rilab o'ltursam, eshikni birav taqillatadi. "Ha, kelavuring". Do'konxonaga bo'z qo'ltuqlag'an bir kishi kirdi.

— Safarboy sizmi?

— Ha, biz.

— Arza berganmidingiz?

¹ Gavr, gabr — otashparast, islomni tanimaslik.

- Bergan edim.
- Otangizning oti nima?
- Mamatboy.

Qo'ltug'idag'i bo'zni olding'a tashladi. Xudda kechagi bo'zlarim: tappa-taq sakkizta.

- Bo'zlaringizni oldingiz-a?
- Ha, oldim.
- Xayr.
- Xo'sh.

Bu yaxshiliq arzadan ham burun mirzaboshidan bo'ldi, deb o'yladim. Balalarning kengashi bilan ikki bo'zni ko'tarib shom paytida mirzaning uyiga bordim. Chaqirdim, chiqdi. Minnatdorchilik bilan ikki bo'zni uzatdim; asti olsa-chi. "Yaxtakka bo'zim bor, ketavuring", deydi. "Sotib, pulini beraymi", desam "pulim ham ko'b" deydi. Aqalli bitasini ham olmadi. Yana duo qilib bo'z bilan qaytdim. Farishta ham shunchalik bo'lar, deb o'ylab qoldim, Shukur so'fi! A, shunday yigit mirzaboshi bo'lmay kim bo'lsin, Samadboy! Ko'bni duosi ko'l deganlar; ishon-masanglar, ana taqsirimdan so'ranglar!

Hikoyani eshitish asnosi imomda bir g'ijinish vaziyati bor edi. Hikoya bitkach, zaharxanda bilan Samad bo'qoqqa qaradi, dami kesilayozg'an bo'qoq bundan ruhlandi.

— Yolg'onni ham yamlamay yutadig'an bo'libsanda, Safar, — dedi bo'qoq.

Safar bo'zchi to'sundan o'zgarib ketdi. Rangi o'chinqiradi:

— Azbaroyi xudo, qasammi?

— Ikkita bo'zni ikki qo'llab oborsang, — dedi Samad bo'qoq, — qaysi ahmoq olmay qaytarar ekan? Yolg'onni sal kishi ishonadig'an qilib gapirish kerak, Safar!

— Azbaroyi xudo, olmadi! — dedi Safar va asabiy-
lanib o'rnidan turib ketdi, — shu ka'batulloning ichi-
da o'lturib yolg'on gapirgan odam musurmon emas,
kishining qasamig'a ishonmag'an ham yetti mahzabda
mo'min emas!

Safar akaning aztaxidil achchig'lang'anini sezgan imom orag'a tushti:

— Bunday yaxshiligni har kim ham qila oladir, Safar aka, — dedi, — shuning uchun mirzgoboshi-ning sizga qilg'an yaxshilig'ig'a men ishonдим. Ammo bizning bahsimiz uning beva-bechoraga qilg'an yaxshilig'i to'g'risida bo'lmay, bu odam o'rdadag'i mirzolar'ga boshliq bo'la oladirmi, ya'ni o'shandog' katta ishning uhdasidan chiqadirmi, ustidadir.

— Barakalla, taqsir, — dedi Safar bo'zchi turg'an yeridan, — menga qolsa, inshoollo, uhdasidan chiqadi!

Imom Safar bo'zchig'a tushana olmay, bir oz tiki-lib turg'andan keyin so'radi:

— Uning uhda qilishini siz qayoqdan bilasiz?

— Xudoy bildirsa, bilaman-da, taqsir?

— Xo'sh?

— Axir, ko'bchilikning duosi ko'l-da, taqsir!

— Ko'bchilikning duosi ko'l bo'lsa yaxshi, — dedi imom, — ammo bu xizmatka uning ilmi kofiymi?

— Kovfiy, taqsir, kovfiy!

— Axir, siz kofiyligini qayoqdan bilasiz?

— Axir... kovfiy emasligini siz ham qayoqdan bilasiz, taqsir?

— Kofiyligini emasligini men shundan bilamanki, — dedi imom achchig'ini ichiga yutqan holda, — bunday mansabga minadigan kishi Buxoroyi sharifda tahsil ko'rmaganda ham, loaqal Xo'qand madrasalarida o'qug'an bo'lishi kerak, ammo sizning mirzoboshingiz savodxonliqdan boshqani bilmaydir.

— Bilmaganini siz qayoqdan bilasiz taqsir?

— Chunki men uni o'z qo'limda o'qutqanman... bir yatim bola edi.

— Xudoning berishi, taqsir, — dedi Safar, o'ylab-netib turmay, — janobingiz Buxoroyi sharifda necha yil o'qub nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz... Xudoy bermasa shunday, taqsir. Ul bo'lsa madrasa ko'rmasdan mirzalarning mirzasi bo'lmoqchi; xudoy bersa shunday, taqsir.

Safar bo'zchining bu so'zidan imomning qonsiz

rangi yana qonsizlang'an, olaminchoq ko'zi allanuchka holatka kirgan edi.

— Ablah odam ekansan! — dedi.

— Siz ham ahmoq mulla ekansiz! — dedi Safar bo'zchi.

Imom g'azabi bilan o'rnidan turib Safar bo'zchig'a xezlang'an edi, uni Samad bo'qoq ushlab qoldi.

— Padar la'nat, adabsiz! — dedi Samad, — domlag'a shunday so'zni aytasanmi-ya?

Safar bo'zchi turg'an o'rnidan siljimadi:

— Cho'zma kekirtagingni, bo'qoq, — dedi, — qani qo'yib ber-chi taqsiringni, yoqalashsin-chi men minan! Andishaning otini qo'rqqoq qo'ydingmi?!

Shukur so'fi o'rnida baqa bo'lib qolg'an, imom bo'lsa go'yo hujum qilmoqchidek Samad bo'qoqni itarar edi. Samad bo'qoq g'iybatdan boshqa ishka yaramag'ani uchun, imomning yordamig'a yetish chamasi yo'q edi.

— Shu adabsizlig'ing bilan, — dedi Samad nasihatomuz, — yana domlaning orqasida namoz o'quysanmi, Safar, a!

— O'qumasam qutilamanmi senlardan!

— O'qumasang bor, jo'na!!!

— He... — deb so'kindi Safar bo'zchi va jilovxona-dan chiqib jo'nadi. Uning orqasicha "padar la'nat johil" dedi imom va ilgarigi o'rnig'a bordi. Bir necha vaqt uchavlari ham so'zsiz o'lturdilar.

— Bir it-da, taqsir, xafa bo'lmang.

Imom javob bermadi. Yana bir necha kishi kelib qo'shilg'ach, Shukur so'fi mezanaga chiqib azon aytdi. Asrni o'qush uchun masjidga kirdilar.

19. IFLOS BIR MOZIY

Imomning tab'i juda sustlandi. Shom va xuftan asnolarida ham hech kim bilan so'zlashmadi. Safar bo'zchining "Buxoroyi sharifda necha yil o'qub kelib, nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz. Xudoy bermasa shunday bo'ladi, taqsir" — degan so'zi zaharli xanjar kabi uning yuragida yangidan-yangi jarohat ochar edi.

Darhaqiqat, Safarning bu so'zi imomning eski jarohatini mudhish tuzlab tashladi. Bu jarohat shu kungacha ichdangina fasodlanib yurg'an bo'lsa, bu kun Safar bo'zchi kabi bir "bema'ni" bu yarani rahinsiz suratda yorib yubordi. Samad bo'qoq va Shukur so'fi kabi bemazalar oldida imomning obro'sini to'kdi. Bu bir yoqdan. Ikkinchi tarafdin, Safarning "ul bo'lsa, madrasa ko'rmasdan mirzolarning mirzosi bo'lmoqchi..." jumlasini yana dard ustiga chipqon. Ya'ni imomning hasad o'ti to'rt tomondan puflandi, go'yo ul ikki olov o'rtasida qolg'andek bo'ldi.

Anvarning bosh munshiylikka yaramaydirg'anlig'ini, ilmsiz, fazlsizligini nega buncha isbot qilishg'a tirishdi? Safar bo'zchi kabi bir "ablah" bilan bahslashib, o'ziga nega buncha xafalik ortdirdi? Garchi, Anvarga xolis qiymat bermakchi bo'lg'anida ham buni Safar kabi ilmsiz, nodon bir kishiga tushundirmoq uchun qanday hojat bor edi? Buning sababini so'zlashdan ilgari imom afandining o'tkan tarixig'a bir oz ko'z tashlab olishg'a majburmiz. Chunki busiz o'quvchimizni ta'min qilish mumkin emasdir.

Hozirg'i imomimiz — mulla Abdurahmon mundan yigirma yillar muqaddam, qisqag'ina, ahamiyatsizgina "Rahmon" ismi bilan atalar edi. Abdurahmonning otasi ulamo naslidan, ammo bu sharaf nima sabab bilandir, uning otasig'a nasib bo'lmog'an, biroq Abdurahmonning amaklari ota kasbini ushlab, tahsil ko'rgan joylari Buxoroda katta mudarrislardan sanalar edilar. Abdurahmon yosh bola ekan, otasi o'lib, onasi va ota tomonlari tarbiyasida qoldi. O'n besh yoshlarg'acha Solih maxdum maktabida savod o'qug'ach, mudarris amaklaridan Buxoroyi sharifka kelib tahsil qilishg'a da'vat xati oldi. Xatda Abdurahmonning bobo kasblari ulamoliq ekanini, shuning uchun boshqa kasblarga urunib umr zoe' qilish abasligi¹, o'z tarbiyalarida tahsil ko'rish luzumi so'zlanar edi. Bu da'vat Abdurahmonning onasig'a va boshqa yaqinla-

¹ Abas — befoyda, behuda.

rig'a juda ma'qul tushib, uni Buxorog'a jo'natish qarorig'a keldilar. Abdurahmon ham istiqboldag'i mudarris, muftilik shirin xayollari ichida Buxorog'a safar qildi.

Katta amak Buxoroning "Xo'ja Porso" madrasasining mudarrisi bo'lib, Abdurahmon shu kishining tarbiyasiga kelgan edi. Abdurahmon silliqqina bola, madrasa mullabachchalari albatta shunday silliq bolag'a o'ch... Shunga binoan domla mudarris garchi madrasadan hujra berish mumkin bo'lsa ham, mazkur ishonchsizlik majburiyatida Abdurahmonni o'z mehmonxonasig'a joylashtirdi. Shu holda Abdurahmon tahsil boshladi.

Domla mudarris "zamona buzug'lig'ini" nazarga olg'ani uchun Abdurahmonni haligi to'g'risidan juda qattig' nazorat qilar edi. Biroq, domlalarning bunday buzug'liqqa qarshi bora olishlari mumkinmi edi? Ularning o'zlari shu "mahram" balosig'a giriftor, ya'ni buzug'liqqa manba' bo'la turib ham yana "zamona buzug'lig'i"dan shikoyat qilishlari o'sha vaqtlardag'i "madrasa mantiqi"ga hech bir bahssiz sig'a olur edikim, bu to'g'rida menga osila ko'rman-giz. Kishining bolasini buzish har bir sallasi muazzam, ilmi "favqalodda", o'zi "varasatul-anbiyo"¹ sanalg'an zotlar nazarida va vijdonida ma'fu, ammo o'z o'g'lig'a boshqalar o'shandog' hayvonlikni qitadirg'an bo'lsa: "Zamona buzug', ehtiyot shart!"

Shu yo'sun domla mudarris burodarzodasini yaxshi ehtiyot bilan, hatto shomdan keyin darbozaga qulf solib tarbiya qilar, madrasadagi oti yomong'a yirtilgan xoh yosh, xoh keksa umuman, talabalar majlisiga yaqinlashdirmas edi.

Kishi avvalo moxxov yoki pes bo'lmasin: bo'ldimi, betdan bo'lmasa — yelkadan, qo'ldan suv ochmasa — oyoqdan, har holda oqaberadir. Shunga o'xshash jamiyat ham bir kasal bilan og'ridimi, uning har bir tabaqa yoki sinfiga, yana to'g'risi, fardiga² shu kasal

¹ *Varasatul-anbiyo* — payg'ambarlar avlodi.

² *Fard* — shaxs, kimsa, kishi.

siroyat¹ qilmay qolmaydir. Domla mudarris burodar-zodasini madrasa mullabachchalaridan har qancha ehtiyot qilsa ham, yana amniyat² ostida emas edi. Madrasadan tashqarida ham Abdurahmonni ko'z ostig'a olg'uchi "mullabachchalar" yo'q emas edilar, masala chetlarning ko'z olaytirishig'a yetkanda, tabi'iy, domla mudarrisning qo'lidan hech ish kelmay qoldi.

Domla nazoratni eskicha davom etdirib, xotirjam³ yurg'anda bir necha juvonboz savdogarlar Abdurahmon bilan aloqa qilib qo'yg'an edilar. Domla mudarris erta-kech Abdurahmonni ko'z o'ngidan yubormas, xuftandan keyin darbozaga qulf solar, Abdurahmonni mehmonxonada yotquzib, so'ngra o'zi ichkariga uxlag'ali kirar; ziyofatka boriladig'an bo'lsa, o'zi bilan birga olib yurar edi. Yana shu holda Abdurahmonni qanday qilib buza olsinlar? Taassuf, buzg'an edilar. Bachchabozliqqa maxsus hunar va nayranglar ijod qilg'an omilkor savdogarlardan bir nechasi "Abdurahmoncha"ni yo'ldan ozdirg'an edilar.

Domla mudarris xotirjam³ ichkariga uxlag'ali kirgandan keyin mehmonxonaning ko'cha tomon darichasiga kichkina bir kesak tiq etib tegar, go'yo yeshinib yotqan Abdurahmoncha bu ishoradan so'ng turib kiyinar va sekingina darichani ochar, eshik ochilg'an ko'chadan bir o'rim arqon to'p etib mehmonxonag'a tashlanar edi. Abdurahmoncha arqonning bir uchini mehmonxonaning darchasiga bog'lab, ikkinchi uchiga o'zi osilib ko'chaga tushar, arqonni bo'y yetarlik qilib yashirg'ach, narida kutib o'lturgan "odam o'g'risi" bilan birga bazm o'rnig'a jo'nar edi. U yerda bo'lsa besh-o'n "oshiqlar" Abdurahmonchani kelishi on bilittifoq "Buxoro amrligi"ga ko'tarib, amru farmonig'a itoat qilurlar:

"Mulla Abdurahmonjon, janobi oliy, garam, az sarashon gardam, balongni olay!"³ kabi madhu

¹ Siroyat — ta'sir.

² Amniyat — tinchlik, xotirjamlik.

³ Garam, az sarashon gardam, balongni olay, — aylanay, boshingga jonim fido, dardingni olay.

sanolarga ko'milgan "Abdurahmoncha" har bir ishni o'z tilagicha yuritir: may uchun soqiy bo'lar, zaifona ko'ylak, lozim va boshig'a kokil kiyib o'n olti yoshar qiz suratiga kirar; choyg'a labini tegizib "tabarruk" qilar; dutor, tanburga yo'rg'alab o'yunchi bo'lar; boshidag'i kokil bilan "oshiqlar"ni rahmsiz qamchilab sitamgar va zolimga aylanar, eng oxirda.. Qisqasi bu bobdagi bor choramiz uchun ham yaratliq holg'a kelgan yoki keltirilgan edi.

Uch yilgacha shu yo'sun "oshiqlar" ko'nglini ovlab kelib, bir kun sir ochilib qoldi. Domla mudarris bu nomuska chidalmay Abdurahmonni o'z uyidan quvladi. Abdurahmon tavba qilib, domla mudarrisdan loaqal madrasada turishni so'radi. Vosita-vasoit bilan izn hosil qilib, madrasada istiqomat qila boshladi. Endi ishrat navbati madrasa jigar so'xtalariga...¹ Ikki yil chamasi madrasa afrodi² orasida chandir kabi sakkiz tarafdin tishlanib yurg'andan keyin soqolmurti chiqib, husn sarmoyasi zavolga yuz tutdi va kundan-kun "bozor kasodlanib" xaridor ozaydi. Abdurahmon uch yil bo'yi savdogarlar orasida "axloq tuzatkan" bo'lsa, yana ikki yil madrasada turib shu tuzalgan axloqni "kamolatka" erishdirdi. Shuning uchun anvo'i erkalikka, necha xil mukayifotka, rang-barang "izzat, hurmatka" o'rgangan ko'ngli bu xaridorsizlik balosig'a tuz sepkan yaradek achir edi. Ko'bni ko'rgan bu kichik bosh ba'zi uyat nayranglarga ham urinib ko'rar, masalan "vaqtsiz chiqqan" soqolmurtlarini mo'ychinak bilan terib, har kun o'n qayta oynaga qarar, yangi xaridor topish maqsadida kun sayin bozor-rasta, ko'y-guzarlar sayriga chiqar edi...

Ma'lumdirkim, do'ndiqchalar avvalo oqchasi ko'b, bel og'rig'i ko'rmagan boylarg'a nasib bo'lurlar. Ular zerikib tashlag'ach, o'rta hol "tashna"lar domig'a tusharlar. Soqol-murt chiqib davangilikdan³ xabar kelgach, uchunchi tabaqa, ya'ni bo'yni yo'g'on, g'o'laburlar istifodasiga kecharlar. Shunga o'xshash

¹ *Jigar so'xta* — oshiqi beqaror.

² *Afrod* — shaxslar, kishilar, kimsalar.

³ *Davangilik* — o'smirlik davri.

bizning Abdurahmon ham mo'ychinak ushlagan davrida shu uchunchi tabaqa — choyxonanishin, tavkargir¹ va boboyi banglar orasidan o'ziga zamin topdi. Uning bu uchunchi davridagi ahvolini yozishg'a qalam ma'zurdir. Shu yo'sun bu keyingi tabaqa orasida ham uch yil chamasi ish ko'rgach, ajoyib bir dunyodiyda, misli ozshaloq, hamma sharoitlari bilan madrasalik bir bezori va chapan holda bachchalik davri bilan vido'lashdi. Chunki, bashara nong'a chumoli yopishqandek soqol murt bilan to'lib, mo'ychinakka so'z berarlik bo'lmadi.

20. HUSHYORLIQ

Hozir Abdurahmon o'zining yaqin moziysida usti shirniga belangan ot tezakdan boshqa bir narsa ko'rmaganidek, istiqbolida ham epaqaliq bir hol tasavvur qilolmas edi. Bir necha oylar nihoyatda ruh-siz, kayfsiz va darsiga ham havsalasiz davom etib yurdi. Go'yo bu kunlarda benihoyat ichkulukdan so'ng bosh og'rig'i davrini kechirar edi. Shu yo'sun ko'b vaqt ruhiy xastaliq kechirib, kutilmaganda jonlanib ketdi. Ya'ni "Aqoid"ning sharhiga yaxshi tushunish uchun besh barmog'ini og'ziga tiqqandek yeng shimardi.

Yuqoridag'i ruh tushish davrida ul moziysidag'i kabi erkalik, amru farmon va shuhrat uchun qayg'irg'an, ko'b bosh og'ritib endigi shuhratni mo'ychinak iste'moli bilan emas, balki aqoid, sharh va havoshiy² vositasida topmoqchi bo'lg'an, ya'ni fardi g'oyasig'a diniy olimlik libosini kiydirish fikriga kelgan edi³. Besh yil "g'oya" uchun qattig' berilib, rutubatlik hujrada zaxlab, salomatligi uchun umr bo'yi arimaydirg'an orig'liq, rangsizlik ortdirib, yigirma sakkiz yoshida "xatmi kutub"⁴ qilishg'a muvaffaq

¹ *Tavkargir* — qimorda yutuqlan cho'tal oluvchi.

² *Havoshiy* — hoshiyalar, biron kitobning sharhiga berilgan sharh.

³ *Fardg'oyasi* — Oltlohning birlig'ini anglash g'oyasidir. Yuqoridagi jumlada mana shu g'oyani, ya'ni Oltlohning yakkayu yagonaligi g'oyasini diniy ilmlar bilan isbotlash nazarda tutiladi.

⁴ *Xatmi kutub* — kitoblarni o'qib tugatish.

bo'ldi. Besh yilliq o'zgarishdan so'ng domla mudarris Abdurahmonning eski gunohlarini kechirgan edi. O'z yonidan bir muncha sarf etib, Abdurahmon uchun xatm to'yi qilib berdi.

Mulla Abdurahmon Qo'qon safariga hozirlanar edi. Ko'ngli Qo'qonda o'zini kutib turg'an ulamoliq shuhratiga; muftilik, qozi va a'lamlik mansabiga oshiqinar edi. Uning fikricha, Qo'qondag'i qarindosh-urug'lar ham yosh olimning istiqbolig'a hozirlik ko'rgandek edilar.

Shu yo'sun oshiqlar yor vasliga oshiqqandek mulla Abdurahmon ham o'z shahriga yelib-yugurib yetdi. Ul o'ylag'ancha istiqbolg'a butun Qo'qon ko'chib chiqmasa ham, qarindosh-urug'dan uch-to'rt kishi, mahalla keksalaridan ikkita savobtalab chol darboza yonida kutib oldilar. Bu soddacha istiqbol qilinish Abdurahmonning Buxoroda turib qilg'an shirin xayolig'a birinchi zarba edi. Uyiga borib tushti. Bir necha kungacha fotihaxonliq, hordiq chiqarish marosimlari davom etdi. Lekin bundan ham qanoatlana olmadi, bil'aks, jini otlandi. Chunki ziyorat qilg'uchilarning aksarisi mertuq-sertuk qavmu qarindoshlar, uzoq-yaqin ko'z tanish madrasa talabalari va bir necha mahalla imomlari bo'lib, ul kutkan asosiy moyalar¹, ya'ni mudarris, peshvolar, mufti-ulamolar va bek-bekzodalar, boobro' ashrof va boyonlar ziyoratchilar orasida aqalli ko'z og'rig'i uchun ham ko'rinmadilar. Bu ikkinchi zarba edi.

Ziyorat qilishg'a "qo'li tegmagan" ba'zilar uzr maqomida o'z uylariga "maxsus ziyofat" bilan chaqirarlar, deb kutdi. Baxtki qarshi, bu umid ham bo'sh chiqdi. Bir necha qarindoshlarning titrab-qaxshab qilg'an ziyofatlari bilan "uydan uyga o'tib ne'matlar ichida suzib yurish" xayoli ham "bir xayol" bo'lib qoldi. Bu uchunchi zarba edi.

Bir oy o'tmay qavmu qarindoshlarning-da ziyofatlari nihoyatiga yetib, beva onasining tuppasiga qanoat etishka majbur bo'lib qoldi. Buxoroda o'ylag'ancha

¹ Moya — aslzoda, asl odamlar.

birar madrasaning mudarrisligi yoki bu topilmagʻanda mukarrirligigina emas, hatto narigi mahallaning imomatini olish ham qiyin keldi. Oʻzidan ikki mahalla narida boʻlgʻan hozirgʻi masjid imomatiga taʼyin qilmoqchi boʻlgʻan edilar, bunga ham moniʼ chiqdi; mulla Abduraxmon alhol sunnatni bajo keltirmagan, yaʼni, uylanmay, tarki sunnat qilgʻan kishining imomatida nuqs bor, deyishib, mahalladagi baʼzi taqvodorlar eʼtiroz qildilar. Shundan keyin bir necha yor-doʻstlar, toʻy chiqimini oʻzaro ustlariga olishib, uni uylandirish fikriga tushtilar. Buxorodagʻi “xayollar” zeru zabar¹ boʻlgʻan holda, mulla Abdurahmon uylanish sharti bilan haligi mahalla imomatiga oʻtdi. Hozir shunchalik past ishka ham boʻyin egish zarurati bor edi...

Mulla Abdurahmonning sovchilari ibtadaan² Solih maxdumning qizi — Raʼno uchun bordilar. Chunki Raʼnoning husni bu dahada mashhur, undan keyin Abdurahmonning oʻzi Solih maxdumda savod oʻqub yurgʻan fursatda yosh Raʼnoni koʻrgan, uchunchidan — yosh olim keksa domlanning qizigʻa uylansa, yana bir husn boʻlar edi. Ayniqsa, mulla Abdurahmon hanuz Raʼnoning erga berilmaganligi xabarini eshitkach, bu tasodifni istiqbolining xayrlik follari sirasiga kiritdi. Raʼno bu oʻn yil ichida yana yetilgan boʻlsa kerak, deb toʻyni kutmayoq uning xayoliy siymosini quchoqlay boshladi. Maktabdor domlalgʻa qaragʻanda oʻz ilm va martabasini allaqancha yuqori qoʻygʻanliqdan, Solih maxdumning quloq qoqmay domod qilishigʻa ishonar va bu kunmi, ertami, Raʼnoni chindan dar ogʻush etish uchun oshiqar edi. Lekin taqdir bunda ham uni aldadi. Sovchilar Nigor oyimdan boʻlmagʻan uzrni olib keldilar: “Qizlari hali yosh emish, endi oʻn ikki yoshqa kirgan emish...”

Mulla Abdurahmon xotinlar soʻziga ishonmay

¹ Zeru zabar — ostin-ustin, vayron.

² Ibtadaan — boshlab, dastlab.

Solih maxdumning o'z oldig'a mahalladan bir-ikkita keksani sovchi qilib yubordi. Bu sovchilar ham yana achchig'roq javob bilan keldilar. "Solih maxdum qizini o'rdada mirzolik qiladig'an Anvar ismlik bir yigitka fotiha o'qub qo'yg'an ekan. Fotiha qilmag'anda, albatta sizga berar ekan, ko'b afsus chekti".

Bu javobdan keyin Abdurahmonning dami ichiga tushib, o'z taqdirig'a la'nat o'qudi. Ammo ko'nglida Ra'noni oladig'an Anvar ismlik yigitka qarshi bir kek tug'ildi. Bu javob chindan to'g'rimi, nayrangi yo'qmi, deb o'rdada xizmat qiladig'an Anvar otliq mirzoni so'rashtirdi. To'g'rilig'ini bilish ustiga hatto bu Anvarni kimligini ham xotirladi: o'zi Buxorog'a ketar oldida Solih maxdumning maktabida o'qub yurg'an o'sha yatim bola emish. Uch-to'rt yillardan beri o'rdada mirzoliq qilib, necha tillo mohona olar emish... Bu so'rashtirib bilishdan keyin Abdurahmonning ichi yana yonib ketdi; Buxoroda xatmi kutub qilib kelgan bir "olim", aqalli bir mahalla imomatiga xarxashasiz o'talmasin-da, uning harom tukiga arzimagan bir besavod yatim va badnajot isqirt o'rdadan falon tillo vazifador bo'lsin va shu tufaylda Ra'no kabi bir qizni ham o'ziniki qilsin: bu ayniqsa, kishi chidarlik gap emas edi...

Mulla Abdurahmon butun kamolatini ishka qo'yib, imomat va xatiblikka shuru'¹ qildi. Har kun qavmlarig'a amri ma'ruf, nahyi anilmunkar² aytib, xususan, har hafta jum'a kuni amri ma'rufni kengroq doirada yuritib, ko'blarning ko'nglini eritishka muvaffaq ham bo'ldi. Izhorī fazl niyatida qiling'an bu ko'z bo'yash ko'blarning diqqatini o'ziga jalb etib, hatto uning amri ma'rufini tinglash uchun jum'a kunlari chet mahallalardan og'ib, kishilar kela boshladilar. Bu muvaffaqiyatdan chafnayozg'an mulla Abdurahmon kuchangandan kuchar, ayniqsa, orada xong'a tegishlik hukumatdor beklardan ko'rinib qolsa, jannat va jahannam ustidagi masalani darhol xong'a itoat,

¹ *Shuru'* — boshlash, ishga kirishish.

² *Nahyi anilmunkar* — yomonlikdan qaytarish.

beklarga hurmat bilan ayriboshlab olar edi. Hammabop bo'lishg'a qarag'anda, ayniqsa, xonbob bo'lishg'a tirishar edi. Uning bu jonbozlig'i boshqa to'g'rilarda birar amaliy natijaga erishmasa ham, faqat bir vajida nihoyatda yaxshi sanara berdi. Uning "daryoi fazli"ga maftun bo'lg'an savdogarlardan biri qiz qarindoshini berib, o'ziga kuyav qildi. Yaxshi oilaga kuyav bo'lg'anidek, shahardagi boshqa davlatmandlar bilan ham aloqa bog'ladi va ularning ziyofatlari vositasida ba'zi madrasalarning mudarrisleri, mukarrirlari bilan ham tanishdi, qisqasi, bir oz burni ko'tarilayozdi. Faqat endi o'rdag'a yaqinlasha olsa... Ammo hanuz bu muyassar emas-da.

Imomning ko'ngli Anvar qarshisig'a ozg'ina kirlik ekanini o'qug'uvchi yuqoridan ongladi. Uning ko'nglidagi shu ozg'ina kir Anvarning ko'tarilishidan tinchsiz edi.

— Nodon Anvar o'rdadan quvlanish yerida sarmunshilik masnadiga minmakchi.

Xolis muhokama ko'pincha muhokama bo'lib qoladir. Ammo g'arazlik fikr aksar so'zlaguchini sharmanda qiladir. Shunga o'xshash, mulla Abdurahmon ham muhokamasiga ozg'ina g'araz aralashtirib, Safar bo'zchining achchig' haqoratig'a hadaf bo'ldi.

Shunday, ul Anvarga kekli edi. Shuning bilan birga Anvarga qarshi amalda bir ish qilish kuchidan ham mahrum edi. Balki siz "endi Imom afandi uylanib olibdir, Ra'noga ehtiyoji qolmabdir, bas, shu holda kek saqlashg'a qanday mantiq bor?" dersiz. Bu juda sodda muhokama. Aslida bu kek Ra'no bilan boshlang'an bo'lsa ham, hozirda doirani boshqacha ushlagan. Masalan, deysizmi? Masalan, Safar bo'zchi juda bilib so'zladi: "Siz shuncha yil Buxoroda o'qub kelib, nihoyati mahallaga bir imom bo'ldingiz, ul bo'lsa..."

Bitishka mahkum bo'lg'an kekni mana shu "necha yil Buxoroda o'qub kelganlik yoki Buxorog'a bormasa ham kimsan faloniy bo'lg'anliq" saqlab turar edi. Agar siz sodda bo'lsangiz, masalaga Safar bo'zchi kabi qarab "xudoy bersa shunday" dersiz, yana gapga

tushunmassiz. Abdurahmon kabi kishilarning tabi'atiga tushunish albatta, qiyin va tushunmagan ma'qul.

21. YORLIG' BERISH MAROSIMI

Yorlig'ning kimning ismiga yozilganlig'ini ertalabdan o'rdada har kim sezib qoldi. Devonda eski odaticha o'z ishini qilib o'lturg'uchi Anvarning yonig'a dam-badam mirzo va g'ayri saroy xodimlari kelib, ohistagina uni tabrik etib ketar edilar. Anvar tabriklarga iltifotsiz, oddiy vaziyatda, xong'a eshitdirilishi zarur, atrof hokimlaridan bu kun kelgan noma va arizalarning muhimini ahamiyatsizidan ajratib, xudaychiga topshirish uchun tayyorlar, ba'zilarini birinchi xonada oldig'a davot-qalam qo'yib daftar ustida o'lturgan mirzo, muftilarga havola qilar edi.

Sarmunshiy xonasida Anvardan boshqa yana ikki nomanavis bor edi. Bu ikkisi qog'ozg'a mixlangandek gap-so'zsiz savag'ich qalamni qirr-qirr qog'oz ustidan yuritib turar edilar. Bu qovoq-tumshug'i osilib ketkanlarning bittasi Shahodat mufti bo'lib, nomzadi xong'a manzur qiling'anlardan edi. Ikkinchisi shoir "Madhiy"ning sarmunshiy bo'lishini orzu qilgan Kalonshoh otlig' yana bir peshqadam mirzo edi.

Birinchi xonadagi o'n beshka yaqin mirzolar ham turlisi turli vaziyatda: Sultonali mirzog'a o'xshag'anlar yer ostidan yonidag'isig'a kulib muomala qilar va ba'zilar Shahodat mufti kabi to'nini teskari kiyib olgan ko'rinar edi. Anvar yonidag'ilarning bu o'zgarishlaridan siqilg'an sumon har bir arizani ko'rib chiqish orasi ularga qarab olar edi. Qarshisidagi ikkisi go'yo mum tishlag'an kabi so'zsiz edilar.

— Bu kundan meni mazox qilib boshladilar, — dedi nihoyat Anvar, — go'yo men sarmunshiy bo'lar emishman...

Shahodat mufti savag'ich qalamini davotka bir-ikki tiqib olg'ach, ko'zi qog'ozda ekan, javob berdi:

— Bo'lsangiz ajab emas...

— Yo'q, — dedi Anvar ariza buklab, — siz qishloqda bo'lg'aningiz sababdan kelguningizcha ishlar

to'xtab qolmasin, — deb vazifamdan tashqari ishlarga urindim. Ertadan bu vazifani o'zingiz olingiz, taqsir, men bu mazoxlarga chiday olmayman.

Shahodat mufti qariyb butun ko'kragini yopqan bahaybat moshguruch soqolini qalam bilan taradi:

— Mazox bo'lmasa kerak, — dedi bilintirmaygina entikib, — alhol yoshsiz, muhofazangiz butun, zerikish sizning uchun ayb bo'ladi... Biz endi bu ishni ko'p qilib zerikkanmiz...

— Albatta, — dedi muftining yonidag'i Kalonshoh mirzo ko'zini qog'ozdan olmagan holda, — mazoxlarga quloq solish kerak emas.

Anvar tabriklarni bir qadar haqiqatka yaqin ko'rar edi. Ammo ularga "mazox" deb ta'bir qilishi, o'zini ma'lum o'ngg'aysizlikdan qutqarish va ularga ham yengillik berish uchun edi. Biroq Kalonshoh mirzoning keyingi so'zi yana uni ezib, ochiqdan-ochiq bo'lg'an bu adovatka qarshi qanday muqobala qilishdan ojiz keldi. Shu holda birinchi xonaning dahlizidan xudaychi ko'rindi va turg'an joyidan Anvarni chaqirdi:

— Mirzo Anvar!

Anvar, xudaychi uchun ajratqan arizalarni qo'lig'a olib o'rnidan turdi:

— Arizalar tayyor... Huzuringizga chiqarmoqchi bo'lib turg'an edim¹.

Xudaychi boshini chayqadi:

— Arizalarni hozircha qo'yib turingiz, — deb yerga ishorat qildi, — o'zingiz men bilan birga kelingiz.

— Qayoqqa, taqsir?

— Huzuri muborakka.

Mirzolar bir-birlariga qarashib oldilar. Shahodat mufti bo'zrayib hamrohiga qaradi. Anvar esa qo'lida arizalari bilan hayrat ichida edi. Dahlizda uni kutib turg'an xudaychi yana tanbeh qildi:

— Men sizga aytaman, Anvar.

Anvar, qo'lidag'ini o'z joyig'a qo'yib, xudaychi orqasidan chiqdi.

¹ Ariza va boshqa gaplar xong'a faqat xudaychi tomonidan taqdim qilinadir (muaf.).

Xon taxtda edi. O'ng taraf kursida Abdurahmon oftobachi¹ va so'lda shoir mulla Niyoz domla qo'l bog'lab o'lturar edilar. Birinchi xonadan Xudoyor huzuriga kiradigan eshikning ikki yonida oybolta ko'targan ikki jallod surat kabi qotqonlar, ular qatori-da xon ulug'lari — a'yon va saroy beklari chizilishib o'lturg'anlar edi.

Xudaychi "huzuri muborakka" kirib ta'zim qildi...

— Chaqirding'ma? — dedi xon.

— Taqsir.

— Izn beramiz.

Xudaychi qulliq qilg'an ko'yi orqasi bilan yurib, birinchi xonaning dahliziga keldi va dahlizda kutib turg'an Anvarni "huzuri muborak" sari yo'lg'a soldi.

Anvar "huzuri muborak"ning eshigida to'xtab, ta'zim ado qildi va uning yonidag'ilarg'a ham yarim ta'zim ishorasini berdi.

— Ishlaring yaqshima, mirza? — deb so'radi xon.

— Duolari barakasida, qiblagoh, — dedi Anvar.

Xon mulla Niyoz domlag'a qaradi:

— Bu jigit bizning mirzalar orasida o'bdan ko'rindi, — dedi.

Domla Niyoz o'midan qo'zg'alib oldi.

— Fayzi shahanshohiy.

— Men bu jigitni mirzabashi qilmaqchi bo'ldim, — dedi xon va tizasi tegidan bir qog'oz olib, domla Niyozg'a uzatti, — o'qung, domla.

Domla Niyoz o'midan turib, qog'ozni olib o'pdi, Abdurahmon oftobachi va unga ergashib birinchi xonadagi a'yonlar barobar o'runlaridan turishdilar.

Domla Niyoz turg'an ko'yi yorlig'ni o'qudi:

"Ba ismi subhonahu. Amrullohi farizatun va amruno vobij². Bizkim Farg'ona mamlakatining xoqoni sulton ibni sulton, a'ni Sayid Xudoyorxon so'zimiz: Julusi solisamizning³ uchunchi sanasi muto-biqi⁴ 1287-nchi hijriya⁵ mohi safarning 25-nchisi⁶,

¹ *Mashhur oftobachi* — Musulmonqulning o'g'li (*muat.*)

² Oллоhning amri farzdir, bizning amrimiz vojibdir.

³ *Julusi solisa* — uchunsi mara o'lturish (taxtga).

⁴ *Mutobiq* — muvofiq, uyg'un.

⁵ Melodiy hisob bilan 1872 yil.

⁶ *Mohi safar* — safar oyi, qamariya yil hisobida ikkichi oy nomi.

ushbu yorlig'imizni berdik xo'qandlik mulla mirzo Anvarg'akim, mazkur mulla mirzo Anvar binni Salimboy sha'ri sharif uzra ustivor turub, amrimizga inqiyod¹ etib devonbegi unvon digar sadri munshiylik umuri² vazoyifalarimizni kama yanbag'i³ ado qilg'ay deb. Adoyi hadama⁴ asnosi biz amiri vazifa mutlaqal'inon⁵ dorus-saltananing⁶ haqqi shar'iyisig'a hiyonat qilishdan ijtinob⁷, adolatimiz oyinasini danoat⁸ g'uboroti birlan xalaldor aylashdin parhez, arzi dodi fuqaromiz sur'ati istimo'ida⁹ ihmol¹⁰ va sustlik ko'rsatmay intishori¹¹ adolatimiz ko'shishida subhi shom mashg'ul va mabzul¹², diqqat va e'tibori tom qilg'ay deb va yana mazkur ismiga yorlig' maktab bo'lmish itoatiga afrodi¹³ devonxonamiz ma'murlar¹⁴ deb, muhri shohonamiz birlan ushbu yorlig'ni ta'kid va taqrir¹⁵ etdik".

Domla Niyoz yorlig'ni tugatib, qog'ozni manglayig'a ko'tardi va ikki qo'llab Xudoyorg'a uzatdi.

Xudoyor yorlig'ni olib qarshida bosh bukib turg'an Anvarga ishorat qildi. Anvar yugurib kelib, yorlig'ni olib o'pti va uni sallasiga sanchib, orqasi bilan yurib, ilgarigi o'rnig'a borib to'xtadi.

Domla Niyoz Anvar tarafidan duog'a qo'l ochti:

— Davlati shahanshohi ro'z-baro'z afzun, dushmanoni amir-almo'minini sarnigun boshad. Oллоhi taolo soyai zillallahiro, az sari raiyaton kam naku-nad...¹⁶

¹ *Inqiyod* — buysunish.

² *Umur* — ishlar.

³ *Kama yanbag'i* — talab darajasida, ko'ngildagidek.

⁴ *Adiyi xadama* — xizmatlarni bajarish.

⁵ *Mutlaqal'inon* — o'z-o'ziga mustaqil.

⁶ *Dorus-saltana* — mamlakat.

⁷ *Ijtinob* — chetlanish.

⁸ *Danoat* — paskashlik, tubanlik.

⁹ *Istimo'* — eshitish, quloq solish, tinglash.

¹⁰ *Ihmol* — e'tiborsizlik.

¹¹ *Intishor* — yoyilish, tarqalish.

¹² *Mabzul* — bag'ishlamoq.

¹³ *Afrod* — odamlar, kishilar.

¹⁴ *Ma'mur* — amp qilingan.

¹⁵ *Taqrir* — qaror.

¹⁶ Shahanshoqning davlati kun sayin ko'payib, amiralmo'mininning dushmanlari yo'q bo'lsin. Oллоh taolo xudo soyasini fuqaro boshidan kam qilmasin.

*Hudovando, bigardoniy baloro,
Zi ofatho, nigah doriy tu moro.
Ba haqqi hardu giso'i Muhammad,
Zabun gardon zabardastoni moro'*

Duo asnosi, ayniqsa, birinchi xonadagi a'yonning yig'i va riqqat ohanglik "omin, omin" sadolari "huzuri muborak"ni titratti. Duodan keyin xudaychi ikki to'n keltirib, kimxobni domla Niyozga va qora baxmaldan tikilgan mirzoboshiliq xil'atini Anvarga kiydirdi. Kimxobni kiyib olg'ach, mulla Niyoz "saxovatda Hotamitoydan, adolatda No'shiravoni odildan" ortig'roq ul janobning haqqig'a yana yangi duo va sanolar to'qudi, go'yo "amiralmo'minin"ni ko'mdi va o'zi ham qaynadi. Bundan so'ng marosim itmomiga¹ yetib, Anvar sekin-sekin orqasi bilan yurib birinchi xonaga va undagi a'yonning tabriklariga ko'milib, dahlizga chiqdi.

Anvar devonxona sahniga yetkanda ichkaridagi kattadan kichik mirzo, munshiylar yangi boshliqlarini muborakbod qilg'ali o'runlaridan qo'zg'aldilar. Hozir ba'zilarining ustida boyag'i "onglashilmovchiliqlar" go'yo bo'lmag'andek, hatto mulla Shahodat mufti ham hech narsani ko'rmagandek, o'z umrida birinchi martaba Anvarning hurmatiga o'rnidan turdi.

— Muborak, muborak! Borakallo, mirzo Anvar! — dedi.

Ba'zi munshiylardagi yarim soatliq bu o'zgarishdan taajjub qilinmasinkim, buning sababi oddiy va ochiqdir. Sarmunshiy — demak, agarchi soqoli ko'ksini tutqan Shahodat mafti kabilarning bo'lsa ham xo'jasidir. Shu soatdan boshlab ularning taqdiri shu bir kishining qo'lidadir.

Anvar samimiy va riyo aralash tabriklardan ancha ungg'aysizlang'an edi. Boshidag'i yorlig'ni qo'lig'a olib, o'z-o'zidan taajjublangannamo atrofidagi mirzolarg'a qaradi:

¹ Ey xudo, sen balolarni qaytarg'uchidirsan,
Ofatlardan bizni saqlag'uchidirsan.
Muhammadning ikki kokili hurmatiga,
Bizga g'olib kelguchilarni zabun qil (*muall.*).
² *Itmom* — tamomlash, tugallash.

— Janobning amirlari bilan, — dedi Anvar ularga xitoban, — eng og'ir va javobgarlik bir xizmatni o'z ustimga olishqa majbur bo'ldim. Bu majburiyatim o'zinga e'timod qilg'animgan emas, balki sizningdek otalarim, og'alarimga takyagoh deb ishong'animdandir. O'ylaymankim, bunday majburiyatda qolg'an bir ukangizni albatta yerga qaratmassizlar va undan marhamatlaringni ayamassizlar... Men sizlarning so-yalaringizda tarbiyalandim, menga o'z shogirdlaringizdek muomalada bo'lib keldingizlar. Bu kun men rasman sizlarga boshliq bo'lish majburiyatida qolg'an ekanman, yana hech ahamiyati yo'qdir. Maqsad: mundan keyin ham menga kechagi Anvar kabi takallufsiz muomalada bo'lishlaringiz va ho'rmatlar bilan meni ranjitmasliklaringizdir. Chunki sodda muomala yaqinlik va mehribonlik belgisidir.

— Bu kungacha biz sizni marhum mulla Muhammad Rajabbekning shogirdi bo'lg'anlig'ingiz uchun ehtirom qilmadik, — dedi javoban Sultonali mirzo, — balki sizning iste'dodingizni hurmat qildik. Mundan so'ng ham bosh mirzoling'ingizni emas, mirzo Anvarlig'ingizni ehtirom qilarmiz.

Mulla Shahodat mufti yer ostidan Sultonaliga xo'mrayib qaradi va nos otib o'z joyig'a borib o'lturdi.

— Siz hamisha meni mubolag'angiz bilan uyaltirasiz, mulla Sultonali aka, — dedi Anvar. — Agar menga hurmat lozim bo'lsa, mubolag'a bilan emas, yana takror aytaman, bir qarindoshingiz qatorida takallufsiz muomala qilish bilan bo'lsin.

Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'lturdi. Anvar ham baxmal to'nni yesha boshlag'an edi, yonig'a Sultonali mirzo keldi:

— Anvar, siz uyga borsangiz yaxshi edi.

— Nima uchun?

— Yorlig' olg'aningizni xabar qilish uchun shaharga hozir jarchi chiqar. Uyingizga sizni muborakbod qilg'ali kishilar kelsa...

— Avvalo menim uyim yo'q. Undan keyin meni muborakbod qiladig'an tanishlarim ham yo'q, — dedi Anvar qo'l siltab, — bundan xotirjam' bo'lingiz.

— Yoshliq qilasiz, Anvar.

Anvar javob berish oʻrnigʻa kulimsirab qoʻydi va joyigʻa oʻlturib, arizalar koʻra boshladi.

22. *ADRAS TOʻN VA ISSIGʻ NON “FOJIʻASI”*

Yorligʻ olishning ikkinchi soatlarida butun shahar-ga bu xabar tarqalib ketdi. Oʻrda jarchisi bozor va urunish joylarda toʻxtab:

— Ayyuhannos! Bilmagan bilsin — eshitmagan eshitsin:

*Vaqtiki, ajal paymonasi toʻldi,
Munshiy mulla Muhammad Rajabbek oʻldi!*

*Fazl bogʻida ochilgʻan bir gul,
Yaʼni gul shoxigʻa qoʻngʻan bulbul.*

*Ba nomi mulla mirzo Anvar,
Kamoliga musallamdir¹ aksar.*

*Huzuri muborakdan olib yorligʻ,
Maydoni qalamkashlikda qilur suxandonligʻ.*

*Har kimsaningkim baxti kulsa,
Shohiga jonu dil ila xizmat qilsa.*

*Lutfu shohonaga sazovor boʻlgʻay.
Atrofi zaru zavar ila toʻlgʻay!..*

manzumasi bilan jar solib yurar edi.

Kechagi xabarlarga kulgi va mazox tariqasida qaragʻan shahar ulamo va ashroflari bu kungi haqiqat oldida har zamon yoqa ushlab: “Tavba, bu qanday bemazalik? Bir benomu nishonga buncha iltifot!” der edilar. Shaharning aksariyat qismi boʻlgʻan kambagʻal-kosiblar bu masafa ustida bir xildaroq fikr qilib “kim boʻlsa ham oʻzi insoflik boʻlsin, nima deding-a, Mamarayim?” kabi sodda jumla bilan oʻz orzularining nimada ekanini gavdalantirar, ammo

¹ Musallam — tan bermoq, qoyil boʻlmoq.

Anvarga ishi tushib, uning shafqatini ko'rgan Safar bo'zchi kabilar bu xabardan juda ham xursand: "Qilmishidan topti bu yigit, bo'g'ani juda ma'qul" deb, yangi mirzoboshining ta'rifini qilar edilar.

Maxdum bu xabarni ilgaridan kutib turg'an bo'lsa ham, yana shoshib qoldi. So'yinchiga kelgan yigitni to'xtatib qo'yib, darhol ikki bolani mehmonxonani supurib joy solishqa buyurdi va boshqa bolalarni yoppa ozod qo'yib yubordi. Alpang'-talpang' ichkari-ga kirib, o'qug'chi qizlar ichidagi Nigor oyimni o'z yonig'a chaqirdi:

— Hay, — dedi, — Anvaringdan kishi keldi, sandig'ingni och-chi!

Nigor oyim maxdumning shoshib aytkan bu so'ziga tushunmadi.

— Anvardan nima uchun kishi keladi, sandiqni nega ochay?

— Xay ahmaq-san, — dedi maxdum entikib, — Anvar yorlig' olg'an, so'yinchiga yigit keldi; sandiqni ochib, shunga bir narsa berib yuborayliq, deyman, tez bo'!

Nigor oyim ham shoshilinqiradi, uyga kirib, sandiqning kalidini topolmay to'rt tomonni izlar, maxdum dahlizdan turib uni koyir edi. Kalid topila bermagach, maxdumning toqati tugadi, chiqib qizlar ichidan Ra'noni chaqirdi.

— Topdim, topdim! — dedi Nigor oyim.

Maxdum uyga qaytib kirdi. Nigor oyim sandiqni ochib so'radi:

— Qanday to'ndan olay?

— Bo'zdan ol, bo'zdan.

Shu vaqt Ra'no ham uyga kirdi. Maxdum qizig'a qarab kuldi:

— Baxting-da, qizim, — dedi, — Anvar akang sar-munshiy bo'libdir.

Ra'no kulimsirab chetka qaradi:

— Meni nega chaqirg'an edingiz?

— Sandiqning kalidini bilasanmi, deb chaqirg'an edim, kalid topildi.

Nigor oyim bir bo'z to'nni olib, eriga ko'rsatti:

— Shunisi bo'ladimi?

— Ha, bo'ladi, tashla.

— O'rdadan kelgan kishiga shu to'nni berib bo'larmikin?

Ra'no ham bo'z to'nga e'tiroz qildi:

— Berib bo'lmaydi, uyat.

Maxdum o'ylab qoldi:

— Bo'lmasa, — dedi ikkilanib, — jo'nroq adrasdan ol-chi, — Nigor oyim bir adras to'n olib maxdumning qo'lig'a berdi. Maxdum to'nni yoruqqa solib ko'rdi:

— Yo'q, adras hayf, Ra'no, — dedi to'nni taxig'a solib, — haligi bo'zni beravur.

— Bo'z to'n bergandan, bermagan yaxshi, — dedi achchig'lanib Ra'no, — arzimagan narsa uchun Anvar akamni uyaltirasizmi?

Ra'noning yonig'a Nigor oyim ham qo'shuldi:

— Kishi uyalg'uliq bo'lmasin, Ra'no.

— Hayf-da, hayf, — dedi maxdum, adras to'nni salmog'lab ko'rib. Boyag'i shoshilish holati hozir yo'q, ammo yuzida achinish vaziyati bor edi. — Uvol-da, uvol, qizim, ipagi juda quyuq ekan.

— Ipagi quyuq bo'lsa, hech narsa qilmas, — dedi asabiylanib Ra'no. — Kishining izzati-nafsi undan ham quyuq.

— Xayr, xayr, — dedi maxdum, adras to'n bilan vido'lashqandek. — Sen qizlaringni ozod qo'y, Nigor, dasturxon tayyorlab, choy qaynat. Fotihaga odamlar kelsa kerak. Sen Ra'no, sochlaringni yuvib, sal odamshavanda bo'lib yursang bo'lmaydimi, qizim?

Maxdum shu so'zni aytib chiqdi. Ra'no maxdumning orqasidan nima uchundir kulib yubordi. Nigor oyim yugurib erining orqasidan chiqdi:

— Hay, Ra'no! — dedi havlida ketib borg'an maxdumga, — nonlarimizning suvi qochqan, xamir qilishg'a vaqt oz, bozordan issig' non oldirasizmi?

Bu gap maxdumga adras to'nning alami ustidan tuz sepkan ta'sirini berdi.

Havli o'rtasida bosh qashinib qoldi va ko'zini qisib, xotinig'a qaradi:

— Juda qattig'mi? — deb so'radi.

— Juda qattig', hatto ushatishqa ham qo'lning kuchi yetmas.

Javob yana falokatliroq edi. "Xo'b, non oldiraman" deyishka ham maxdumning majoli qolmag'an holda boshini quyi solib, javobsiz tashqarig'a jo'nadi. Mehmonxona sahnida kutib o'lturgan yigitka o'z qo'li bilan adras to'nni kiydirdi. Yigit darbozadan chiqquncha ham maxdumning ko'zi "xayf ketkan" adras to'nda, hatto undan Anvarning kelayotqan xabarini so'rashni ham unutkan edi. Havli supurg'uchi bola suv sepmay changitib yuborg'ani uchun uni "ablah, kuchuk!" deb koyidi. Mehmonxonada ko'rpacha yozib turg'an bolaning yonig'a kirib, ko'maklashdi va bolaning uquvsizlig'idan ranjib, buni ham birmuncha achitib oldi.

— Sen chopib guzarga chiq, — dedi bolag'a, joy solinib bo'lg'andan keyin. — Katta tolning tegida Sovur novvoyning do'koni bor. "Maxdum domlag'a yigirma dona non kerak ekan. Narxi qanchadan?" deb darrav so'rab kel. "Maxdum domlag'a" degin, "arzon qilib aytar emishsiz, puli naqd emish" degin... "Yangi mirzoboshining o'rdadan mehmonlari kelar ekan" degin... Yugur!

Bolani narx bilishka jo'natib, havliga chiqdi. Havlidagi bola suvni ko'b sepib, yerni loy qilib yuborg'an edi, yana koyidi va darboza oldi — ko'chaga ham suv septirib, ichkari kirdi.

— Qizlarni ozod qo'yibsan, yaxshi, — dedi maxdum Nigor oyimg'a. — Biz-ku, shu xabarni kutib turg'an edik. Shunday bo'lg'andan keyin, non-poningni to'g'rilab turmaysanmi; un bo'lsa-ku bor, ablah qani menga uch-to'rtta noningdan olib ko'rsatchi.

Ra'no onasining so'zi bilan qutidan besh-olti dona non olib, dadasining qo'lig'a berdi. Darhaqiqat, bir-biriga o'xshamag'an nonlar tarashadek qotib qolg'an edilar. Maxdum urunib ko'rib, bittasini ham sindirishg'a kuchi yetmadi. Ra'no yuzini chetka

o'gurib, kulib turar edi. Maxdum urina-urina nihoyat o'zi ham kuldi.

— Zor qolg'uring juda ham qotipti-da, kun ham issiq-da, Ra'no?

Bu so'zdan Ra'no battarroq kulib yubordi. Nigor oyim ham kulimsidi:

— Axir, o'zingiz kechagina men xamir qilay desam koyidingiz, — dedi Nigor oyim. — Biz-ku mayli, kuni bo'yi ishlab kelgan Anvarga jabr. Shunchalik ro'zg'or qilib, loaqal yumshog'roq non yedirmasak... Kishi juda ham uyaladi.

— Men issiq nonga bola yubordim, — dedi maxdum qattig' nonlarni Ra'noga berib. — Anvarga jabr bo'ladir, deb o'ylasang mundan keyin o'ziga loyiq, oz-oz non yopib tur. Sen bilan men bo'lsa qattig' nonni ham yeya beramiz: jazzasi choyg'a bo'ktirish-da.

Maxdum aytmasa ham Nigor oyim Anvar bilan Ra'noga yashirinchil yumshoq non yopib berar, faqat bu kun o'sha nondan bir-ikkita qolg'an edi. Maxdum endi non sotib olishni bo'ynig'a olib, tashqarig'a chiqdi. Narx bilib kelgan bolag'a yigirma pul berib, orqasi kuymaganini olish sharti bilan nong'a yubordi.

Anvarning "tanishsizlik va uysizlik" fikrining aksicha fotihaxonlar ham ko'rinib qoldilar, ikkinchi, uchunchi durukum fotihaxonlar kelgandan so'ng, maxdum Anvar oldig'a kishi yuborib, uni chaqirtirib kelishka majbur bo'ldi.

Shu kun kechkacha shaharning hamma tabaqalaridan ham fotihaxonlar kelib turdilar. Hatto Anvarning nodonlig'idan kulib yoqa ushlagan ulamolar, boy va ashroflar muborakbodchilarning aksariyatini tashkil etar edilar. Chunki bu keyingi tabaqa zamonasozlik, muvoso¹ va tadbir orqasida yashag'uchidirlar. Anvar o'zini tabrik qilg'uchi ulamo va ashroflar yuzidan ochiq ravishda riyo, shaytanat va tama' o'qur, kambag'allardan sodda samimiyat ko'rar edi.

¹ Muvoso — murosas qilish, kelishish.

23. KITOB SO'ZI

Asrdan bir oz ilgariroq edi. Maxdum darboza yonida muborakbodchi mudarrislardan birini ikki buklanib ta'zim qilg'an holda uzatar edi. Hazrati mudarris xayrlashqan joyida yana to'xtab tomoq qirib oldi.

— Hay, mulla Solih, yana bir gapni sahiv qilibman, — dedi hazrati mudarris. Solih maxdum yugurib hazratning yonig'a keldi. — Mirzoga aytishni ep ko'rmadim; masalan, rivoyat va hokazo masalalarga hojat tushsa, bizdan begona qilmasin... Janobingiz shuni ham ta'yinlab qo'yasiz.

— Xo'b, taqsir, xo'b.

— Faromush qilmassiz, albatta?

— Xotirjam' taqsir.

Maxdum ulamo, amaldor va g'ayrilardan shuning kabi siporishlarni to'rt-besh soatdan beri qabul qila-qila juda miyasi suyulg'an edi. Hozirg'i iltimosni ham o'shalar qatorida bo'ynig'a olib, hazrat mudarrisni jo'natdi.

Nari-beri bo'z sallasini boshig'a chulg'ab, sarpoychan kafshini shap-shub bosib, darbozadan ichkariga kirib bormoqda bo'lg'an Safar bo'zchini maxdum to'xtatdi:

— Xo'sh, xo'sh, uka, — dedi Safar bo'zchig'a. — Yo'l bo'lsin sizga?

Chunki maxdum muborakbodchi kambag'allar uyoqda tursin, hatto ulamo va boylardan ham hozir zerikkan edi. Bu zerikishka ikkinchi martaba non oldirishning ham aloqasi bor edi. Safar bo'zchi ostona yonidan maxdumga qiyshayib qaradi:

— Labbay, taqsir? — dedi.

— Yo'l bo'lsin sizga?

— Mirzo Anvar inimga xudo martaba ato qilg'an emish deb eshitdim, — dedi Safar bo'zchi, — pirimni ziyorat qilay, deb kelyappan.

— Kelganingiz ma'qul, illo o'zi hozir juda charchab qolg'anda, chetdan duo qilib tursangiz ham kifoya, uka.

Safar bo'zchi boshini qashib, yana maxdumning aftiga qarab qo'ydi:

— Ziyorat qilib chiqa beraman, taqsir. Boshqa gap yo'q, taqsir.

Maxdum Safar bo'zchining ilgarisiga o'tti:

— Mayliku, uka, ranjitasiz-da.

— Sadag'asi ketay mirzoning, — dedi Safar bo'zchi maxdumning qatorig'a borib, — baraka topqurning o'zi ranjiydigan yigit emas, xoksor-da, taqsir, ko'rsangiz bilarsiz-ku, men minan juda qadrdon-da, taqsir.

Maxdum asabiylashibroq Safar bo'zchining betiga qaradi. Safar bo'zchi ham maxdumga bir oz tikilib turg'ach, iljaydi.

— Ko'rsangiz bilarsiz, men minan juda qadrdon-da, taqsir, — dedi yana va maxdumga iltifot qilmay, ichkariga yuruy berdi. Bir necha martaba kelib Anvarning mehmonxonasig'a o'rganib qolg'an, shunga binoan bu to'g'rida maxdumning yordamig'a muhtoj ham emas edi.

Anvar mehmonxonada Shahidbek va yana bir sarkardanamo bilan so'zlashib o'lturar edi. Safar bo'zchini dahlizda ko'rib o'rnidan turdi. Ikkisi necha yillik qadrdonlar kabi samimiy ko'rishdilar. Safar bo'zchi ko'zida yoshi bilan Anvarni tabrik qildi. Anvar unga o'z yonidan joy ko'rsatib o'lturishdilar. Safar bo'zchining fotihasiga anovi ikki bek arang qo'l ko'tarib qo'ydilar.

— Zakotchidan tinchmisiz? — deb Anvar kuldi.

— Xudoyg'a shukur, davlatingizda, mirzam.

— Bozorlar yaxshimi?

— Bir nav'i... harchi tiriklik tebranib turadi, uka.

Safar bo'zchining boyag'i harakatidan achchig'lanib tashqarida qolg'an maxdumning kimni ham bo'lsa ichkariga taklif qilg'an tovshi eshitildi. Safar bilan Anvarning so'zlari bo'linishka majbur bo'ldi.

Mulla Abdurahmon Anvar bilan yonma-yon o'lturg'uchi "do'sti" Safar bo'zchini mehmonxona-ning dahliziga kirishidayoq ko'rib qoldi va sariq tusi

bo'zarib ketkan holda ichkariga qadam uzdi. Safar bo'zchining hurmati uchun loaqal qimir etmagan beklar ham mulla Abdurahmonning istiqbolig'a qo'zg'alishdilar. Maxdum mulla Abduraxmon bilan Anvarni bir-birlariga tanishdirdi.

— Balki xotirlarsiz, mirzo Anvar, — dedi maxdum, — siz manim qo'ling'a kelgan yillaringizda mulla Abdurahmon akangiz ham bizning maktabda o'qur edilar.

— Xotirimda. Xo'b salomatmilar, taqsir?

— Alhamdulillah, — dedi Abdurahmon va yer ostidan Safar bo'zchig'a qarab qo'ydi, — martabalari muborak bo'lsin.

— Qutlug', taqsir, qani, marhamat qilsinlar.

O'turishdilar, fotihadan so'ng yana bir daraja ahvol so'rashildi. Hozirgi tasoduf juda qiziq tushkan edi. Mulla Abdurahmon bu uchrashishdan nihoyatda o'ngg'aysizlang'an. Anvarni tabrik etish uchun og'iz ochishg'a qodir emas va har zamon qarshisidagi "bema'ni"ga qarab qo'yar edi. Shu holda bir necha fursat so'zsiz o'turishkandan keyin, Anvar ko'bchilikni dasturxong'a taklif qildi va Shahidbek mulla Abdurahmonni so'zga tortdi.

— Nima lavozimotdalar, taqsirim?

— Imomatda, — dedi Abdurahmon va yer tegidan Anvarga ko'z yuborib oldi, — Buxorodan kelganimizdan beri imomatdamiz...

Madrasada ham birmuncha mukarrirligimiz bor...

— Ko'b yaxshi ekan; imomatlari qaysi mahallada?

— Bizning mahallada, — dedi so'zga aralashib Safar bo'zchi, — taqsirimning ilmlari juda daryo, o'zlari Buxoroda xatim kitob qilg'anlar.

Shahidbek go'yo ko'ngil uchun yana:

— Ko'b yaxshi ekan, — dedi.

— Mulla Abdurahmonning ilmi darhaqiqat yaxshi bo'lg'an deb eshitaman, — dedi maxdum.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning tilagiga qarshi yana so'zlab ketdi:

— Yaxshiliqqa kelganda — yaxshi, biroq taqsirimning tole'lari bir oz pastlik qilib turadi. Bo'lmasa

mudarrislik, muftilik, mirzolik — bularning barisiga ham taqsim yetuk... Faqat tole' past-da, bek bobo. Mana endi mirzam otaliq qilib o'rdadan birar ish topib bersalar, taqsimg'a ham oftob tegsa ajab emas. O'zlari ham bir haftadan beri mirzamning haqlarig'a duoda edilar... a, taqsim, shunday emasmi?

Mulla Abdurahmon Safar bo'zchining qarshisida hozir har bir razolatka ham bo'yin egar edi. Manglayidag'i terini artib, besaranjom ahli majliska qarab chiqdi va g'uldirag'ansumon: — Shunday, — deb yubordi.

Maxdum Safar bo'zchini mulla Abdurahmon tarafidan vositachilik uchun jo'rttaga kelgan, deb o'yladi.

— Mulla Abdurahmon o'zimizniki, — dedi maxdum, — albatta mirzo Anvar qo'lidan kelgan yordamini ayamas.

— Albatta, munshiy tariqasida o'rdaga olinsa ham bo'ladi — dedi utta¹ bek.

Anvar va'da berib qo'yishni ep bilmaganlikdan, so'zsiz o'lturar edi. Mulla Abdurahmon har zamon manglay terini artib olar edi. Safar bo'zchi tunovi kungi adabsizlikni taqsimning ko'nglidan chiqardim, deb mulla Abdurahmonning ko'zini uchratishka va ozg'ina bo'lsa ham taqsimdan minnatdorchilik olishg'a tirishar edi. Bir muncha vaqt shu ko'yi so'zsiz o'ltirishkandan keyin beklar fotiha o'qub qo'zg'almoqchi bo'ldilar. Safar bo'zchining yana og'zini ochib yuborishdan qo'rqib, hatto qimir etmay o'lturgan imom ham beklarning fotihasiga qo'shulishib o'midan turdi. Safar bo'zchi ham mirzoning haqiga duo qilib imomga ergashti. Chunki imom bilan birgalashib ketish orzusi, shu bahonada tunovi kungi past-baland gaplarni mulla Abdurahmonning ko'nglidan chiqarish niyati bor edi.

Anvar bilan xayrlashib, to'rt kishi barobar ko'chaga chiqdilar. O'ttuz qadam chamasi birga borib, Shahidbek o'z havlisiga buruldi. Yana bir oz

¹ Utta — narigi, anovi.

borgʻandan soʻng ikkinchi bek ham boshqa koʻchaga kirib ketdi. Mulla Abdurahmon ham Safarboy “doʻsti” bilan birga yurishni xohlamadi shekillik tez-tez adim tashlab hamrohlik aloqasini uzmoqchi boʻldi. Bunga qarshi Safar aka uch hatlab bir bosib, Abdurahmonning yonidan chiqdi. Bu holdan yana imomning feʼli aynab, yoʻl ustida birdan toʻxtadi va Safarning aftiga bir turli mushuk qarashi qildi:

— Nega toʻxtadingiz, boravuring.

Safar boʻzchi Abdurahmonning toʻxtagʻanidan xabarsiz ikki-uch adim nariga oʻtkan edi:

— Birgalashib boramiz-da, taqsir.

— Men siz bilan yurishni xohlamayman, joʻnang, joʻnang!

Safar boʻzchi tushunolmay bir oz qarab qoldi:

— Nega, taqsir?

— Nega deydi-ya, ahmaq odam...

— Oʻzlaringizni aytishlaringizga qaragʻanda, musulmon kishi uchun kina saqlash bir roʻymolni yuvib qurutqancha ekan, — dedi Safar boʻzchi, — bizlar boʻlsa toʻrt kundan beri shaytonni apichlab yuruymiz... Shunisi ham kifoya-da, taqsir.

— Astagʻfirullo, — dedi imom, — siz oʻsha kuni manim ustimga uch kunlik gap qildingizmi?

— Shaytonning ishida, taqsir, — dedi Safar, — axir, yana manim aytkanim boʻldi-ku, men bunga bir narsa deyapmanmi? Nedir kinani qoʻyayliq deyapman-da.

Mulla Abdurahmon istigʻfor aytib, yoʻlgʻa tushti. Safar boʻzchi ham muloyimgʻina uning yonida qoʻl qovushtirib joʻnadi.

— Xoʻsh, kinani tashlagʻan boʻlsangiz, — dedi yoʻlakay imom, — nega boya ularning oʻlvida ogʻzingizgʻa kelganini oʻtladingiz?

— Yaxshiliqdan boshqa hech gap aytmadim. Faqat ilmingizni maqtadim.

— Boshqa gap aytmadingizmi?

— Nima dedim, axir? Shunchalik ilmlari boʻlsa ham, toleʼlari ozgʻina pastlik qilib turardir, dedim. Bu toʻgʻri gap emasmi, taqsir?

— Men sizga mirzodan xizmat so‘rab bering, deb vakolat bergan emas edim-ku.

— Vakolat-ku, yo‘q... Axir, tokay ilmingizni xor qilib masjidga yotasiz... Axir, biravni uka, biravni aka deb siz ham tuzukroq ishka qatishing-da, taqsir.

— Astag‘firullo... Balki menga podshohlikdan ham shu imomat yaxshidir.

— Be-e-e, go‘rnimi, taqsir — dedi Safar bo‘zchi, — u gapni qo‘ying, nafsilamr gap yaxshi. Shahardagi birarta mudarris domlani o‘shandaqa mirzoboshi ko‘tarsalar yo‘q dermi?.. Voy-boyov, taqsir, sizga ham o‘rdadagi bir mirzolikni bersa, deb, “sizning haqqingizga taqsirim duoda bo‘ldilar”, dedim-da. Manim xolisligimni shundan ham payqasangiz bo‘lar edi, uka.

— Astag‘firullo, — dedi yana imom, — dara-haqiqat, men uni shunday, deb duo qilg‘anmidim... Yolg‘onning nima keragi bor?

— Taqsirim bo‘lsangiz ham hali yoshsiz-da, — deb kuldi Safar. — Basharti rostini so‘zlab “sizning mirzoboshi bo‘lishingizni taqsirim ko‘rilmagan edilar” desam, xursand bo‘larmidingiz, vax-xax-xax, xex-xex-xex... Yo‘q, taqsir, o‘zingiz ham Buxoroda o‘qug‘an bo‘lsangiz kerak: kitoblar ikki joyda yolg‘on aytishni ma‘qul degan ekanlar; bittasi — eru xotinning orasida, ikkinchisi — ikki mo‘‘minni bitirish uchun. Buni xudo rahmati domlam o‘qub berar edilar. Shu gap qulog‘imda qolg‘an ekan, men durug‘¹ aytkan bo‘lsam kitob so‘ziga amal qildim-da, ikki mo‘‘minni bitishtirish uchun so‘zladim-da.

Mulla Abdurahmon yana og‘iz ocholmadi. Chunki Safar bo‘zchi “kitob so‘zi” bilan uni yengib qo‘ydi. Mahallaga kelib yetdilar. Safar bo‘zchi kinani tamoman ko‘nglidan yuvib tashlag‘an edi. Shomni mulla Abdurahmon orqasida o‘qush uchun masjidga kirdi. Jilovxonadagi namoz kutib o‘lturgan qavmlar ichidan Samad bo‘qoq, Shukur so‘filar ham ko‘rinar edilar. Safarning imom bilan birga masjidga kirishidan taajjublangan Samad bo‘qoq uni turtib so‘radi:

¹ Durug‘ — yolg‘on.

— Yarashdinglarmi?

— Kina degan ro'ymolni yuvib quritquncha, — dedi Safar bo'zchi, — yangi mirzoboshining uyidan domla bilan birga fotiha o'qub kelamiz. Hali eshitdingmi, o'sha manim mirzam yorlig' opti-ya.

Samad bo'qoq indamay chetka burulib ketdi. Shukur so'fi shom namozi uchun takbir tushura boshladi.

24. SHOIRNING SIRRI

O'n besh kunning ichida maxdumning mehmonxonasi rasmiy bir mahkamaga aylanayozdi. O'rdag'a ariza bilan murojaat qiladig'an har kim, hatto rasmiy kishilar ham avval maslahat so'rash uchun Anvarning yonig'a kelar edilar. Kunduzlari o'rda devonini boshqarish, ertalab va kechqurun o'z uyida xususiy kishilarni qabul qilish, albatta. Anvar uchun og'ir edi. Ammo bu og'irliq burundan sarmunshiy bo'lg'an kishining ustidagi qonuniy vazifasi hisoblanib kelganlikdan kishilarni uyda qabul qilishg'a Anvar majbur edi. Bu xususda kambag'allarning beradigan zahmatlari Anvarga uncha og'ir tushmasa ham, beklar, ulamo va boylarniki aksar chuchmal va mashaqqatli bo'lar edi. Chunki kambag'alning kengash so'rab kelishi juda muhim ishlar ustida, masalan: bir bekning qilg'an zulmi ustidan shikoyat, juda kambag'al bo'lg'ani uchun soliqlardan darxonliq so'rash va hokazo... Keyingilar esa, masalan: bir mudarris ikkinchi mudarris ustidan shikoyat qilib, bu to'g'rida domla Niyoz Muhammad shog'ovulboshining qulog'ig'a andakkina ting'illatib qo'yishni so'rar; bir zakotchi ikkinchi bir zakotchining xiyonatidan "xolisona" shikoyat qilar, bir savdogar o'zining juda faqirlig'idan hasratlanib, zakotdan ozod qilinishini so'rar; agar zakotdan qutqazib yuborsa, Anvarning "ko'nglini to'latish"ka hozirligini ham bildirar edi. Anvar bu keyingi iltimoschilardan goh achchig'lanib, goh kular, har holda bir necha daqiqaliq va'dalar bilan ularni jo'natquncha esi ketar edi.

Bu so'ngg'ilarning tashriflari Anvarga qancha behuzurlik bersa, maxdunga o'shancha mag'ruriyat va lazzat bag'ishlar, hatto Anvar o'rdada bo'lg'an kezlarda ham ularni mehmonxonaga qabul qilib, Anvar kelguncha unga qancha siforishlar va aksar siforishchilarning o'zlarini to'plab turar edi. Yuqorida Safar bo'zchi bilan voqi' bo'lg'anidek, maxdum ariza va kengashka kelguchi kosib va to'ni eskilar ila chiqisha olmas, o'lguncha ularni yomon ko'rib, "mirzo bu kun kelmaydi, siz bilan gaplashishka fursati yo'q, bema'ni bo'lmang" kabi gaplar bilan kambag'allarni eshikdan qaytarishg'a tirishar edi. Anvarning birarta kambag'al bilan "ezilishib" o'lturganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib "kullushay'in yarji'u ilo aslihi... past hamisha pastligini qiladir... Sut bilan kirgan — jon bilan chiqar, maqoli ko'b to'g'ri so'z", deb o'ylar va ensasi qotib, chetka ketar edi.

Maxdum shu kungacha Anvar bilan Ra'nolarning to'ylarini qilishg'a shoshilmasdan kelar edi. Ammo bunda bir qancha sabablar bo'lib, jumladan — Anvarning Ra'noga qattig' bog'lang'anini yaxshi sezganligi va shunnig orqasida Anvardan "xotirjam"ligi edi. Shoshilmasliqning ikkinchi, ham kuchlik sababi mumkin qadar to'yni uzoqqa cho'zib, shu vositada Anvarni sog'ish... chunki to'y qilinib, Ra'no Anvarga berilsa, bu daromadning qat'iyon kesilish ehtimoli bor edi.

Anvar bosh munshiylik darajasini olg'andan keyin maxdum ilgarigi "siyosat"ni yana davom etdirish va etdirmaslik to'g'risida ikkilanib qoldi. Zero, Anvar hozir butun shaharga dong' tortqan, shaharning ulamosi, ashrofi, bek va bekvachchasi Anvarni taniydir; Anvarga mazkur oliy tabaqalarning har qaysisi ham o'z qizini berib, kuyav qilishg'a tayyor. Bas, shu holda yana maxdum eski tadbir bilan amal qilsa mumkinmi?

Maxdum noiloj sarmunshiy bo'lishni yigirmanchi kunlarida Nigor oyim bilan kengashib, mirzo Sultonaliga murojaat qilish majburiyatida qoldi. Toki mirzo Sultonali Anvarning rizolig'ini olib bersin.

Anvar kechqurun o'rdadan qaytishg'a hozirlanar edi. Xon a'yonlarga ruxsat berib haramga kirgan,

o'rdaning kunduzlik xodimlari tarqalishib, faqat kecha beklari, xon soqchilari, doimiy xodimlar qolg'an edilar. Eng keyinga qolib Anvar bilan Sultonali mirzo ham o'rdadan chiqdilar. Ularning orqasidan o'rda darbozasi yopildi.

Sultonali mirzo Anvarning tashqi ahvoli bilan yaxshi tanish bo'lsa ham, uning ichki sirriga voqif emas, chunki Anvar xususiy hayoti, ayniqsa, Ra'noga aloqasidan hech kimga og'iz ochmas edi. Anvarning maxdum havlisida turishini joysizlikdan va yoshlikdan, shunda o'sib o'rgangandan, deb yurg'an Sultonali mirzo bu kun ertalab o'z uyiga kelgan maxdumning so'zidan keyin bir oz haqiqatka tushungandek bo'ldi. Ayniqsa maxdumning hech bir muqaddimasiz "Ojizamiz bilan mirzo Anvarning to'ylarini qilmoq niyatimiz bor edi. Shu to'g'rida janobingiz mirzo Anvardan to'yg'a urunishimiz uchun bir kalima javob olib bersangiz" deb, to'g'ridan-to'g'ri faqat to'y vaqtini belgilashni so'rashi Sultonali mirzoga yana boshqa sirlarni onglatqan edi.

Ikkisi yo'l bo'ylab so'zlashib borar edilar:

— Manim so'zinga kirsangiz albatta bir ot olingiz, — dedi Sultonali mirzo, — ayniqsa, sizga endi piyoda yurish kelishmaydir.

Anvar boyag'icha yana kuldi.

— Ot minishning nima hojati bor, modomiki, tayyor oyog' otimiz bo'lg'anda...

— Ma'qul-ku, mundan so'ng yaxshi emas-da.

— Hozir yaxshi emas ekan, — dedi Anvar, — men bu xizmatdan tushkandan so'ng piyoda yurish yaxshi bo'ladimi?

— Nega tushar ekansiz... Ko'b yillar shu vazifada qolasiz.

Anvar kulib qo'ydi:

— Lekin, manimcha, bir yil ham qololmasman... Agar og'am bo'lsangiz, xudodan so'rangki, bo'ynimg'a birar bo'hton ortilmay, azl qilinayin.

— Bo'lmag'an vasvasalarga tushasiz, Anvar.

— Shahodat muftingizning aftiga sira qaraysizmi, shoiringizning pichinglarini payqaysizmi? Agar shu

jonvorlar mendan sarmunshiylikni tinchlik bilan olsalar, o'zimni juda ham baxtlik kishilardan sanar edim... Shunchalik zo'r xaridorlari turg'an bir zamon-da bu vazifani menga kelib to'xtag'anig'a hanuz aqlim bovar qilmaydir... Bu voqi'a yo meni o'ta baxtiyorliqqa yoki foji' bir falokatka olib borar. Siz aytkan-cha vasvasamga yoxud boshqa bir badbinligimga binoan keyingi ehtimol...

— Na Shahodat mufti va na shoirning qo'lidan bir pullik ish kelsa, mendan domangir bo'la beringiz, — dedi Sultonali, — sizning sarmunshiy bo'lishingiz har holda bir haqiqat edi. Negaki, ko'b yillardan beri xiyonat, ig'vo bilan kun kechirib, yetti yoshliq go'dakning ham nazarida ikki pullik obro'si qolmag'an muf-ting sirrini yolg'iz mengina emas, butun shahar, hatto xonning o'zi ham biladir. Bas, bu jihatdan uning yorlig' ololmaslig'i aniq edi. Domla Burhon max-dumning bo'lsa, shog'ovul domla bilan oralari buzuv; agar xon yorlig'ni uning ismiga buyurg'anda ham shog'ovul domla yozmas edi. Mundan boshqa domla Burxonning loqaydlig'i, devonxonani ost-ust qilishi bo'lading'an savdo... Shoir "Madhiy"ning bo'lsa yana ahvoli ma'lum: xonni maxtash, o'ziga yoqmag'anni hayv qilish, xotinbozliq, bachchabozliq bilan ovora bir beta'yn. Mundan tashqari, "Madhiy"ning yorlig' ololmaslig'ig'a yana bir sabab bor edikim, bu sirni o'rdadan faqat biz bir necha kishilargina bilar edik...

— Xo'sh?

— Buni so'ramang-da, kulmang.

— Xo'sh, xo'sh?

Sultonali mirzo kuldi va tovshini sekinlatib dedi:

— Shoir haramdagi kanizlarning biri bilan aloqa bog'lag'an ekan...

— Xo'sh, undan so'ng?

— Bu holni sezgan ikkinchi bir kaniz xonni bu aloqadan xabardor qiladir. Xon kanizni haramdan haydaganidek, shoirni ham huzuriga chorlab, o'bdan og'iz-bo'g'zig'a, hatto enasining o'sma-surmasigacha qoldirmaydir... Shoir arang tavba qilib qutiladir.

Anvar kuldi:

— Shuning uchun unga yorlig' berilmadi, deysiz?

— Albatta. Shoirning esi bo'lsa bo'yini boshqqa uzatmay, saroydan haydalmaganiga ham shukur qilsa bo'lar edi. Binobarin, sizning xayollaringiz tamoman o'runsiz. Yaxshi, hozir ko'nmasangiz ham piyoda yurib zerikkaningizdan keyin ot minishga majbur bo'larsiz. Shuning uchun buni qo'yib turayliq-da, otdan ham zarurroq masalaga o'taylik, masalan, boshingizni ikki qilish uchun, albatta vaqt yetkandir, deb o'ylayman?

— Qayoqdag'i gaplarni topasiz, Sultonali aka.

— Hazili yo'q. Uylanish sizga ham farz, ham qarz. Bunga qolg'anda, albatta bir uzr ko'rsatalmassiz.

Anvar kulimsib qo'ydi:

— Uylanishni ham bekor bo'lishg'acha to'xtatib tursaq, deyman.

— Ana gap, — dedi Sultonali, — balki umr bo'yi shu vazifada qolib ketarsiz. Shu holda butun umr xotinsiz yurish, xax-xax,...

— Kim bir vazifada umr bo'yi qolg'an bo'lsin.

— Qolg'anlar ko'b. Masalan, Muhammad Rajabbek marhum; Muhammadaliixon zamonidan beri devon bilan olishib kelar edi. Men sizga jiddiy aytaman: shahardan kimning qizini yoqtirsangiz ham biz olib berishka harakat qilamiz.

— Rahmat...

— Chindan so'zlayman, Anvar.

Anvar yarim jiddiy Sultonaliqa qaradi va uning o'zidan javob kutkanini sezib:

— Xo'b, men bu to'g'rida domla bilan kengashib, sizga javob berayin, — dedi.

— Bu kun ertalab domla biznikiga kelgan edi, — dedi Sultonali jiddiy turda, — domlanning so'z daromadiga qarag'anda, sizni o'ziga kuyav qilish fikri borg'a o'xshaydi. Sizning rizolig'ingiz bilanmi, yo'qmi, bunisini bilalmadim...

Anvar qizarindi. Javob berish o'rnig'a "natija?" degandek qilib unga savol nazari bilan qaradi.

— Domlanning gapiga qarag'anda, boshqa taraflar bitkan ko'rindi — dedi Sultonali davom etib, — faqat ul manim vositamda to'yni boshlash uchun sizdan izn

olg'ali kelgan ekan. Men bu to'g'rig'a sizdan javob olib bermakchi bo'ldim.

Anvar kuldi. Ammo bu kulish uning boyag'i kulgularidan tamoman boshqa, ya'ni baxtiyorliq kulgusi edi.

— Yaxshi, — dedi Anvar va o'n qadam chamasi so'zsiz bordi. — Yaxshi, men ertagacha o'ylashib, sizga javobini beraman.

— Ma'qul, agar bu kun domlag'a uchrashsam, javobni ertaga olaman deyaymi?

— Albatta.

— Xayr, xudoning panohiga, Anvar.

— Xo'sh, Sultonali aka.

Ikkisi ajralishdilar.

25. HAYOT SHAM'I

Necha yillar Anvarning ko'nglini mashg'ul etkan bir muammo nihoyat orzug'a muvofiq hal qiling'andek, ya'ni shubha ichida qizarg'an muhabbat g'unchasi visol xabari bilan ochilayozg'andek va quruq tomosha bilan kechkan uning oy, yillari bu kun Ra'no gulini iskash bashoratiga noil bo'lg'andek edi. Darhaqiqat, buncha yillardan beri maxdumning eshigida qolishi, opasi Nodiraning "Men seni onamning uyiga charog'chi bo'larsan, deb so'yingan edim. O'z istiqboling uchun qayg'irmay, bir kishini semirtirib yurishing aqlli yigitlarning ishi emas, Anvar" kabi ta'nalariga bo'yin egishi va hatto shu uydan siljimaslik fikrida o'zi tilamagan vazifalarga ham urinishi yana shu bashoratni olish uchun emasmidi?

Istiqbol so'zini har kim har turlik tushunadir. Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat orqaliq ko'rar edi. Ota-onaning charog'ini yoqish uchun avvalo o'ziga bir sham'i hayot topmoqchi va o'zi sham'siz turib, ota-onag'a charog' yoqishni aslo tasavvur qilolmas, ya'ni istiqbol Anvarning fardi hayotida¹ yolg'iz muhabbat edi.

¹ Fardi hayot — shaxsiy hayot.

Yigitlar o'z istiqbollari qayg'usida yangi bino, yangi ro'zg'or tuziydirlar va hatto dunyoda xayoliy ham bo'lmag'an rafiqalari uchun kiyim tikdiradirlar... Anvar ersa avvalo Ra'no kabi bir rafiqag'a ega bo'lmoqchi va shu vositada boshqa masalalarga qaramoqchi edi.

Anvar Sultonali mirzoga boyag'i va'dani berib, bu xabar bilan yuragi shopiring'an holda uyga keldi. Mehmonxonada o'zini kutib o'lturganlar bilan nari-beri ishni bitirib, ichkari kirdi. Uning bu kirishi har kundagidek kishi bilmas, tasodufiy emas, Ra'noni ko'rishdan boshqa yana ma'lum bir ma'noni Ra'nodan o'qush uchun edi.

Ra'no ayvonning ustuniga suyanib kitob o'qur, Nigor oyim o'choq boshida ovqat pishirish bilan mashg'ul edi. Ra'no o'ziga qarab kelguchi Anvarga yer ostidan kulimsib olg'ach, bir oz ko'rinib turg'an oyoq uchlarini sarig' atlas ko'ylagi bilan yashirdi, atlas ko'ylakni yaxshig'ina turtib turg'an sirlik ko'kragi ustiga yon o'rim sochlarini olib tashladi. Anvar yaqinlashg'ach, sekingina kitobdan ko'zini olib, "hormang" dedi, yana kitobka yuz o'girdi. Anvar keldi va uning qo'lidag'i kitobka qaradi.

— Umar Xayyom, — dedi va Ra'noning qarshisig'a, havliga oyog' solintirib o'lturdi. — Qani, o'qu-chi eshitaylik.

Ra'no kitobni sekingina yopib, Anvarga uzatdi:

— Siz o'qung, men eshitay.

— O'zing o'qi, baxilsan-da.

— Men to'g'ri o'quy olmasam, tunovi kungidek kulasiz...

— Jo'rttaga xato o'qub o'zing kuldirding... O'qi Ra'no.

Ra'no kitobni yerga qo'ydi:

— Men o'qub zerikdim...

— Manim uchun o'qub ber, deyapman.

Ra'no yo'lakka ishorat qildi:

— Dadam kelib qoladi.

— Qayoqdan bu qadar uyatchan bo'lib qolding?

Ra'no tabassum bilan javob berdi va unda bir oz

qizarinish belgisi bor edi. Anvar bu holdan bir narsa sezgandek, soʻzni boshqagʻa burdi:

— Kun issiqmi, terlabsan, Raʼno?

Raʼno burni ustidagi bilinar-bilinmas marvarid rezalarini roʻymoli bilan artdi.

— Terlashim issiqdan emas, — dedi kulimsirab Raʼno, — boshqa narsadan...

— Nimadan, qani?

Raʼno bir oz eski kulavich va munaqqidlik holatiga kirdi:

— Siz beklashkaningizdan beri... sizni koʻrsam uyaladigʻan boʻlib qolibman. Terlashim ham sizdan uyalgʻaningʻa...

— Kesatuq hunaring esingdan chiqdimi, deb turgʻan edim. Har nachuk yodingda ekan. Tagʻin, xoʻsh?

— Xon janobning munshiylar munshiysi boʻlgʻan bir yigitning salobati borligʻini kim inkor etsin. Albatta, bu toʻgʻrida kanizingizga haq berarsiz deb oʻylayman.

— Xoʻb, haq berdik, — dedi kulib Anvar va oʻmidan turdi. — Basharti, kanimiz uyalmasalar, bizning ham bir amrimiz bor: amr qilsaq uyalmas-mikinlar?

— Amringizga mahjubi inqiyod¹ etishka kanizingiz hozir.

— Kanizlarning oʻz xoʻjalari bilan oʻlturib muomala qilishlari mumkinmi? Amrga inqiyod etishdan ilgari shu toʻgʻrida javob bersangiz...

Raʼno irgʻib oʻmidan turdi, goʻyo kanizlardek, ikki qoʻli yonida va boshi koʻksida afu soʻradi:

— Inson mushtaq az nisyonast...² Kanizi betamiz hamisha afu atogʻa loyiqdir, chunki zarxarid³ xoʻjasigʻa sodiqdir.

Anvar, ochiq va oʻyun-kulgini bir daqiqa ham qoʻyib turolmagʻan parining sanʼatkor shu vaziyatiga

¹ *Mahjubi inqiyod* — yashirincha boʻysunish.

² *Inson mushtaq az nisyonast...* — faromushxotirlik ayrim paytlarda inson uchun xos xususiyatdir.

³ *Zarxarid* — qul.

kulimsiragan ko'yi ancha qarab turdi, ham o'zining xo'jaliq ro'lini buzmay:

— Men sufada bo'laman, fursat topib yoning'a chiq, senga aytadig'an maxfiy bir so'zim bor, — dedi.

Ra'no kanizlar kabi bosh bukib "hozirman" ishorasini berdi va tabassunga moyil jodu ko'zlari bilan Anvarga ohista bosh ko'tarib qaradi... Anvar o'zini zavq ham kulgidan to'xtatolmag'an holda tashqarig'a burulib jo'nadi. O'choq boshida mashg'ul Nigor oyim ham qizining keyingi harakatidan kulib, Anvarga qaradi. Lekin, Ra'no bilan Anvarning doimiy shuningdek o'yunlarig'a tushunib qolg'ani uchun bu to'g'rida gap aylantirmadi:

— Oshim pishib qoldi, Anvar, — dedi o'choq boshidan kulimsib, — sufada bo'lasizmi?

— Bo'laman.

— Otangiz asr namozidan chiqib, bir joyg'a borib kelaman, degan edilar. Sizning oshingizni suzib chiqara beraymi?

— Mayli.

— Tashqarida bolalar ko'rinsa aytib yuboringizchi.

— Xo'b.

Anvar maxdumning qayoqqa borib kelishini o'ylag'an holda tashqarig'a chiqdi.

Shomdan bir oz ertaroq edi. Yengilcha bir shamol sufa atrofidagi gullarni erinibkina qimirlatar va bu qimirlatishdan rayhonlarining o'tkur isi o'qtin-o'qtin dimog'qa kelib urinardi. O'n ikki-o'n uch kunlik oy ko'kning sharqi-janubi qismidan tussizgina bo'lib ko'tarilib kelmakda, quyosh botqan sayin uning chehrasi har zamon ochilib bormoqda edi. Shahar podasi qaytib, tevarakdan sigir va buzoqlarning ma-a-a-mu-u-u-lari, qo'zichoq va qo'ylarning ba-a-a-bu-u-u-lari eshitilib turar edi.

Anvar sufada o'rda yumishlaridan ba'zisini tahrir qilish bilan mashg'ul ekan, ichkaridan Ra'no chiqib keldi. Go'yo Anvar Ra'noning kelishidan xabarsizcha o'z ishiga qattig' berilgan edi. Ra'no ohistag'ina Anvarning yonig'a kelib, sufaga suyandi, ikki qo'li

bilan iyagini ko'tarib, oraliqdan Anvarning tahririga qaradi. Anvar ham muloyimg'ina kulimsib Ra'noga ko'z qirini tashlab olg'ach, go'yo iltifotsiz yana qalamini qoralab, qog'oz ustiga bir-ikki kalima yozdi. Ammo uchunchi kalimaga o'tkanda qalami qo'lida o'ylanib qoldi va boyag'idek yonidag'ig'a kulimsib qaradi. Ra'noning ham ko'zi unga to'qnashib bir oz bir-birlariga kulimsiragan holda tikilishdilar...

— Nega to'xtadingiz, yoza bering.

— Sening qilg'an ishing doim shunday, Ra'no.

— Masalan?

— Masalan... Hamisha ish chog'ida kelib, fikrni bo'lasan.

— Men orag'a so'z aralashtirdimmi?.. Yoza bering, men shunday qarab turaman.

Anvar Ra'noga o'nglanib o'ttirdi:

— Foydasi yo'q, endi fikrni o'g'irlading.

— Men fikr o'g'risi emasman... Qani yozing.

Anvar qo'lidag'i yozilg'an qog'ozni qo'yib, ikkinchi oq qog'oz oldi:

— Endi boshqa narsa yozaman?

— Mayli yozing.

— Sen ham javob yozsang, xo'bmi?

— Xo'b.

— Tunovi kundagidek javob topolmasang nima qilay?

Ra'no sufaga oyog' solintirib o'tturib oldi.

— Yuzingga bir shapaloq uring, lekin saj' qofiyasi oson bo'lish sharti bilan.

— Ma'qul, — deb kuldi Anvar va Ra'noga qarag'an holda o'ylandi. Bu o'ylanishdan Ra'no qoshlarini chimirib e'tiroz etdi:

— Ko'b o'ylamang.

Anvar javob berish o'mig'a qalamini qoralab yozdi:

*Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi,
Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning "Ra'no"si.*

Anvarning qalamidan qog'ozga tushib borg'an so'zlarni ta'qib etkan Ra'no, qog'ozdan ko'zini olib qizardi va bosh chayqab teskariga qaradi.

— Qani, javob, Ra'no?

Ra'no shu ko'yi bir oz Anvarga qaramay turdi va qayrilib uning qo'lidan qalam-qog'ozni oldi-da:

— Uyat qilmaysizmi? — deb so'radi.

— Manim yozg'animni sen uyat qilmasang, men ham sening yozg'aningni uyat qilmayman. Lekin shart shuki, manim ikki yo'ling'a ayni javob bo'lsin.

Ra'no yana bir oz o'ylanib, Anvardan yashirinchi yozdi:

*Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,
Ne baxt, Ra'no xaridoring talab ahlining "Mirzo"si.*

Ra'no yozuvni Anvarning oldig'a tashlab, qizarg'an va kulimsiragan holatda chopib gullar yonig'a ketdi. Anvar javobni o'qub zavqlandi:

— Ofarin, Ra'no, lekin biravning ustida ortiqcharoq mubolag'a qilibsiz.

Ra'no gullar yonidan Anvarga jiddiy qaradi:

— Siz ham mubolag'a qilg'an edingiz.

— Maniki mubolag'a emas, — dedi Anvar, — masalan, sen hozir gullar yonidasan, ham chindan-da, gullarning ra'nosisan... Mana, men yana yoza boshladim; javobg'a hozirlan, Ra'no.

Ra'no yugurib Anvarning yonig'a keldi va uning qalamidan tomg'an so'zlarni o'qub bordi:

*Hamisha xavfda ko'nglim bu muhabbat intixasidin,
Meni ham etmasa majnun debon Ra'noning savdosi.*

Ra'no keyingi misra'ni o'qub o'ylanib qoldi. Anvar hozirgi Ra'noning o'ychan ko'ziga anchagina tikilib turg'ach, kulimsidi:

— Javobi qiyin keldimi, Ra'no?

— Qalamni bering, — dedi Ra'no o'pkalagan qiyofatda qo'l uzatib, — o'ylag'ali ham fursat bermaysiz.

Yozdi:

*Muhabbat jomidin no'sh aylagan' ahli zako bo'lmish,
Fununi tibda majnundir kishining kuysa safrosi.*

¹ No'sh aylamoq — ichmoq.

— Yengding, Ra'no, yengding, — dedi Anvar, — lekin keyingi misra'da bir xato qilding...

— Masalan?

— Tibning aytishicha, safro emas, qon kuysa, kishi jinni bo'ladir...

— Qonning buzulishig'a avvalo safroning kuyishi kerak, safro kuymay turib qon buzulmaydir... Xo'sh, yana yozasizmi yoki yengildingizmi?

— Yengildim...

— Yengilgan bo'lsangiz, yutug'imni bering.

Anvar yuzini tutib berdi. Ra'no bo'shqina uning yuziga urib qo'ydi.

— Agar shu gal ham yengsam, — dedi Anvar achinib, — men seni urib o'lturmas edim...

— Nima qilar edingiz?

— Endi foydasi yo'q.

— Ayting-da, agar menga ham ma'qul bo'lsa, urg'anim hisob emas, bo'shqina urdim-ku.

— Lekin sen uni qilolmaysan...

— Nega qilolmayman, qani ayting-chi.

— Qilolmaysan... — deb kuldi va bir oz aytishka kuchlanib turdi. — Men... men sening yuzingga qo'lim bilan emas, og'zim bilan urar edim...

Ra'no qizarib yerga qaradi. Yuzga og'iz bilan urishni ul o'z umrida birinchi martaba eshitkanligi uchun qizarishqa va yerga qarashg'a haqli ham edi. O'zining yozg'an muhabbatka oid she'rlari va Anvarga bergan haligidek javoblari bilan chin bir mahbuba va ma'shuqa bo'lib ko'rinsa ham, lekin keyingi gaplarga hanuz oshna emas va yuzga og'iz bilan urishlardan tamom begona edi. Bu gap Anvarning ham birinchi jasorati bo'lib, ikkisi-da shu "yangilik"ning o'ng-g'aysizlig'ida qoldilar.

Gumbazi niligun qandilida sham'i kofuriylar yoqi-la boshlag'an edi. Oy ham bir oz nurlanib, turmushka yangi qadam bosgan bu ikki yoshning hozirgi hollari-dan kulimsigandek ko'rinar edi. Boyag'idan bir muncha kuchayatushkan shamol gulni gulga qovishtirib, go'yo bu ikki yoshg'a: "Siz ham mana shu gullar kabi qovishing" degandek bo'lar edi. O'ng'aysizlikda

qolg'an Ra'no xijolat aralash Anvarga kulimsib bosh ko'tardi.

— Men sizning “amringizga” muvofiq chiqg'an edim.

— Amrimga muvofiqmi? — dedi Anvar va Ra'noning ko'ziga to'g'ri qarab iljaydi: — Shomdan keyin.

— Nima shomdan keyin?

— “Amrimga” muvofiq chiqishing.

— Hozir-chi?

— Hozir mumkin emas.

Ra'no o'pka bilan Anvarga qaradi va turib ichkari-ga jo'nadi.

26. NEGA YERGA QARAYSAN, RA'NO?

Kuchlik shamol ko'tarilib, boqchadag'i har narsani to'rt tarafka buka boshladi. Ko'cha changlari ko'kka ko'tarilib, oy va yulduzlar nurini xiraroq bir holg'a qo'ydilar. Chigirtkalar chirillashi, kecha hasharotlari-ning nag'masi kuchlik shamol tovshi bilan kesildi. Sufa ustidagi so'ri har zamon to'rt tomong'a chayqalib, o'z ostida o'lturg'uchilarning betlarini goh ko'rsatib, goh yashirib, ular bilan o'ynashqandek tevarakka husayni g'ujumlarini bir-ikki bora uzib tashladi.

Anvar o'zidan nariroqqa tushkan bir shingil uzum-ni olib yedi va bir-ikki g'ujumni hamrohiga uzatti:

— Ma, Ra'no...

— Men yemayman.

— Men ham senga yegin demayman.

Ra'no o'z yonidag'i g'ujumlarni yig'ib, Anvarga berdi.

— Mana uzum yesangiz... Menda nima yumishin-giz bor?

— Barakalla... To'kilgan uzumlarni yig'ib ber-chi, menga.

Ra'no yana bir nechta g'ujumlarni terib uzatti.

— Qani, yumishingiz?

— Senda nima yumishim bo'lsin, Ra'no. Har

kungi o'zing bilgan gap... so'zlashib o'turarmiz; uzum to'kilsa, menga terib berarsan, deb chaqirgan edim.

— Dadam xuftandan qaytib qoladi. Gapingiz bo'lmasa, men ketaman.

— Xuftan hali o'qulg'an emas, azon hozir aytiladi. Basharti dadamiz xuftanni o'qumay kelib qolsa, buning hiylasi oson: darrav anavi gulning tegiga yashirinamiz.

— Basharti dadam bizni qidirib gulning tegidan topsa, nima qilamiz?

— Nima qilar edik? Sen uyingga ketasan, men bo'lsam mehmonxonaga.

— Ikkavingiz gulning tegida nima qilib o'turgan edingiz, deb so'rasa, nima javob beramiz?

— O'zimiz o'turgan edik, deymiz.

— Nima uchun, desa-chi?

— Qizingiz o'yalg'ani uchun, deymiz.

Ra'no kulib o'rnidan turdi va sufadagi ko'zi ilg'ag'an g'ujumlarni terib Anvarga berdi:

— Xayr, yumishingiz bo'lmasa, men ketdim, shamoldan qulog'im bitti.

— Gapim bor, gapim, — dedi Anvar, — kel, ayta-man.

Ra'no qaytib keldi.

— Ayting.

— O'tur.

Ra'no Anvarning qarshisiga o'turdi. O'turishi bilan kuchlik shamol yurib boshidagi ro'ymolni uchurdi va olib borib Anvarning betiga yopti.

— Xa-xa-xa, shamol sizdan o'chimni oldi. Qani, gapuring.

Anvar ro'ymolni qisimiga oldi.

— Hozir gapiraman, lekin shartim bor.

— Ayting shartingizni.

— Achchig'lanmaysan.

— Xo'b...

— Uyalmaysan.

Ra'no masalaga tushungandek o'ylanib qoldi.

— Ro'ymolimni bering.

— Ro'ymoling uchib ketdi... Shartingga ko'nding-mi?

Ra'no javob bermadi. Anvar Ra'noning olachalpoq ko'laga ichida xayoliy bo'lib ko'ringan yuziga qaradi. Uning hayo ichida oliyliq kasb etkan jodu ko'zi Anvarning hozirgi maqsadig'a tushunganlikni ifoda qilar edi. Birmuncha vaqt shu ko'yi so'zsiz qoldilar. Shamol dam ko'tarilib, dam bosilar edi. Shamol asnosi gullar ham kelinlar kabi har tomong'a egilishib salom berishib olar edilar.

Anvar o'zini sufaning qorong'i qismig'a oldi. Ra'noga aytmakchi bo'lg'an so'zi ehtimol uning o'ziga ham o'ngg'aysizlik berar edi.

— Tug'ilg'andan so'ng o'sish, o'skandan so'ng ikav-ikav bo'lib yashash bor, — dedi Anvar va bir oz to'xtalib oldi. — Juftlik yolg'iz kishilar orasidag'ina emas, yer yuzidagi har bir maxluqda ham bor... Masalan, tog'lardag'i ohular, o'rmonlardag'i to'tilar, chamandagi bulbullar ham yolg'iz emas, jufay yashaydirlar... Seningcha qanday, men uni bilmayman, ammo juftlanishning, manimcha eng muhim bir sharti borkim, ul ham ikki tarafning muhabbat zanjiri bilan bir-birlariga qattig' bog'lanishlaridir... Biz ikav yoshliqdan birga yashab kelamiz, oramizda maxfiy sirlarimiz yo'q va bizning o'z aro sirlarimizga voqif bo'lg'an chet kishilar ham yo'q. Shunga binoan sen bilan manim har bir to'g'rida ham ochiq so'zlashmagimizga hech bir mone'liq bo'lmas, deb o'ylayman... Agar yanglish-masam, ikkimizning bir-birimizga muomalalarimiz samimiy va yuraklarimiz tepishi hamohangdir. Yoki yanglish so'zladimmi, Ra'no?

Ra'noning yerga qarag'an ko'zi sekingina Anvarga ko'tarilib, yana yerga og'di. Anvar unga bir oz qarab turg'ach, so'zida davom etdi:

— Sen eshitdingmi, yo'qmi, bilmadim, ular ikkimizni juftlashdirmakchi bo'lib, bu kun mendan kishi orqaliq to'y vaqtini belgilashni so'ratqan edilar, men ertaga javob bermakchi bo'ldim... Seni bu yerda tutishim ham sen bilan kengashib, ertaga shuning javobini ularga aytishdir... Nega yerga qaraysan, Ra'no?

Ra'no boshini ko'tarib kulimsidi va yuzini chetka o'girdi...

— Sen uyal, uyalma, ular bizni juftlashdirarlar. Marhuma Mohlarbibining fotihasi yerda qolmas. Agar sen shunday yura beraylik, desang, men ham ularga sening javobingni aytaman... Gapir, Ra'no.

— Yura beraylik, — dedi Ra'no yuzini chetka o'giran holda, — ularga nima og'irlig'i bor?

Ra'noning bu so'zi Anvarning ustidagi yukni ko'tarib tashlag'andek bo'ldi.

— Ikkimizdan boshqag'a, albatta og'irlig'i yo'q... Lekin, sen aytkancha, qachong'acha yura beraylik? Ularga bir muhlat ko'rsatishimiz kerak, Ra'no.

— Qarig'unimizcha...

— Qarig'unimizcha, deb muhlat so'raymi?

— O'lgunimizcha...

Anvar kuldi va surulib Ra'noning yonig'a keldi. Go'yo uni o'ziga qaratmoqchi bo'lg'andek, yelkasiga qo'l yubordi...

— Menga qara, to'g'ri javob ber, Ra'no.

Ra'no qulog'i ostig'a tekkan issig'liqdan cho'chib yuzini o'nglagan edi, tasodufan labi haligi issig'liqqa uchrashdi... Ilojsiz kabi labini ikkinchi haroratlik labdan ajratolmay, bir necha soniya kutib qoldi. Kuchlik shamol qo'zg'algan edi. Shamol, go'yo ko'maklashkan kabi orqadan esib, Ra'noni Anvar tomong'a mayl etdirar edi. Terak orqasida qolg'an oy ham kuchlik yelning ko'magida terak boshidan bularga mo'ralab oldi. Ikki yoshning hozirgi holini yaqindan tomosha qilmoqchi bo'lg'an tussiz bir yulduz ko'k sahnining yerga yaqinroq qismig'a uchib tushdi...

— Javob ber, Ra'no.

— Bu holda men javob beralmayman...

— Javob bermasang, men ham seni bo'shatmayman.

— Dadam kelib qoladi...

— Dadangdan bu kun javob oldim.

Ra'no Anvarning iyagi ostig'a so'l chakkasini qo'yib chetka qaradi.

— Siz xohlag'an vaqtda bo'lsin.

— Menga qolsa ertaga...

— Mayli...

Anvar iyagi ostidag'i muloyimlashqan qizning yuzidan o'pti va uning to'zg'ig'an sochlarini to'g'rilab, hayotbaxsh kokillarning muattar bo'yini uzoq hidladi.

— Chin so'zla, men sening ra'ying bilan ularga javob aytmakchiman, Ra'no.

— Ko'klamga...

— Chiningmi?

— Chinim.

— Xo'b bo'lg'ay. Men ertaga, to'yimiz ko'klamga bo'lsin, deb javob aytaman... yerlar ko'k gilamlar bilan bejalganda, har tarafni binafsha chechaklari bosqanda, qushlar uya qayg'usini chekkanda, biz ham to'y qilarmiz; chimildiqda baxt sozini tinglab, istiqbol kuyini kuylarmiz... Shundaymi, Ra'no?

— Shunday...

— Undan so'ng manim og'ushimda shuning singari dadang kelib qolishidan qo'rqib, kishi qo'lig'a tushkan qush bolasidek tipirchilamassan. Shu husning, shu malohating va shu latofating bilan tamom meniki bo'larsan, shundaymi?

Ra'no javob bermay, Anvarning og'ushidan o'zini qutqarib o'midan turdi. Sufaning zinasiga borib kafshini kiydi va Anvarning quvlashidan qo'rqib, sapchib yerga tushti...

— Javob aytib ket, Ra'no.

— Ha, shunday, — dedi Ra'no, gul yonida ro'ymolini to'g'rilab. — Endi sizning oldingizg'a chiqmayman.

— Nega chiqmaysan?

— Negaki juda yomon kishi bo'libsiz... Men ayamga aytaman.

Anvar kuldi.

— Nimani aytasan?

— Hammasini aytaman.

Shu vaqt o'rta eshikdan kirib kelgan maxdum ularning so'zini bo'ldi, ichkariga ketib borg'an

Ra'noni to'xtatib, "Anvar akangga choy berdingmi, qizim?" deb so'radi.

27. ZULM O'CHOG'I

Xudoyorxong'a 1283-nchi yilda¹ uchunchi marta-ba taxtka chiqish nasib bo'ldi. Uning oxirg'i saltanati xonliq istibdodining achchig' zulm va ta'addilarining jonso'z qora sahifalarini tashkil etadir. 1283-nchi hijriydan 1292-nchigacha bo'lg'an sakkiz yil, Xudoyoming erkin nafas olib, Farg'ona ustida o'zi tilagancha qamchi o'ynatqan va zulm tig'ini kam-bag'allar qoni bilan sərbast bo'yag'an so'ngg'i davridir. Mamlakatni obod qilish bahonasi bilan 1284-nchi yilda Qo'qon kosiblarini haqsiz — muft² ishlatib yangi rasta, karvon saroy, paxtasaroy va kop-ponlar bino qildirdi. 1285-nchi yilda Qo'qonning O'rganch mavze'ida mashhur Oqsaroy³ni soldirdi, uzoq joydan arig' qazitib kelib, Oqsaroy atrofini sug'ortirdi. Issig' kunlarda salqinlash, malika xonim-lar bilan ishrat qurish uchun "Bog'i Eram" yasatdi. Onasi Hokim oyimning vasiyatiga muvofiq, 1286-nchi yilda "Hokim oyim madrasasi" deb mashhur madrasani yana shu yilda Amir Umarxon tarafidan asosi qo'yilg'an ma'lum yangi o'rdani ham tevaragida bog' va gulzorlari bilan ishlatib bitirdi³.

1286—87-nchi yillarda "Ulug' nahr" "Xon arig'" deb mashhur arig'ni qazitdi. 1287-nchi yilda o'z nomidagi "Madrasai oliy"ni va "Daxmai shohon"ni, 1288-nchi yilda Qo'qonning eski qalandarxonasini buzib, yangidan ta'mir, ham o'lgan og'asi Sultonmurodixon ismiga madrasa bino qildirdi. Va ushbu yil o'g'li O'rmonxonning xatnasi uchun bir yuz yigirma kun osh berib, to'rt oyliq to'y e'lon qildi.

¹ Melodiy hisobi bilan 1864—65 yillar.

² Muft — rekin, bepul.

³ Eski o'rda Shahrux xonning o'g'li Abdukarimxon tarafidan 1145 hijriya mi-yonalarida bino qiling'an. Xudoyorning orzularig'a javob beralmaydirgan holg'a kelib eskirgan edi (*muall.*).

Shundog'ki, har kun ikki yuz qozon osh damlanar, sakkiz yuz tanur non yopilar, ikki yuzlab uloq berilar, mamlakatdan to'yg'a kelguchi a'yong'a har kun minglab to'n kiydirilar edi.

Bu qadar saxovat, bunchalik dabdaba, albatta, xazinadagi oltinlar kuchi bilan bo'lg'andir, deb ba'zilarining ko'ngliga kelar. Xonlar va podshohlar xazinadagi oltinlar manba'i ham fuqaroning bilak kuchidir. Lekin Xudoyorning saxovatpeshaligi va ma'muriyatparvarligi mehnatkashning xazinaga oltin suratida yig'ilg'an kuchidan emas, bevosita bilak kuchidan, ko'z yoshidan edi. Chunki Muhammadalixon davridan boshlang'an (1240) o'zaro taxt talashi, o'zbek-qipchoq janjali va boshqa to'polonlar xazinani yalab-yulqqan, Xudoyor 1283-nchi yil taxtka o'turishida eshigi ochiq — bo'sh xazinagagina ega bo'lg'an edi.

Bu "ma'muriyat davri" sanalg'an besh-olti yillar Farg'ona fuqarolarining omhuznlari¹, qora kunlari bo'lg'an edi. Xudoyorning Sirdaryodan suv chiqarish mojarosini misol uchun olayliq:

Xonning ra'yi suv chiqarishg'a to'xtadi. Xazinaning bo'shlig'ini, o'ylang'an ishning nihoyatda ulug'lig'ini andisha qilmadi. Qalamravidagi barcha shahar va qishloqlarg'a sarkorlar, cho'g'ollar tarqatdi. Ular xalqdan soliq yig'ishqa, yordam to'plashqa buyurilg'an edilar. Bu ixtiyoriy ravishdagi hozirlikdan so'ng, "mamlakatimdagi har bir xonadon bitta ketman va bitta mardikor bersin!" deb istisnosiz umumiy bir farmon ham bo'ldi. Qamchisi ko'kda toblanib, xanjari zahar sochqan "xon hazratning buyrug'ig'a" kim qarshi bora olsin. Har bir oila, garchi, ro'zg'or boshlug'ini bo'lsa ham, bitta ketman bilan xon ta'yin qilg'an joyg'a yo'llay boshladi. Boylar bitta mardikor yollab berish ustiga ot yoki arava ham topishqa majbur edilar.

Eni olti, bo'yi (chuqurlig'i) besh gazdan o'n besh gazgacha qaziladig'an arig'ning uzunlig'i o'ttuz

¹ Omhuzn — umumiy xafalik.

chaqirim va shu o'ttuz chaqirimliq arig' qazilib bitkanda, Namangan va Andijon tumanlaridan ikki ming botmong'acha yer sug'orilar edi. Shu yo'sun arig' qazila boshlandi. Lekin ishchi ko'b, oziq-ovqat yo'q edi. Boylar kishi yollab qutulganlar, o'ttuz chaqirimliq arig' xatiga bola-chaqasini och tashlab, ketman ko'tarib kelgan nuqul mehnatkash, kosib va dehqonlar chizilganlar edi. O'z yonlaridan sarf qilish uchun oqchalari, hukumat tarafidan beriladigan ovqatning salmog'i yo'q edi. Issig' quyosh ostida, giyohsiz cho'l bag'rida ketman odatdagidan ko'broq yem talab qiladir. Arig' qazuvchilarning ovqatdan sil-lalari qurib, iliklari puchaygan, yerdan o'n qadoq tuproq olib irg'itishqa emas, hatto ketmanning o'zini ko'tarishka ham darmonsiz edilar. Xon tarafidan ular ustiga ishboshi qilib belgilangan sarkorlar, ochliq yalqovlig'ini chinga hisoblab, quloq eshitmagan so'kishlar bilan bechoralarni tahqir etar, sulayib yiqilmag'uncha ketmanni tashlatmas edilar. Har o'n besh-yigirma kunda arig' boshig'a kelib turg'uchi xon, sarkorlarning si'oyati¹ bilan har bora bir-ikki mehnatkashni yalqovliqda, o'ziga itoatsizlikda ayblab, ko'bachilik ko'z o'ngida bo'g'izlatar va har gal kelib ketishida shuning singari mazlumlar qoni bilan yangi "Xon arig'"ni namlab turar, bu zulmni o'z ko'zlari bilan ko'rib turg'an bechoralar ochliqqa, darmonsizliqqa qaramay, jon achchig'ida ishka yopishar edilar.

Shu yo'sun zulm zarbi ostida nihoyatda ulug' ish bir yilga ham qolmay itmomig'a yetkan, ming chaqirimlar bo'ylab Sirning sirlik suvi kumush kabi oqqan, giyoh unmag'an cho'llar mehnatkashlar qoni barobariga yam-yashil ko'kargan edi. Shu misoldan onglashilgan bo'lsa kerakkim, xonning ma'muriyat-parvarligi, ya'ni uning madrasalar, bog'lar, qasrlar, saroy-rastalar va daxmalar bino qilishi, to'rt oylab to'y berishi xazinada asrlardan beri yig'ilib yotqan oltinlarni sarf qilib emas, to'g'ridan-to'g'ri fuqaroni muft, majburiy ishlatish yo'li bilan edi.

Xonning garchi zulm bilan bo'lsa ham solgan

¹ Si'oyar — chaqimchilik.

madrasalariga, qazdirg'an arig'lariga tahsin qilg'uchi, "zolim bo'lsa ham, ma'muriyatparvar ekan" deguchi ba'zi biravlar oramizda topilib qolur. Shuning uchun xonni "ma'muriyatparvar" qilg'an omillar ustida to'xtalib olamiz:

Xon ikki martaba taxtdan haydalib, anchagina tajriba ortdirg'an, uchunchi martaba taxtga o'lturishi madaniyatlik o'rus istibdodining Toshkandni olib Xo'jandga ham qo'l uzatqan sanalarga to'g'ri kelgan edi. Bu kungi sharoit tajribalik xonni boshqacha siyosat ushlashka majbur etar edi. Nihoyatda qattig' qo'lliq bo'lish, yuqori tabaqa hisoblang'an ulamoni, ashrofni o'ziga qaratish lozim va taxtiga ajdaho kabi og'iz ochib kelmakda bo'lg'an o'ruslarga qarshi o'z madaniyatini qurib, javob berishi kerak edi. Shuning uchun mehnatkashni rahmsiz ishlatib madrasalar bino qilmoqda, arig'lar chiqarmoqda, saroy va rastalar, qalandarxona va o'rdalar yopmoqda edi. Abdukarimxondan beri o'nlab xonlarga yarab kelgan o'rdani buzib, yangi o'rda bino qilishi o'z kayfiga qarag'anda ham o'ruslarga jonlilik ko'rsatish, yaltirasin sha'nu shavkat bilan Farg'onani o'z qo'lida saqlab qolish uchun edi.

O'chadirg'an charog' yonib o'chadir, maqoli kabi Turkiston xonlarida siyrak ko'rilgan bu ma'muriyatparvarlik bizga qolsa, shu omillardan tug'ilg'an va bunda samimiy hech narsa yo'q edi.

28. HARAM

Yangi o'rda yuqorida yozg'animizdek, haqiqatan shukuhlik, xushmanzara bino qiling'an edikim, uning hozirgi xarobasidan ham ko'rsa bo'lur.

O'rda qo'rg'onining tashqari aylanasi (to'rt tomoni) ajoyib gulzorlar, anvo'i mevalik daraxtlar bilan ziynatlangan. Bu bog'ni maxtab Xudoyorning o'z shoiri Mulla Niyoz Muhammad:

*"Yasab qasre saodat davrida bog'i jahon oro,
Muattar bo'ldi gulzoridin olam gumbazi xazro."*

¹ Xazro — ko'k yashil.

*Shahi voloki berdi zeb bog' ichra rayohindin,
O'shal kun tutdi yer sahnini bo'yi anbari soro.¹*

*Yasarda tarhini tarrohlari² andog' sakiz gulshan,
Bu gulshan har biridin topdilar yuz ming chaman oro.*

*Ki har ashjor³ asmorini⁴ ta'mida shakkar mazmar⁵,
Ocharg'a shakkar og'zin muddalliqqa nahad oro.*

*Xiyobon rastalardin bog' topdi zebi oroyish,
Gulistonig'a bergandek chaman oro guli humro.⁶*

*Jahon bog'ida xarna ne'matidir bunda ul mavjud,
Nasib etkay senga yuz yilg'acha haq ey jahondoro⁷... " —*

deydir va Xudoyorg'a bu bog'da yuz yillab rohatlanmoq uchun duo qiladir.

Domla Niyoz Muhammad aytkandek, gulshanning uch tarafi xiyobon, rastalar va bunda ertadan-kechkacha xalq qaynashib turar edi. O'rda bog'ining eshigida doim qorovullar qarab turg'anliqdan, o'rdaga aloqasi bo'lmagan kishilar boqqa kiralmaslar, faqat haftada bir kun, xonning ko'ngil ochish soatlarida, ba'zi mustasno zotlar uchun bog'ning yo'li ochiq bo'lur edi. Boqqa kirilgandan keyin, to'g'ridan yangi o'rdaning darbozasi, muhtasham muzayaqakor toq va ravoqlar ko'zni qamashdirar, kishi go'yo o'zini xon huzurida, istibdod salobati ostida sezar va mutantan⁸, va muzayyan⁹ qasrdan ruh olish o'rnig'a, bil'aks, bir dahshat va xavf his eta boshlar edi. O'rdaning xishtin, kungirador qo'rg'onlari osti bilan jazoyiri qilich taqing'an maxsus muhofiz yigitlar aylanib, begona kishini qo'rg'on yaqiniga yo'latmaslar, ayniqsa, o'rdaning yuqori qismidan qo'yilg'an haram darbozasig'a yaqinlashish uchun, hatto o'rdaning o'z xodim-

¹ Sor — toza, sof.

² Tarroh — loyihachi.

³ Ashjor — daraxt.

⁴ Asmor — mevalar.

⁵ Mazmar — zamiri, ichi.

⁶ Humro — qizil.

⁷ Jahondoro — jahonni egallovchi hukmdor.

⁸ Mutantan — tantanavor.

⁹ Muzayyan — ziynatlangan, bezatilgan.

larig'a ham ruxsat yo'q edi. Haram darbozasidan yurg'uchilar yolg'iz xonning o'g'li — shahzoda, xonning xotin qarindoshlari, kanizlar, doya xotinlar, yana ba'zi "maxsus" yumishlarga xon tomonidan belgilangan zaifalargina edilar. Bu darbozadan xonning o'zi ham yurmas, chunki uning haramiga kiradigan yo'li o'z mahkamasi va shahnishin orqaliq edi.

1287-nchi yilning sunbula oyi, ya'ni erta kuzning ko'klam havosiga yaqin turg'an salqincha bir kuni. Kechki soat beshlarda o'rda ichida qaynab turg'an hayot bir oz tinchib tushti, darboza yonlaridagi qorovullar ichkariga kishi kiritmay qo'ydilar. O'rda xizmatchilari, masalan, beklar, mirzolar, yasovullar va shular singari "sayid"¹ xodimlari birin-sirin chiqib tarqala boshladilar. Birinchi darbozaning ikki biqinida turg'uchi qorovul yigitlar o'rdaning ulug' darajalik beklarini ta'zim bilan uzatar, mansabi quyiroq yasovullar bilan mutoyaba qilishib qolar edilar. Sarkardalardan ba'zisi darboza tashqarisida xizmatchi tarafidan qantarilib turg'an otining yonig'a kelib, otni qarab chiqar, yaxshi boqmag'ani, yoki toza supurmag'ani uchun sayisni² koyib olar va so'kunish orasi sayis ko'magida otig'a minib jo'nab ketar edi.

Darbozabonlar o'rdada zarur yumishi borlig'ini so'zlab, iltijo qilg'uchi har qanday kishini ham hozir ichkariga yo'latmaslar va asabiylanib koyib qaytararlar edi.

— Bu o'zi qanday odam, qulog'iga un bosqanmu! — deb jekirinib turg'an birinchi darbozabon uzoqdagi kimgadir qarab qoldi, ko'zi o'sha tarafda ekan boyag'i so'zini takrorladi, — boravuringg', og'izni ochmang', sheri Yazdon³ kelganda ham ichkari kiritmaymuz!

Ultijo qilg'uchi umidsiz darbozadan yiroqlashdi. Uning keticha darboza yonida banoras paranjilik bir xotin paydo bo'lib, ichkariga parvosiz kira berdi. "Sheri Yazdon"ni ham kiritmaydirgan darbozabonlar

¹ Sayid — amir demoqchi.

² Sayis — otboqar.

³ Sheri Yazdon — halifa Aliga berilgan nisbat.

xotinni boshdan-oyog' kuzatib, indashmay qarab qola berdilar. Xotin ichkari kirib, to'g'rig'a qarab yurdi, asl o'rdaning ulug' muhtasham darbozasig'a yaqinlashqandan keyin o'ngdagi ayri yo'lg'a burildi.

Xotin haram darbozasini chog'lab borar edi. Qo'rg'on ostidagi soqchilar xoting'a yovosh-yovosh qarab olish bilan kifoyalanar va uni tanig'andan parvosizcha o'z yonlaridan kechirar edilar.

Xotin haram darbozasi yonig'a yetib, ostonaga qadam bosqan chog'ida bo'sag'adag'i yigit "vish" etdirib qilichini qinidan sug'urdi.

— To'xtang!

Xotin to'xtadi va yigitka qarab betidagi chashmbandini qiya ochti. Yigitning jiddiyati kulimsirashka mubaddal¹ bo'lib, havodagi qilichini qaytarib g'ilofig'a soldi. Xotin yuzini ochqan ko'yi ichkariga yurdi. O'ttuz besh yoshlarda ko'ringan bu go'zal xotin haram xodimalaridan Gulshanbonu edi.

Gulshanbonu Xudoyorning ikkinchi davrida o'z xusni bilan bir necha martaba xonning iltifotiga sazovor bo'lg'an haram kanizlaridan edi. Xudoyor taxtni tashlab, Buxorog'a qochishg'a majbur bo'lg'andan keyin, og'asini g'ayri shar'iy ishlarda, jumladan, xotinbozliqda ayblab, taxtga mingan Mallaxon o'z da'vosig'a muvofiq Xudoyor haramidagi yuzlab xotinlarni o'z yigitlari orasida xotinliqqa taqsim qilib yubordi. Shu jumladan, Gulshanbonu ham Mallaxon tarafidan Xudoyorg'a qarshi urushda qahramonlik ko'rsatgan bir yigitka in'om qilinib, shundan beri o'sha yigitning nikohida xotin edi. Xudoyor uchunchi martaba taxtka mingandan keyin, Gulshan xonning yonig'a kelib, eski "qadrdonlik" nomig'a² haramdan bir xizmat so'rag'anida, "marhamatlik" xon Gulshanning arziini yerda qoldirmay, haram xodimlarining juda ozlarig'a nasib bo'ladirg'an ulug' bir martaba ato qildikim, biz Gulshanga topshirilg'an vazifaning nimadan iboratligin quyida ko'rarmiz.

¹ Mubaddal — almashingan.

Gulshan darbozadan ichkari kirgandan keyin, paranji ostida bosilib tartibsizlangan sochlarini tuzatdi, chang o'lturgan niliy rang tovor ko'ylagining etaklarini qoqti, qo'lidag'i yoqut va zumurad ko'zlik oltin uzuklarini to'g'rilab taqti va shundan so'ng zinlardan yuqorig'a qarab chiqqa boshladi. Yigirmanchi zinadan keyin uzun — o'rdaning eni qadar bir yo'lak boshlanib, uning o'ng-so'lini o'n chog'liq buxori chakma eshiklar ziynatlagan edilar. Bu eshiklar haramdagi alohida havlilar va ular daromadini¹ ko'rsatar edilar.

Gulshan uzun yo'lakka chiqib, o'ngdagi birinchi eshikni itardi. Ichkari tarafdin keksa bir xodima — eshik ochar xola ko'rinib, Gulshanga salom berdi va "xush keldilar" — dedi. Gulshanni ichkari kiritib, eshikni bekladi. Bu, haramning kichkinagina suv havlisi edi. O'rtadag'i mis hovuzda ko'm-ko'k suv mavj urib, bir necha kanizlar hovuzdan suv olmoqda edilar. Havlining shimolidagi xodimalar turadig'an kichkina bir uydan boshqa munda bino yo'q, faqat janubda haligidek bir eshik bor edi. Suv havlisidagi bu hovuz haramning butun ehtiyojini o'tar, uni haftada bir necha martaba maxsus soatlarda meshkoblar tomonidan to'ldirib turilar edi.

Gulshan paranjisini qo'lig'a olib, eshik tomong'a yurdi. Eshik yonig'a kelib sekin-sekin halqani chertdi. Eshik ichkaridan ochilib, bunda ham eshik ochar hola ko'rindi. Lekin bunisi yoshqina bir kaniz edi. Gulshandan paranji, chashmbandni olib, "xush keldilar" — dedi. Bu haramning birinchi havlisi edi. Havlining to'rt tomoni naqshinkor, oynaband, gul chakilgan darichalik, hammasi bir xil bichiqda tanobiy (zol) uylar, har bir uyga maxsus dahlizlar va bir-biriga yamashdirib soling'an xonalarni shu dahlizlar bir-biridan ajratib turar edilar. U qadar keng bo'lmag'an sahn ostig'a xisht to'shalgan, havli yuzida to'rt-beshta qizil sholdan ko'ylak va boshlarig'a sarig' sholdan ro'ymol o'rab, oyoqlarig'a bedonadan kafsh-masxi kiygan yosh kanizlar sochilg'an holda vazifalari orqasidan yurar

¹ Daromad — yo'lak.

edilar. Gulshan ular bilan ohista soʻrashdi va kanizlarning biridan yarim tovush ichida soʻradi:

— On hazratim?

— Shahnishindalar, — dedi kaniz, tovshini chetka chiqarmasliqqa tirishib.

Shahnishin — xonning xos hujrasi, xon ovqatlanadigʻan, uxlaydigʻan ham xotinlarni qabul qiladigʻan uy boʻlib, suv havlisining qatori bilan toxt oʻrnatilgʻan mahkamagacha qator uch xona tanobiy uylardan iborat edi. Bu uylar shahnishinlikka muvofiq boshqa binolardan baland qilib solingʻan edilar. Havlining sharqiy tomoni mahkamaga qaratib solingʻan binolar orqasi, janubi xos oyimlar — yaʼni xonimlar tanobiysi, gʻarbi — qisman tanobiy va qisman oshxona va haram xazinasi binolarini va boshqa havlilarga chiqish uchun daromadlarni tashkil etar edi.

Gulshan, “shahnishindalar” javobidan soʻng, taraddudlangandek boʻldi. Bir oz ikkilanib turgʻandan keyin, yana bir qayta sochini, roʻymolini, kiyimini tuzatib oldi va shahnishin tomongʻa buruldi.

— Oyixonim chaqiradirlar, — deb bir kaniz shivirladi.

Gulshan uch-toʻrt qadam bosqan edi, toʻrdagi tanobiydan chiqib kelgan kanizning haligi soʻzi bilan toʻxtadi va soʻzsiz kaniz tomongʻa buruldi. Gulshan kirganda dahlizning toʻrida uch nafar kaniz sanama¹ tikib oʻlturar edilar. Ular bilan salomlashdi. Ul salomlashqan asnoda ichkari tanobiydan olti yoshlar chamaliq, oq tuslik, qora koʻzlik koʻrkamgina bir bola sarigʻ atlas koʻylagini hilpiratib chiqib keldi.

— Assalomu alaykum... Sogʻmilar, shahzodam, — dedi Gulshan qoʻlini koʻkragiga qoʻyib, bolagʻa buki-linqiragʻan holatda.

Shahzoda javobsiz kulimsirab, Gulshanga bir oz qarab turdi-da, ichkariga kirib ketdi.

Gulshan kafshandozda oyogʻini yeshib, gilamga chiqdi. Dahliz oʻn bir yogʻochliq katta munaqqash uydin iborat boʻlib, taxmonida atlas va adras koʻrpa,

¹ *Sanama* — iroqi.

ko'rpachalar uyulg'an, toqchalari anvoyi xitoyi va qashqar chinnilari, Buxoro mis va kumush idishlari bilan ziynatlangan edi. Gulshan kafshini yesha boshlag'ach, yuqoridag'i sanama tikuvchilar ham o'runlaridan turg'an edilar, kelib ko'rishdilar. Ular ko'rishib bo'lg'anda, boyag'i kaniz ichkaridan chiqdi.

— Kirsinlar, — dedi Gulshanga.

29. OG'ACHA OYIM

Gulshan eshikka yurib kelib, ro'ymol — lachagini tuzatti va ichkariga qadam bosdi. Eshik ichkarisida qo'l qovishtirib o'lturgan kaniz o'rnidan turib bukildi.

— Safo keldilar.¹

Asl gilamlar, baxmal ko'rpachalar, oltin va kumush asboblardan ziynatlangan tanobiy uyning orqa va o'ngi deyarlik ko'zni qamashdirarliq shukuhlarga g'arq bo'lg'an edi. Tanobiyning havli tomonig'a qurulg'an uchta kichkina terazalarning oynalari ham bundagi asl ashyolarning turlik nav'i qabilidan har ko'zi har rangda jilvalanar va ularning aksi ziyosi bilan shipga osilg'an oltin qandil alvon tusda tovlanar edi. Tanobiyning to'rida, ipak joynamoz ustida qiblag'a qarab o'lturgan oyim tizasiga yaslang'an shahzodani erkalab, yonig'a qayrildi. Eshikdan kirib, qo'l qovishtirib to'xtag'an Gulshan ikki bukilib salom berdi.

— Keling, Gulshan, — dedi oyim, — o'lturing, vaalaykum assalom.

Gulshan ta'zim bilan birinchi darichaning yuqorisig'a borib o'lturdi va duog'a qo'l ko'tardi.

— Oyi xonimning baxt va obro'lari ziyoda, shahzodamning umrlari uzun bo'lsin.

Eshik yonida tik turg'an kaniz duo asnosi o'lturib fotiha o'qushdi. Fotihadan so'ng yana o'rnidan turib qadaldi. Oyim hamon shahzodani erkalab joynamoz ustida o'lturar edi.

Jiyaklik atlas ko'ylak, Buxoro kundalidan² jelatka

¹ Safo keldilar — xush keldilar.

² Kundal — zar iplar bilan to'qilgan qimmatbaho mato.

va boshig'a sanama ro'ymol o'rag'an o'ttuz besh yoshlar chamaliq bu xonim — Xonning mu'tamad¹ xotini Og'acha oyim va shahzoda esa xonning suyuklik o'g'li — O'rmonbek edi. Og'acha oyimning xitoy xonimlarinikiga o'xshash qora bodom ko'zi va umuman siymosi Turkiston qizi emasligini aytib turar, biroq tilida begonaliq sezilmas edi. Og'acha oyimning asli ismi Mas'uda xonim, ammo "Og'acha oyim" deb mashhur bo'lishi uning qashqar qizi bo'lg'anlig'idandir. Uyg'urlar bizdagi "xonim, bekach" deyish o'rnida "og'acha" deydirlar. Mas'uda O'sh atrofida turg'un bo'lg'an uyg'urlardan Ibodullaxo'ja deganning qizi, Xudoyor o'zining ikkinchi davlatida bunga uylangan edi.

Xudoyor taxtni tashlab Buxorog'a ketishka majbur bo'lg'andan keyin ko'b xotinlari unga vafosizlik bilan er qilib ketkanlari holda, shu Og'acha oyim erining xorliq va muhtojlik kunlariga sherik bo'lib yurg'an va shu vafodorlig'i jihatidan xonning e'timodini qozong'an edi. Ikkinchidan, Og'acha oyim Xudoyorning haram xotinlari ichida aqllik, tadbirlik va shu soyada haramning barcha xonimlari va yuzlab kanizlari buning idorasig'a topshirilg'an edilar. Yuzlab kundashlar orasidag'i janjallar og'achaning islohig'a² kelib to'xtar, haramdan har kimsa buning so'ziga quloq solishg'a majbur, hatto xonning o'zi ham xotinlari orasidag'i onglashilmovchiliklarni Og'achaning islohig'a havola qilg'uchi edi. Yangi kiyim berish vaqti yetkanda, kimga qanday kiyimlik lozim, kim qanday narsaga muhtoj — bu masala ham Og'acha oyim tarafidan hal qilinib, xazinachiga buyurilar va hozirlanilg'an kiyimliklar uning tomonidan taqsim qilinardi. Bundan boshqa, kundalik oshxona ovqati ham Og'achaning belgilashi bilan pishirilar, oyim va kaniz, doya va chevarlarning hammomga borishlari, beklarining to'yig'a chiqishlari va shunga o'xshash lozimomadalar ham bu oyimning ko'rsatishiga muvofiq edi. Ba'zan Og'acha oyim mamlakat ishlariga ham

¹ *Mu'tamad* — ishonchli, e'timodli.

² *Isloh* — tuzatish, to'g'rilash.

oralashib olar, goho o'z fikriga xonni unatib ham qo'yar edi. Xudoyorning xotinlaridan kichik Shoh oyim¹ vafot etib, undan bir bola — O'rmonbek yatim qolgan edi. Xudoyor O'rmonbekni juda yaxshi ko'rar va o'ziga valiahd belgilagan edi. Kichik Shoh oyim o'lgandan keyin O'rmonbekni haramda e'timodlik bo'lg'an Og'acha oyimg'a topshirdi. Shundan beri ul O'rmonbekni o'z bolasidek tarbiya qilib kelar va bu sababdan ham xonning nazarida uning qadri juda yuqori ko'tarilgan edi.

Og'acha oyim hanuz Gulshanga iltifotsiz, O'rmonbek bilan so'zlashmakda edi.

— Juda sho'x bo'libsan, o'g'lim. Men seni otaxo-ningg'a chaqib bir urdiray.

— Budana bersangiz sho'xliq qilmayman.

— Budanalaringni o'ldirib bitirding-ku, zolim, budanalarni yana qaydan olayliq.

— Men o'ldirmadim, o'zlari o'lib butdilar.

— Ziyrakni nega urding?

— Ziyrak menga budana topmadi.

Og'acha oyim eshik yonida tik turg'an kanizg'a qaradi:

— Kel, Misqol, — dedi va O'rmonbekning orqasini siladi. — Sen g'umang bilan o'ynab kir, budanani ertaga topdirarmiz.

Kaniz O'rmonbekni yetaklab chiqa boshladi.

— Olding'a hech kim kirmasin, — dedi Og'acha oyim. — Eshikni yopib chiq.

Ular chiqg'ach, Og'acha oyim Gulshanni o'z yaqinig'a chaqirib, joynamozdan ko'rpachaga surilib o'lturdi, takror — "yaqinroq keling, Gulshan", deb taklif qildi. Og'acha oyimning biram muhim so'zi borlig'ini sezgan Gulshanbonu qo'l qovishtirib, oyimning yaqinig'a borib tiz cho'kti.

— Shahardan nima xabarlar topdingiz, Gulshanbonu?

— Shahar xabarlari oyi xonimdan maxfiy emasdir.

— O'zingiz tinch turasizmi, uy ichingiz sog'milar?

¹ Shung'on begining qizi (*muall.*).

— Shukur... Onhazratim va oyi xonimning soyai davlatlarida.

— Ishlaringiz qanday? — dedi kulimsirab Og'acha oyim. — Bizga kundashlar topib bo'ladimi?

Bu savoldan Gulshan boshini quyi soldi, Og'acha oyim kulimsigancha Gulshandan javob kutib turar edi.

— Siz bizga kundash izlasangiz ham, — dedi Og'acha oyim, — albatta, o'z ixtiyoringizcha emas, sayidning amrlari bilan; shuning uchun bu to'g'rida men sizni ayblay olmayman.

Bu so'z bilan Gulshan bir oz xijolatdan chiqqandek bo'ldi.

— Albatta, oyi xonim...

— So'zimni yerda qoldirmaslig'ingizg'a ishong'anim vajidan, — dedi Og'acha jiddiy tus olib, — siz bilan bu to'g'rida maxfiy bir-ikki og'iz gaplashmakchi edim.

— Kanizingizning boshi ustig'a, oyi xonim.

Og'acha oyim devorg'a suyalg'an yostiqni tirsagi ostig'a tortib takya qildi.

— Men bu gapimni o'tkan kun Botirboshi xolag'a ham aytib qo'ydim. Lekin sayidning quloqlarig'a yetkurmaslik shartdir. Bu to'g'rida xoladan ham siz ehtiyotliroqsiz, deb ishonaman. Chunki sizning men bilan eski qadrdonlig'ingiz bor.

— Cho'ringiz so'z ulashdirishni yomon ko'radir, oyi xonim.

— Albatta, shunday bo'lmog'i lozim, — dedi Og'acha oyim, — o'zgalardan ham sizga aytkulugi yo'q, Gulshan. Sayidning nikohlarida biz o'nlab kundashmiz...¹ Agar kanizlarni ham qo'shib hisoblansa, kundashlarning sanog'i bir yuzdan ortadir. Botirboshi xola, yana bir nechalar va atrofdagi beklarimizning tavajjuhlari soyasida² sayidning haramlari uch-to'rt yilning ichida bunchalik

¹ Shar'atda to'rttadan ortiqcha xotin olish yo'qdir. Xudoyorning rasmiy nikohidagi xotini to'rttadan oshmas, ya'ni, yangi xotin oladig'an bo'lsa, to'rtinchi xotinini kanizlikka kechirib, o'mig'a yangisini qo'yib turar edi. Og'acha kanizlikka kechirilganlarni ham bunda qo'shib hisoblaydir (*muall.*).

² Atrof hokimlari xushomad tariqasida chiroyli qizlarni xong'a yuborib turg'uchi odilar... (*muall.*).

cho'rilarga ega bo'ldi... Yangi va keng o'rdag'a kelib yayrasharmiz degan edik, barakatlaringizda kundan-kun battarroq siqilishib boramiz. Hatto ichkari havlilarda bir uyga sakkiz, to'qquz kaniz joylashishig'a to'g'ri kelib qoldi. Bu hol davom etsa, birar yillar ichida yana bir yangi o'rda solishqa to'g'ri keladir. Bu, albatta, mumkin emas. Undan so'ng sayidning hamma diqqatlarini haramga tortilsa, mamlakat ishi xalaldor bo'lishida va buning uvolini bizlar ko'tarishimizda shubha yo'q. Mana shu andishalarga borib, siz bilan kengashmakchi edim... Bu andisham Botirboshi xolag'a ham ma'qul tushib, va'da berdi. Siz ham shu gaplarni yaxshi o'ylab, o'z fikringizni menga so'zlang-chi, Gulshanbonu.

Gulshan Og'acha oyimning maqsadig'a tushunmagandek bir oz o'ylanib turdi:

— Muddaolariga cho'ringiz tushunmadim, oyi xonim.

— Tushunmagan bo'lsangiz, — dedi Og'acha, — mundan so'ng haramga xotin va kaniz keltirilmasin, deyman.

Gulshan boshini quyi soldi. Chamasi, Og'acha oyimning taklifi unga yoqmag'ansumon edi. Darhaqiqat, og'izdag'i oshni oldirish har kim uchun ham bir xil emasdir.

— Biz kaminalarda nima gap, aylanay oyi xonim... Biz, hama qilsaq, onhazratimning buyruqlari bilan qilamiz... Biz onhazratning otqan o'qlarimiz.

Og'acha oyim Gulshanning ko'ziga ancha tikilib qoldi. Lekin Gulshan ko'zini undan qochirib yerga boqdi.

— Albatta, biz sayidning otqan o'qlarimiz, — dedi Og'acha oyim qiziqishqannamo. — Lekin, xo'jam buyurdi, deb ishning o'ng-tersiga qaramay yugura berish ahmoqlikdir. Agar siz bilan men onhazratning xolis qullari bo'lsa, sayidning davlatlariga raxna solmayliq, do'sti nodonliq qilmayliq. Mana bu — xolis qulliq da'vosida bo'lg'an bizning qo'limizdan keladir... Zohiran, sayidga xiyonat ko'rinsa-da,

haqiqatda xolis do'stliq, deb sizga bu taklifni qildim. Sayldni kunchilaydi¹, deb boshingizg'a keltira ko'rmangki, hozir ham men onhazratning bir yuzinchi xotini bo'laman. Yuz xotinning bittasi bo'la turib, kundashlik qilish o'zi telbalikdir. Lekin, orada bir g'araz² bo'lsa, ul ham sizga aytkanimdek, xolis qulliq — chin davlatxohliqdir³, tushundingizmi Gulshan.

Gulshan "biz sayidning otqan o'qlarimiz" deb Og'acha oyimni achchig'landirg'an edi. O'z xatosig'a tushungan Gulshan uzr aytdi.

— Men sizga bu gapni boshqa maqsadda aytdim, oyi xonim. Biz, dedim... albatta, biz...

— Agar siz bunda noiloj bo'lsangiz, mendan yo'l so'rang.

— Pir bo'lib qo'limdan tutsangiz, onhazratimning o'g'urlarida boshim fido bo'lsin.

— Gap shunday bo'lsa, ikkimizning bu ishka ko'maklashuvimiz yoki sukut qilishimiz davlatxohliq emas, dushmanlikdir, — dedi Og'acha oyim. — Manim sizga kengashim — bundan so'ng ustingizdagi xizmatka bir oz o'ylashib qadam bosishdir.

— Meni itobga⁴ tutsalar?..

— Buning tadbiri oson, — dedi Og'acha. — Avval shuki, sayidning ko'zlariga oz ko'rining, ko'ringan chog'ingizda suluk cho'ri topolmadim, deb uzr ayting. Sizni, topolmabsan deb qiyin-qistoqqa olmaslar, jazoga tortmaslar. Muhtojlikdan qo'rqsangiz men bor, men sizga qo'limdan kelgan yordamni qilarman. Ma'qulmi, Gulshanbonu.

Keyingi jumla bilan Gulshanning chehrasi ochilib ketdi.

— Xo'b, aylanay oyi xonim.

— Ahsan!

Dahlizda sanama tikib o'lturgan kanizlardan biri — xazinador yugurib kirdi.

¹ *Kunchi* — rashk qilish, qizg'anish.

² *G'araz* — maqsad, niyat, muddao.

³ *Davlatxoh* — xayrixoh, do'st.

⁴ *Itob* — ta'na.

— Labbay.

— Opangg'a ikki tillo ber, ustiga munsak yop!

Ahsan ikki qo'lini ko'kragiga qo'yib, ta'zim qilg'andan so'ng, chiqib ketdi.

— Shunday odatingizcha manim oldimg'a kelib turavuring, keragingiz bo'lsa tortinmay ayting.

Gulshan bosh bukib qulliq qildi. Eshik ochilib, qo'lida adras munsagi bilan Ahsan kirdi va Gulshanning ustida to'xtadi. Gulshan o'rnidan turib oyimg'a bosh egdi. Shu holda Ahsan munsakni uning ustiga yopib, qo'lig'a ikki tilloni ham uzatdi. Gulshan ustida munsagi bilan ohistag'ina o'lturdi. Ahsan ham turg'an joyig'a cho'kkaladi. Gulshan duog'a qo'l ko'tardi. Ahsan omin, dedi. Duodan so'ng Gulshan va xazinador — Ahsan ohista-ohista orqalari bilan yurib, Og'acha oyimning huzuridan chiqdilar.

30. XONIM OYIMLAR

Gulshan egnida munsagi bilan dahlizga chiqib, undagi kanizlar tomonidan "iltifotga loyiq ko'rilgani" uchun tabrik qilindi. Kafshandozda kiyinar ekan, ko'zi to'g'ridag'i shahnishinda edi. Kanizlar bilan xo'shlashib havliga tushdi.

Yuqorida so'zlanganidek, bu havlida xonning suyukli xotinlari o'zlariga xos doya, chevar, kanizlar va qullari bilan turar edilar.

Og'acha oyimning qatoridag'i ikkinchi tanobiy xonning suyukli xotini Roziya oyimg'a qarar edi. Roziya oyim garchi o'tkan yillardagina xong'a nikohlangan bo'lsa ham, o'zining xayoliy husni bilan "sayid"ning iltifotini jalb etib, haramda birinchi mavqu'ga mingan xonimdir. Xizmatiga to'rt kaniz va ikki qul hadya qiling'an bu oyim asli koshg'arliq bo'lg'an Oxundjonboy deganning qizidir. Roziya xonim qizliq chog'ida Qo'qon boylaridan Jonbobo otlig' bir kishiga tegib, bir bola tuqqandan keyin eri o'ladir. Bundan so'ng qo'qonliq Miyon Fazl Vahhob hazratka erga chiqadir. Gulshanbonug'a o'xshash xufiyalar "sayid"ning qulog'ig'a yetkirgan bo'lsalar

kerak, bir kun xon, to'sindan arava yuborib, Roziya xonimni "mehmong'a" chaqiradi...

Xonning hukmiga qarshi Miyon Fazl Vahhob nima ham qila olsin. Roziya xonim xon haramida bir kecha qo'nib, ertasi uyiga qaytadir. Ul uyiga qaytib kelganda Miyon Fazl Vahhob Roziya xonimning qo'lig'a taloq xati topshirib, yetti arava mol bilan o'rdag'a jo'natadir... Miyon Fazl Vahhob bu ishni qo'rqqanidan qilg'anmi yoki xong'a achchig' tariqasi-dami, har holda bunisi hatto Roziya oyimning o'ziga ham qorong'idir¹.

Gulshan Roziya oyimning daromadiga yetkanda ikki nafar kaniz dahlizdan chiqib, bo'sag'aning ikki tomonida qo'l bog'lab va bosh bukib to'xtadilar. Shu holda ichkaridan go'yo yuzi sut bilan sug'orilg'andek oq, qurulay ko'zi oysiz va bulutliq kechasidan ham qoraroq, qaddi sarv kabi mavzun, qora sochi taqimini o'pkan, ust-boshi ipak va oltinlar bilan g'arq bir xonim xiromon chiqib keldi. Boshidag'i hisobsiz kokillarini sanama tikilgan oq harir ro'ymol bilan ozorsizg'ina bog'lag'an, yoqa va etaklariga nafis jiyak biriktirgan xonatlas ko'ylak, buxoro kundalidan qirg'oqlarig'a oltin uqa (qo'r) tutulg'an yengsiz jelatka kiyib, yoqut ko'zlik oltin tugmalarni bo'shqina solg'an, husnda misli oz bu nozanin xonning suyuqli xotini — mazkura Roziya xonim edi. Roziya xonim orqasidan sakkiz-to'qquz yoshlar chamaliq, ko'z va tishidan boshqa a'zosida oqi yo'q bir bola ko'rinib, xonimni ta'qib etdi. Bu yosh yugurdak qulcha xonimning har bir mayda xizmatlariga tayyor kabi oyog'olar edi².

¹ Haram to'g'risidagi ma'lumotimizning aksarisi bu kunda ham hayot bo'lg'an shu Roziya oyimdan olindi. Hozir to'qson yoshlarga yetkan bu kampir o'zining kuchlik xotirasi bilan bizga qimmatlik ma'lumotlar berdi. Hanuz saqlanib kelgan ba'zi xususiyatlari bilan bizni taajjubka soldi. Muhtarama Roziya oyimg'a va ikki orada vositachi bo'lib ustimga minnat qo'yg'an qo'qonliq do'stim Bosit Qodiriyg'a tashakkur va rahmatlar aytishka burchliman (*muall.*).

² Qullar aksar tojiq va habashdan bo'lib, yetti yoshdan o'n ikki yoshg'acha edilar va haramda bundan yuqori yoshdag'i qullar saqlanmas, qul o'n ikki yoshg'a yetkanda, haramdan chiqarilib, o'rdadag'i birar xizmatka belgilanar edi, deydir Roziya oyim. Erligi oling'an (bichilgan) qullar Xudoyorning onasi Hokim oyim — Jorqin oyimg'acha (1185 yilda vafot etkan) faqat ikki nafar bo'lib: Eshmat sarkor, Toshmat sarkor; (har ikkavi habash) bular ham xondan tashqari haramga kiralmas

Roziya xonimg'a qarshi kelguchi Gulshan bukilib salom qildi. Roziya xonim ishorat bilan javob bergach, "esonmisiz" dedi va uning javobini ham kutmay shahnishin tomong'a qarab yo'l soldi.

Gulshan Roziya oyimning quyisidag'i dahlizga yuzlanib, undagi kanizlardan Qurbon oyimning sog'lig'ini so'rab o'tdi. Qurbon oyim tanobiysidan so'ng havlining kun botishig'a moyil bino Shodmon oyimg'a qarashliq va shu bilan haramning birinchi havlisidagi oyimlar hisobi bitadir¹.

ekanlar. Har kun ertalab xon onasig'a salom bergali kirganda, haligi ikki nafar qul ham xonning orqasida kirib, Hokim oyimg'a salom bergandan so'ng yana xon bilan birga chiqishib ketar ekanlar (bu ikkisi Sheralixondan qolg'an, Hokim oyimg'a yaqin, qaddon qullar bo'lg'anga o'xshaydir).

Roziya oyimning aytishiga qarag'anda, shu ikki quldan boshqalarning erligi yo'qotilmagan ekan. Bundan onglashiladirkim Xudoyor harami to'g'risida yozg'uchi o'ruslarning qul (evmox)larni kaniz va xonimlar bilan aralash yurg'an holda ko'rsatishlari mubolag'adir.

Roziya oyim yana tafsilga kirishib: "Xon birinchi martaba taxtdan haydalanishida o'ziga qarashliq yosh qullardan bir nechasini Jizzaxka eltib o'qutdi va so'ng'i davrida ularni ba'zi mansablarga qo'ydi. Ular: Shog'ulom jarchiboshi, Jamil Fayzullo va Mullacha xazinachilar, Davlat udaychi, Davlat sarkor va Shopsand qo'rboshilar" — deydi. Bu qullar ham haramga kiralmaganiidek, ediklari ham joyida ekan (*muaf.*).

¹ Roziya oyimning aytishig'a qarag'anda, Xudoyor o'zining uch karra xonliq davrida shu xotinlarga uylangan: 1). Qozoq to'ra — Roziya oyim buning otasini aniq aytolmaydi. Lekin, o'zi qirg'izlardan edi, deydi. Fikrimizcha, Musulmonqulining qizi shu bo'lsamikin?.. Xizmatida to'rt kanizi bo'lg'an; 2). Anbarchuk to'ra — O'ratepada yuzbegi bo'lg'an Xudoyorbek vallamining qizi; 3). Katta poshsha oyim — qo'qonliq Xo'ja Kalon to'raning qizi, Nasriddin bekning onasi, xizmatida yetti kaniz, to'rt qul; 4). Qo'qonlik oyim — Qo'qonning Sarmozor dahasidan, kimning qizi ekanini Roziya oyim bilmaydi. Xon birinchi martaba taxtdan quvlang'ach, erga tegib ketkan; 5). Qurbon oyim — g'umalardan.² O'rmonbekning xazinachisi xizmatida ikki qul, uch kaniz. 6). Gulzoda bekach — g'umalardan, xizmatida to'rt kaniz. Shahzodaxon ismlik bir qizi bo'lib, 1919 yilda O'shda o'lgan; 7). Shurin bekach — g'umalardan, xizmatida uch kaniz, ikki qul. To'ra poshsha ismlik bir qizi bo'lib, qo'qonliq Karomatxon to'raga berilgan; 8). Isfaralik oyim — Isfaralik Habib eshonning qizi. Bundan Mohzodaxon ismlik bir qiz tug'ulib, qo'qonliq Safaxon to'raning o'g'li Isaxong'a berilgan (Mohzoda alhol tirik emish). Xudoyor ikkinchi xonliq davrida Isfaralik oyimni g'arlikda ayblab, bahona bilan o'rdadan haydab yuborg'an.

Xudoyorning ikkinchi xonliq davrida olg'an xotinlari: 9). Munsaxon poshsha — qo'qonliq G'ozixon to'raning qizi, xizmatida sakkiz kaniz, to'rt qul. Bundan Sayid Umarbek ismlik o'g'ul tug'ulg'an. Sayid Umarbek bu kunda Roshidon rayo'n, To'ra qishloqda turar emish; 10) Poshshabonu oyim — Qo'qonda mashhur Bahodirxon to'raning singlisi, Muhammad Aminbek bilan Chorsolaxon poshshaning onasi, xizmatida to'qquz kaniz, besh qul. 11) Mas'udaxon (Og'acha oyim) Ibodullaxo'ja qizi, Fansurullobekning onasi; 12) Kishbibini (Qizoyim) — Xudoyorning tog'asi Gadoyboy dotqonning qizi. Bu aslida Shomurodxonning xotini bo'lib, Shomurod o'lgandan keyin Hokim oyim Buxoroda o'g'li Xudoyorg'a Kishbibini nikohlab bergan, xizmatida besh cho'ri, uch qul; 13) Kichik Shohoyim — Shug'non hokimining qizi, O'rmonbekning onasi, bolaning chiltasi chiqmay o'lgan; 14) To'xtaposhsha (Chindovulliq oyim) — Namangan tumani Chindovul qishlog'ining xo'ja qizlaridan, xizmatida to'rt kaniz, uch qul. 15) Katta Shohoyim — Dorboz hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri, katta Shohoyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, besh yoshida ekan, Marg'ilon-da Po'ladxon o'ldirgan; 16). Gulandom bekach — g'umalardan, bundan O'fobxon

Gulshan havlining kun botishi — oshxona va boshqa ro'zg'or uylari yoni bilan borib bir eshik orqali bizga ma'lum uzun yo'lakka chiqdi. Yo'lakda suv havlisidan chiqib kelgan bir kaniz Gulshanni ko'rishi on qo'lidag'i suvlik kashkulni yerga qo'yib yugurdi:

— Esonmisiz? Munsak muborak, ayamlar sog'mi? Gulshan qo'l uchi bilan ko'rishdi:

— O'zing o'ynab kulib yurubsanmi? Munisxon poshsha oyim salomatmilar? Bibi poshsha oyim yozilib ketdilarmi?

— Shukur, shukur, bizning havliga kiring.

— Kirarman, — dedi Gulshan va ustidagi munsakni yesha berdi. — Sen manim kelganimni ularga aytma. Men o'zim bir ozdan keyin chiqarman.

Kaniz orqasig'a burilishi bilan yo'lakning yuqori eshiklaridan biri taraq-turuq ochilib, ichkaridan ikki yosh, oyog' yalan kaniz quvlab chiqdilar. Gulshanni munsak bilan ovora ko'rgan qizlar shu tarafka qarab yugurdilar.

— Gulshanjon, Gulshanjon! Esonmisiz, omonmisiz? Sarpa qutlug'!

ismlik qiz tug'ulib, Xudoyor vaqtida, o'n uch yoshida o'lgan. 17). Mohbegim bekach — g'umalardan. Binyaminbekning onasi, xizmatida uch qul, uch cho'ri; 18) Gulqiz bekach — g'umalardan. 19). Asal bekach — g'umalardan. Uchunchi xonlig davrida; 20) Qorateginlik oyim — Qorategin hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri; 21). Bibiposhsha (ekavotlik oyim) — Namangan yuqorisida Ekavot qishlog'ining katta eshoni Xo'jam poshsha to'raning qizi, xizmatida uch cho'ri, ikki qul bo'lg'an; bu oyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, bolani uch yoshida Po'ladxon o'ldirgan. 22). Roziya oyim — (shu ma'lumotlarni beruvchi) Roziya oyimdan Sayid Umarbek otli o'g'ul bo'lsa ham uch yoshida o'lgan. 23). Qambar poshsha — Xo'jakalon to'raning kichik qizi, Katta poshsha oyim o'lgandan keyin boldiz olg'an, xizmatida uch kaniz. 24). Oynisaxon poshsha — Tursun otaliqning qizi; 25). Tuhfanesa oyim — Oltiariq qozisining qizi; bu qizg'a uylangandan o'ttuz yetti kun keyin Xudoyor o'ruslarga sig'inib Toshkent kelgan. 26). Hamroh bibi oyim — qo'qonliq Nurmatboy deganning qizi; 27). Saidaniso (chlmayonlik oyim) qing'izlardan birining qizi. 28). Shodmon oyim — g'umalardan; xong'a suyuqli emish, xizmatida uch cho'ri, uch qul. 29). Gulbonu bekach — g'umalardan; xizmatida bir cho'ri, bundan Ozodaxon ismlik bir qiz tug'ulib, qo'qonliq Bahodirxon to'raga kelin bo'lg'an; 30). Ruhafza bekach; 31). Sayqal bekach; 32). Sanavbar bekach; 33). Arg'uvoni bekach; 34). Nigor bekach; 35). Ruzvon bekach. Bu oltovi ham g'umalardan emish.

Bu yerda yozilganlar Xudoyorning tug'al xotinlari hisobi bo'lmas, deb o'ylayman. Chunki Roziya oyimning xotiridan ba'zisi ko'tarilgan bo'lishi mumkindir. Biz Roziya oyimning yonida ekanmiz, o'rtoq Bosit:

— Xon necha xotin olg'an edi, oyi? — deb hazil tariqasida takror savol berdi. Roziya oyim mendan iymangan qiyofada:

— Xon qursin, uning olg'an xotinlarining hisob-kitobi yo'q, bolam, — dedi va manimcha juda to'g'ri so'zni aytdi (*mual.*).

* G'uma — joriya, xizmatkor.

Shoʻx kanizlarning biri Gulshanning oldidan va ikkinchisi yonidan oʻramalab, birining ogʻzidan ikkinchisi “Gulshanjon, esonmisiz!”ni olib esankiratdilar.

— Boʻldi, boʻldi! Shoʻx baytal oʻlgurlar! — dedi Gulshan, — oyimlar eshitsa, nima degan gap boʻladi?

Qizlar Gulshanning soʻziga quloq solmay, kelgan taraflariga qarab uni sudradilar.

— Toʻq baytal! Gulshanjon — Toʻq baytal!

Gulshan achchigʻlansa ham, yana ularning soʻz va harakatidan kulishka majbur edi.

— Qurib ketkurlar... Shuning uchun ham senlarning oldingʻa kirgim kelmaydi-da!

Soʻzga iltifotsiz, oʻyun bilan borgʻan kanizlardan biri Gulshanning qoʻlidagʻi munsakni titkilab oʻziga tortdi:

— Qaysi goʻrdan olding, menga bersangchi shuni!

— Ol, ol! — dedi Gulshan munsakni boʻshatib, — oʻlimlik qilarsan!

— Albatta tobutimga yoparlar!

Yoʻlakning boshidagʻi eshikka yetdilar va uchisi birdan siqilishib, ichkariga kirdilar.

31. QIRQ QIZLAR

Gulshanlar kirgan havli “Qirq qizlar” deb atalar edi. Bunda xonning koʻngil ochishigʻa xizmat qilgʻuchi “Qirq qizlar” turar edilar. Bu havli undagi oʻyunchi, sozanda va navozanda kanizlarning sonidan olib, “qirq qizlar” atalgʻan edi.

Xudoyorning haram kanizlari soni bir yuz ehti besh nafar boʻlib, bulardan oʻn toʻrt nafar oq saroyda, sakkiz nafar shahnishinda, yaʼni xonning yotish-turishigʻa maxsus, sakkiz nafar Oʻrmonbekka qaragʻuchi, oʻn nafar doylar huzurida, yigirma besh nafar shu “qirq qizlar”da va qolgʻanlari har qaysi xonim oyimlarning xizmatida edilar.

Havli yuzida toʻp (koptok) oʻynagʻuchi “qirq qizlar”dan yetti-sakkizi Gulshan oldigʻa yugurdilar.

— Esonmisiz!

— Yelib yugurib hormang!

— Eringiz o'lmadimi?

— Shahar yigitlari omonmi!

Bu qizlar haligilardan qolishmaydirgan sho'x edilar. Gulshan ham endi jiddiyat saqlab turmadi:

— Zerikmay o'lturibsanlarmi? Ichlaringda tug'ib qo'yg'anlaring yo'qmi? O'ynash qilib tutilmadinglarmi?

Bu havli to'rtta kichik va bitta zo'r tanobiy uydan, ham "qirq qizlar"ga maxsus oshxona va boshqalardan tashkil topib, qizlar kichik uylarga joylashqan edilar. Ularning yasanig'a kelganda, yuqoridagi kanizlarda ko'rilgandek — qizil shol ko'ylak, sarig' gullik qizil shol ro'g'mol, shuvamatos yoki adras jelatka edi. Hozirgi to'p o'yuniga ishtirok etuvchi qizlarning hammasi deyarlik yalan oyog' bo'lib, yumishdagi va oshxonada osh pishirg'uchi qizlar duranglik bedona kafshlar kiygan edilar. Aksariyat, yigirmadan oshqan qizlar, ichlarida o'n olti, o'n yetti yoshliqlari ham ko'rinar edi. Bu qizlar mamlakatning har tarafidagi beklardan xong'a hadya tariqasida yuborilganlar, shuning uchun ular terma do'ndiqlar edilar. Cho'ri ismi bilan haramga kelgan kunlari har birlari ham xonning "iltifoti"ga bir-ikki martabagina "loyiq" ko'rilib, so'ngra "qirq qizlar" ichiga havola qiling'an edilar. Ular hanuz ham shaharning mashhur xotinlari bo'lg'an Nusrat hofiz, Botirboshi xola, Tillo hofiz, Toji hofiz, Misqol hofiz, Xon og'acha, Misoq og'acha, Ulug' o'yunchi, Shohbachcha, Rajabxon, Tosh hofiz va hatto marg'ilonliq Zebixonlardan o'yunga, sozg'a, ashulaga ta'lim olib kelarlar va shuning uchun har birlari o'z hunarlarida yaxshi san'atkor bo'lg'an edilar. Jum'a kuni yetkanda bu havlidagi katta tanobiy tartibka solinar, "qirq qizlar" yangi kiyimlar kiyib, upa-eliklar qo'yarlar, turli ziyonatlar taqib, ajoyib suratda bazmga hozirlanarlar edi. Jum'a namozidan keyin xon ba'zan yonida Roziya va Og'acha oyimlar bilan bu havliga o'tar va katta tanobiyning to'riga qo'yulg'an maxsus kursiga o'lturib, "qirq qizlar" bazmini ko'rar edi...

Shu yo'sun qizlar Gulshanni havli o'rtasidagi to'p

o'yunig'a sudradilar. Gulshan o'yung'a ishtirok etishda tixirliq qilib ko'rgan edi, qizlar zo'r keldilar. Noiloj ul ham o'ynamoqqa majbur bo'ldi. Bir chekkada o'lturib yeshindi. Shu qizlardek yalan oyog', bosh yalan bo'ldi. Tovor ko'ylagini ayab lippa urdi, yengini tirsagi yuqorisig'acha shimardi va ichki kiyimini ham boldirig'acha ko'tardi.

Qizlar o'zlari yasag'an katta ipak koptokni Gulshanga berdilar:

— Marra besh-o'n; har o'nda bir aylanish; agar to'pni marraga yetkarmay qochirsangiz, har birimizni apichib, havlini bir aylantirib chiqasiz! — deyishdi qizlar.

Gulshan shartni eshitib o'ylanib turdi.

— Agar marraga yetkarsam?

— Biz apichib aylantiramiz!

— Qochinglar bo'lmasa! — dedi Gulshan o'rtag'a tushib, — to'pka tegsanglar, menga haduk bersanglar hisob emas!

Qizlar uning shartiga ko'nib havlining tevaragiga tarqalishdilar. Gulshan o'yinni boshladi. To'p chiqag'on edi. Gulshan birinchi o'nni muvaffaqiyat bilan tamomladi. O'n ikkinchi urushda birinchi o'n uchun aylangan edi, Gulshanning uzun sochlari atrofka tarqalib, hatto ko'kragi ham larzaga keldi... Qizlar qiyqirishib kuldilar. Ikkinchi o'nni aylanishi ham shu yo'sun kulgi berdi. Lekin uchunchi o'nni yerga sakkizinchi urulishida koptok qochti. Gulshan koptokni harchand quvlab yuqori chiqarishg'a urunsa ham bo'lmadi, yerda dumalab qoldi. Qizlar qiyqiriq ichida chapak urib yubordilar va Gulshanni o'rab oldilar. Gulshan chiqib qochishg'a xezlansa ham bo'lmadi, ul kutmaganda bir qiz orqadan kelib sakrab mindi...

— Xix, eshagim!

Qizlar kulishar edilar. Ikki qiz Gulshanning old o'rum sochidan ushlab yetakladi. Bu tomoshaga hatto uydagi va oshxonadagi qizlar ham qiziqsindilar. Birinchi qizni havli aylantirib chiqqan edi, ikkinchisi mindi... Shu yo'sun bechora Gulshan o'nlab qizni o'z

ustiga mindirib, orqasi yag'ir bo'layozdi. Yana o'yun boshlandi...

Shomga yaqin osh tayyor bo'lib, qizlar o'z qo'shoqlari bilan uylariga kirdilar. Gulshan ham bir qo'shoq qizlarga qo'shulib, o'rtadagi uyga kirdi. Qizlarning o'zidek uyniing polos va jihozlari ham besaranjom edi. Unda bir ro'ymol, bunda bir mahsi, narida yana bir narsa... Xullasi, uy ivirsib yotar edi.

Gulshan bu holdan ranjib qizlarni urushti:

— Senlarga hech son kirmadi... Qachon ko'rsam, uylaring lo'lining xurjun solg'an yelkasi!

— Lo'lining xurjun solg'an yelkasi bo'lsa, — dedi Nozik otlig' bir qiz, — o'zing yig'ishtirib ber, Gulshan opa!

— Menmi, menga nima?

— Menga ham nima?

— Sening turadig'an uying, — dedi Gulshan, — yig'ishtirsang, ko'ngling ravshan bo'ladi.

— Uy yig'ishtirilmasa ham ko'nglim ravshan, — dedi Nozik va yonidagi Tuhfaga qarab kuldi. — Tuhfa, sening ham ko'ngling ravshanmi?

Tuhfa og'zini katta ochib, Gulshanning oldiga keldi:

— Mana, o'z ko'zing bilan qara, opa: ko'nglim chilchirog' yoqqandek ravshan, ko'rdingmi?

— Ko'rdim, ko'rdim? — dedi Gulshan, yuzini chetka o'gurib. — Ko'ngling ravshanligi ustiga yana bir narsa ham tilabdir...

— Nima tilabdir, ermi? — dedi uchunchi yoqdan Qumri. — Ko'ngildagini topar ekansan, opa! Menikiga ham qarachi, nima tilar ekan?

— Seniki ham er, — deb kuldi Gulshan. — Bularga bir so'zni ayt-da, qoch! Osh keldi. Nozik, dasturxonningni yoz!

Nozik dasturxon yozdi. O'rtaga ikki xitoy laganda palov qo'yilib, Gulshan bilan yetti qiz oshqa o'lturdilar. Kengash-pengash bo'lmadi. Xuftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin katta tanobiyg'a yig'ila boshladilar. Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi asboblari sozlandi. Qizlar o'zaro

bazmga hozirlanar edilar va har kech ham bazm bilan ko'ngil yozar edilar. Darhaqiqat, erkaklar dunyosidan aloqasi kesilgan mazluma, oila hayotidan mahrum bechoralar shundan boshqa nima bilan ham ovinsin? Ularning ovunchog'i — kunduzlari o'yun, kechalari bazm va tunlari uyqu ham tush edi.

Qizlarga maxsus nazokat bilan soz chalinar edi. Sozga yo'l boshchilik qilgan childirma yarim tovushda gumbirlar, qo'ng'uroqlari shing'irlar edi. Katta qandildagi chilchirog' nuri ostida haram qizlarining husni yal-yonar, o'rtada o'ynag'uchining mammalari maqom bilan silkinar va "Qirq qizlar" dag'i kundalik bazmga odat qilgan boshqa havli kanizlari bilan tanobiy borg'an sayin to'la borar edi.

O'yunchi qulqilib, sahnadan chiqdi. Uning o'rniga Nozik qo'zg'aldi. Nozik sahnaga chiqishi bilan childirma ham boshqa kuyga o'tdi:

— Bak-bakang, bak-bakang...

Childirmaga sozlar zamlangandan keyin, ikki o'rtadan uzug va sho'x bir kuy tug'ildi. Nozik o'rtada xiromon bir tarafka o'tkan edi, qizlarning ba'zisidan soz kabi sho'x va nafis ohang eshitildi:

*Ochilg'anda lolalar, terib yurg'ay bolalar,
Aytingiz-chi, xolalar, o'tkan do'ndiq sozmidir?
O'tkan do'ndiq sozmidir?
Termulg'anini bilmasa, pisandiga ilmasa,
Rahmi aslo kelmasa, menga qilg'an nozmidir?
Chekkan jabrim ozmidir?*

Nozik o'ynar, qizlarning ashulasiga a'zo harakati bilan tasdiq ishorasini berar va bunda nafis bir san'at ko'rsatar edi.

*Bag'rim o'tda yonadi, yorim mendan tonadi,
Qulni yo'qqa sanadi, mendan yo arazmidir?
Mendan yo arazmidir?
Yorim yuzi gul erur, zulflari sunbul erur,
Lahza ko'rgan qul erur, yoki bul pardozmidir?
Yoki bul pardozmidir?
Xummor ko'zing o'ynatib, oshiqni arzon sotib,
Isyon loyig'a botib, jabru sitam bozmidir?
Jabru sitam bozmidir?*

*Timamag'il sen yaram, yig'latma ko'b, qil karam,
Turg'an o'rningdir haram, ya'ni shohim bazmidir!
Ya'ni shohim bazmidir!
Oyu yillar yig'lag'an, bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an', baxtsiz bir qiz Nazmidir!
Baxtsiz bir qiz Nazmidir!*

Keyingi baytlar og'ir bir foji'ani tasvir qildilar: oylar, yillar yig'lag'an, hasratidan hushsiz yiqilg'an baxtsiz bir qizning jonso'z faryodini gavdalantirib ko'rsatdilar. Bu o'runda sho'x kuy lobarg'ina qilib bir hasratka tarjimonliq etdi. Yuqoridan boshlab o'ynoqi ruhda kuylab kelgan qizlar va doim nozu karashmada bo'lg'an o'rtadag'i o'yunchi ham bundagi og'ir ma'noni o'zicha olishqa tirishdilar...

*Oyu yillar yig'lag'an, bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an baxtsiz bir qiz Nazmidir!*

Bu "baxtsiz bir qiz" bazmdagi qizlarning har qayusig'a ma'lum edi. Faqat bu majlisda uning faryodi ishtirok etsa ham, o'zi ishtirok etmas, behisob faryodlar, fig'onlar, hasratlar bilan charchag'an bu qiz hozir tuproq ostida tinchib uxlar edi. Uning tarjimai holini "qirq qizlar"dan har kim bilganidek, hatto uni qo'msab yig'lag'uchilar hali ham topilar edilar. Darhaqiqat, ozodlikdan mahrum etilgan mazluma qizlarga necha asarlar qoldirib ketgan bir shoirani kim bilmasin, ko'bachilikning aytolmagan hasratini kuylarga solib bergan shoirani kim unutsin? Oshiqidan ayrilg'an bir ma'shuqa, nomusig'a to'qunilg'an bir mazluma-ning faryodi kimlarning yuragiga kirib o'lturmasin?

Shunday... Mundan birar yillar ilgari shu "qirq qizlar" ichida Nazmi ismlik bir qiz o'lgan edi. Bu shu qizning to'qug'an baytlaridan biri edi. Qizlarning so'ziga qarag'anda, Nazmi Qo'qon qishloqlarining biridan, chiroylik qiz ekan. Nazmi xolasining o'g'li bilan sevishkan, hatto to'y kunlari ham yaqinlashqan ekan. Otasi juda kambag'al dehqon bo'lib, Xudoyorning necha yillik soliqlarini to'lamag'an ekan.

Big'lag'an — big'illag'an, hushsiz yiqilg'an (*muall.*).

Xudoyor cho'g'ollari (zolim tabi'atlik, rahmsiz soliq yig'uvchilar) qishloqqa chiqib, Nazmining otasini siqqanlar, urg'anlar... Qizidan boshqa mol topolmay, uch yillik soliq badaliga Nazmini tutib, Xudoyorg'a tortiq qilg'anlar. Xong'a Nazmining husni yoqqan, uni doya xotinlarga qo'shib hammomga yuborg'an. Xudoyor bir-ikki kech bechoraning nomusiga tegib, so'ngra "qirq qizlar"ga qo'shqan... Nazmi shunda ikki yil chamasi kuylab, yig'lab yurgan, "qirq qizlar"ga ko'b yangiliklar bergan va oxirda o'zi sil bo'lib o'lgan...

Nazmining oxirgi ikki baytidan so'ng bazm bitdi. Har kim o'z joyig'a tarqadi.

32. NOZIK

Gulshan boyag'i yetti qizlar yonida uxlamochi edi. Nozik bilan Tuhfa o'run yozar edilar. Qumri Gulshanga sho'xliq qilar edi.

— Sen ahmoqsan, Gulshan opa! — der edi Qumri. — Eringni yolg'iz tashlab biz "bo'ydoqlar" ichida nima ma'no topasan?

— Aljimay o'l! — dedi Gulshan. — Senlardan, albatta, ma'no topmayman... Senlarning o'ylag'anlaring faqat...

— Bo'lmasa sen nimani o'ylaysan?

— Men tiriklik to'g'risida o'ylayman. Senlar to'qliqqa sho'xliq qilasanlar. Bir vaqt men ham xonim oyimlarga cho'ri edim. Biroq senlardek...

Hamma qizlarning quloq-ko'zi Gulshanning og'zida edi. O'runni yozib bitirgan Tuhfa so'radi:

— Sen o'ylamasmiding?

Gulshan bir oz javobsiz, kulimsirab turdi.

— O'ylasam ham senlarcha har kimning oldida valdiramas edim... Bu o'zi shaytonning ishi. Namoz o'qusang, ro'za tutsang, xayolingga bu narsa hech kelmas. Mana bittasi Zarifa, senlardek uyat so'zga og'iz ochmaydir.

— Va-xa-xa-xa! — deb kulib yubordi Qumri. — Ayt-chi o'zing, Zarifa, sen kecha qanday tush ko'rding?

— Qurib ket, — dedi Zarifa yuzini chetka o'g'rib. — Kishini ko'rgan tushi bilan ayblamakchi...

Qizlar birin-birin kelib o'runlari ustiga o'lturdilar. O'run qator va bir-biriga taqashtirib soling'an edi. Gulshan o'zi uchun chetroqdag'i o'runni tanladi.

— Ko'ylak yeshar! — dedi Qumri turg'an ko'yi va ko'ylagini yeshib tashladi. — Ishton solar!

Qizlardan uch-to'rttasi Nozikni ta'qib etdilar va shart-shurt bir-birining yalang'och etiga urushib shartak olishdilar. Qip-yalang'ach qizlar bilan kulgi boshlandi.

— Senlarning yoningda yotqan kishi gunohkor bo'ladi, — dedi Gulshan boshini ko'rpaga burkab. — Agar bilsanglar, har qaysing ikkita, uchta bolaning onasi bo'ladig'an yoshdasanlar.

— To'g'ri aytasiz, aylanay Gulshan, — dedi Qumri yalang'och o'zini sham'ga solib. — Menga yana bir qarab ko'ring-chi, balki besh bolaning onasi bo'lsam ham arzir.

Hamma kulishib yubordi. Ko'rpani bir oz ochib qarag'an Gulshan ham bu holdan ichi qotib quldi.

— Sham'ni o'chir.

Qumri toqchadagi sham'ni o'chirdi. Uy qorong'ilandi. Endi "nari yot, beri yot" bilan bir-birlarini itarib, surib ko'rpani to'rt tomonga tortishib janjallasha boshladilar.

— Uxlatasanlarmi, yo'qmi? — dedi Gulshan jekirinib.

— Jim, jim, — dedi yarim tovush bilan Qumri. — Gulshan bizning uyga uxlag'ali kelgan ekan.

— Uyida eri uxlatmag'an bechorani.

— Men shuning uchun ham erga tegmaymangga, — dedi Qumri. — Er deganing oti o'chsin, kishini uxlatmaydi.

— Uxla, bechora, uxla, — dedi Tuhfa, — "Qirq qizlar"dan saranjomingni olib ket.

Yana kulgi ko'tarildi. Gulshan harchand o'zini ushlasa ham yana qizlarning kulgisiga tortildi.

— Gap-so'zda ham bir ma'ni bo'lishi kerak, —

dedi Gulshan, — bo'shdan-bo'shka hiring-hiring; bundan ko'ra tinch uxlag'an yaxshi.

— Ma'ni o'zi nima, Gulshan opa?

— Ma'ning ma'nisini so'rama, Tuhfa, — dedi Qumri, — Gulshan opam javob bersin, bizning shu "Qirq qizlar"da qamalib yotqanimizda ham ma'ni bormikin?

— Uni qo'yavur, — dedi qizlardan yana biri, — Gulshan opam erini yolg'iz tashlab, biz ma'nisizlarning ichida yana bir ma'nisiz bo'lib yotipti; shunda ham bir ma'ni bormikin?

— Tovushlaring o'chsin.

— Bor, bor, — dedi allakim. — Bizga hamroh topib keladi.

— Bizga hamroh topib kelganida ham ma'ni bormi?

— Nega ma'ni bo'lmasin, bizga o'xshash ma'nisiz ko'payadi.

Yana kulgi ko'tarildi. Qizlarning "ma'ni"dan boshlang'an "payrav"larining keyingi jumlasini Gulshanga ham ta'sir qilib hiringladi.

— Qirilib ket hammalaring... Endi ma'nisizni ko'paytirmayman, tinch uxlalaring.

— Barakalla, — dedi Nozik. — Ana endi sizga ham ma'ni kripti.

— Bekor aytibsan, Nozik, Gulshan opamga ma'ni kirganiga ko'b bo'lg'an.

— Masalan, qachon kirgan?

— Anchadan beri... Erga tekkaningizga qancha yil bo'ldi, Gulshan opa?

Qizlar yana shaqqillashib kuldilar.

— Bemaza gapni qo'yinglar, uxlayliq.

— Uxlashni bir oz qo'yib tur, Gulshan opa, — dedi Nozik. — Men senga mazalik bir hikoya aytsam eshitasanmi?

— Hikoyang qursin...

— O'zi mazalik gap. Eshitmasang, bari bir uxlatmayman.

Gulshan ming'illab o'rnida ag'darildi.

— Ayt, lekin cho'zma.

— Cho'zmayman. Senlar ham jim yot, ovsinlar!

Bir-birini qitig'lab, hirlinglashkan qizlar Nozikning so'ziga quloq solmadilar.

— Tuhfa, Qumri! — deb hayqirdi Nozik. — Tinchimasanglar bo'g'aman, maylimi?

Nozikning tahdidiga quloq soluvchi yana bo'lmadi. Nozik irg'ib o'rnidan turg'an edi, qizlar ko'rpaga yashirindilar.

— Og'zingg'a ayamay uraman, Navro'z!

Ko'rpaga ichida qizlarning piqillashi eshitilsa ham, boyag'i to'polon bitkandek bo'ldi.

— Uyg'oqmisan, Gulshan opa?

— Gapuraver.

Qizlarga yana bir martaba tanbeh yasag'andan keyin Nozik o'z o'rnig'a kelib o'turdi.

— Bir kun ertalab biz hammomdan kelar edik, — deb hikoya boshladi Nozik, — bizga yo'l ustidan bir yigit hamroh bo'ldi...

— Eski dard, — dedi allakim, qizlar piqillashib yubordilar.

— Eski gap bo'lsa, kishini eshitkali qo'ymaysanlarmi?.. Men Gulshan opamga so'zlab bermakchiman, senlar eshitmasanglar, uxlalaring yo bo'lmasa, so'zni qovishtirlaring!

— So'zlay ber, biz tinch yotamiz, — dedi Tuhfa, — Navro'z, Qumri, Hamroh, jim yot-da, axiri!

— Shunday, Gulshan opa, yo'ldan bizga bir yigit hamroh bo'ldi. O'zi qanday yigit deb so'ra: surma qo'yg'ayndek ohu ko'zi bor, qizil olmadek tarang yuzi bor, endi chiqib kelgan ko'k maysa mo'ylabi, Roziya xonimnikidan ham nafisroq qalam qoshi... Ustiga kiygan beqasam to'ni o'ziga shunday yarashqanki, biz qizlar ixtiyorsiz unga qarashdik; a, shundaymi, Tuhfa?

Tuhfa tasdiq qildi, Gulshandan uyg'oqliq javobini olib, Nozik davom etdi:

— Yosh, uyatchan yigitka o'xshadi. Yigirma chog'liq qizning o'ziga tikilganidan uyalib, yerga qaradi... Bizni hammomga olib borg'uchi Nasiba xola bilan Xanifa doya edilar. Ular bizni yigitka aylanishkan holda ko'rib, tez yurishqa qistadilar. Biz yi-

gitka qaray-qaray nochor qadam bosar edik. Yigitcha bo'lsa bizdan qolishmay birga kelar edi. Biz o'rda darbozasiga yetayozg'an edik men qayrilib orqamg'a qaradim. Yosh yigit hamon o'n qadam narida kelar edi... Shayton vasvasa qilib ko'nglinga bir gap keldi. Sekin-sekin surilib, qizlardan keyin qola bordim. Eng orqag'a chiqq'ach, boshimdagi ro'ymolni olib, parangi ichidan yerga tashlab yubordim... Darbozaga yaqinlashgan edik, darbozani ochib darbozabonlar chetlashdilar. Ro'ymolim yerga tushdimi, yo'qmi — bilmas edim, lekin darbozadan tashqarida tushib qolishini tilar edim... ish kutkancha chiqmadi, deb afsus qildim, chunki darbozadan o'n adim ichkari kirgan edik, darboza yopilmasdan yana orqamg'a qayrildim. O'zimdian besh qadam narida tushkan ro'ymolimni boyagi yigit engashib yerdan olar edi. Men burulib yo'ling'a keta berdim...

— Opa, ro'ymolingiz tushti!

Yuragim orziqib to'xtadim. Yigitcha ro'ymolimni keltirdi, tusida bir oz kulimsish bor edi.

— Siznikidir? — deb so'radi.

— Meniki, — deb qo'lidan oldim, rahmat aytish ham esimdian chiqqan. Do'ndiq yigit boshqa so'z aytmadi. Ro'ymolni menga berib o'rdaning ulug' darbozasiga qarab ketdi. Men bo'shashg'ancha qizlar orqasidan haramga sudraldim. Men yigitni bir adim naridan ko'rdim, tovshini ham eshitdim, qo'li ham qo'ling'a tegdi shekillik. Uxlamaysanmi, opa?

— Uyg'oqman, — dedi Gulshan. — Xo'sh, undan so'ng nima bo'ldi?

— Nima bo'lg'anini hozir so'zlab beraman... Yuragim o'ynag'an holda "Qirq qizlar"ga kirdim, "opa, ro'ymolingiz tushti, siznikimi?" jumlası qulog'im ostidan ketmaydi va suvrati ko'z o'ngimga kelgan sayin, yuragim orziqadi. U yoqni o'ylayman, bu yoqni o'ylayman, o'yimning boshig'a yetalmayman, ammo yuragimga bir parcha olov tashlang'an, yonaberadir. Ichimdagi shu o't bilan go'yo men mast bo'lg'anman, boshim shishkan, ko'zim ting'an, yurg'animni-turg'animni bilmayman. Nega ko'rdim,

nega qaradim? Nega ro'ymolimni tashladim, nega olib berdi, nega o'rdag'a kiraldi? Bu o'zi jin, meni jinni qilmoqchi... Oh, yana bir ko'rsam edi! Hammom borg'anlarning har biridan so'rayman: "Yo'ldag'i yigitni sen ko'rdingmi?" "Ko'rdim"... "Ko'rgan bo'lsalaring senlarning ham yuraklaring yonadimi, yana ko'rging keladimi?" "Yo'q". Shundan so'ng uning jin bo'lg'anlig'ig'a ishonib qolaman: men jinga tegishdim, jin meni chaldi, deyman. "Bizning o'rdada shunday yigit bormi?" "Yo'q", "Senlar ham uning orqamizdan o'rdag'a ergashib kirganini ko'rdinglarmi?" "Yo'q". Demak, meni jin chalg'an... Tuhfa bo'lsa: "Sen pari yigitka oshiq bo'lg'ansan", deb kuladi. Men uning so'ziga ishonaman. "Balki pari yigitdir, ul ham meni yaxshi ko'rgandir", deyman. Shundan keyin men kuta boshladim. Agar yaxshi ko'rgan bo'lsa, meni o'z yurtiga olib ketar, deb o'yladim. Erta kutdim, kech kutdim, pari yigitdan darak yo'q. O'n besh kundan so'ng yana hammomga borish chog'i yetdi. Men so'yindim, balki bu kun parilar yurtiga ketarman, deb o'yladim. Shu orzuda hammadan ilgari men otlandim. Bordiq. Hammomdan chiqib pari yigit bilan uchrashkan joyg'a yaqinlashqan edik, yuragim o'ynay boshladi. Uchrashilganda qiladirg'an ishoratlarni o'ylab qo'yg'an edim. Agar chetdan turib o'ziga imlasa, qizlardan ajralib qolmoqchi edim. Ma'lum joyg'a yetdik... Pari yigit yo'q. U yoq-bu yoqqa, tor ko'cha ichlariga qaradim, yana yo'q. Badanimga sovuq ter chiqdi, qizlardan ajralib, yo'lda to'xtab qolg'animni ham bilmayman. Bir vaqt Nasiba xolaning chaqirg'an tovshi bilan ko'zim ochildi va ne zaylda qizlarga yetib olg'animni bilmadim. O'rda darbozasiga yetkuncha necha qayta orqamg'a qaradim, — dedi Nozik va uzoq tin olib, bir oz to'xtadi. — Shunday, men pari yigitka oshiqman. Uch oydan beri oshiqman, Gulshan opa.

— Pari yigitka oshiqmisan, xe-xe-xe.

— Nega kulasan, Gulshan opa?.. Ishonmasang, Tuhfadan so'ra.

— Oshiqlig'ingg'a kulmayman, — dedi Gulshan kulib. — Sen aytkan yigit pari emas. Nozik o'rnidan sapchib turdi.

— Kim bo'lmasa?

— Odam!

— Odam? Sen uni ko'rganmisan?

— Ko'rganman... O'zi bizning o'rdada... Hozir poygachining o'rnig'a kim o'lturgan, bilasanmi?

— Bilaman, mirzo Anvar otlig' kishi.

— Sen oshiq bo'lg'an "pari yigit" shu...

Tuhfa birdan xaxolab yubordi. Bu kulgidan uyqug'a borg'an qizlardan ba'zisi so'chib ketdi.

— Mirzo Anvarga oshiq bo'lg'an ekansan, Nozik. Nozik hamon qotib turar edi...

— Shu qadar yosh yigit mirzoboshi bo'lg'anmi, Gulshan opa?

— Bo'lg'an.

— Bo'lsa ham arziydi, — dedi Nozik, — o'zi uylanganmikin?

— Men qayoqdan bilay, uylanganmi, emasmi?... Uylanmagan bo'lg'anda ham seni olmas.

Nozik bir necha vaqt jim qoldi...

— Albatta, meni olmas, — dedi Nozik, uning tovshida shu choqqacha eshitilmagan bir siniqliq ohangi bor edi. — Albatta, sen aytkancha, meni olmas. Menga it tekkan, men...

Gulshan javob bermadi. Bir ozdan so'ng qatordan pishillagan tovushlar eshitildi va bu pishillashni orachora piq-piq yig'lag'an tovush buzardi.

33. YANGI "HUNAR"

Ichkaridan chiqib kelgan maxdum mirzoboshini kutib o'lturg'uchilar ichida mulla Abdurahmonni ham ko'rib qoldi.

— Baxayr, mulla Abdurahmon, baxayr... Vaalaykum assalom.

Solih maxdum mulla Abdurahmon bilan ko'rishdi va uni kishilardan ayirib mehmonxonag'a olib kirdi.

— Xo'sh, habba... Xo'b salomatmisiz?

— Alhamdulillah... o'zlarining sihatlari?

— Parvardigorga ming qatra... Xo'sh, qadamlarig'a hasanot?

— Men tunovi kungi marhamatlari yuzasidan... — dedi mulla Abdurahmon, — basharti mirzo Anvar janoblari muvofiq ko'rsalar, munshiylikka kirsammi, degan niyatda...

— Ko'b yaxshi, ko'b yaxshi, — dedi maxdum, — ne g'aroyiblig'i bor, ilmingiz kofiy, faqat insho... inshodagi nuqsoningizg'a albatta Anvar ustozlik qilar, qarab turmas... Husnixat vajida sizga ta'lim hojat bo'lmasa kerak.

— Tahrir va inshoda ham ustozga muhtojlik oz, — dedi bir oz nafsli oling'an qiyofada, — mirzo Anvar kabi bo'lmasamiz ham undan beriroq, taqsir...

— Yana yaxshi, yana yaxshi. Ammo, lekin devonxonadagi barcha mirzo, muftilarg'a qarag'anda Anvarning tahriri fosihroq¹ emish. Bu, albatta, ta'lim xosiyati... Kam-ko'st o'rganilsa, beshak manfaati bo'lur. Xo'b... Mirzo Anvarga o'zlari tasodif kel-makchilarmi yoki men vosita bo'lsam durustmi?

— Bilmadim... O'zlari vosita bo'lsalar ham ma'qulmi, deb o'ylayman?

— Vositalik ham durust, zero, xotirjam² so'zlasharmiz, soniy sizning kamolatingizdan mirzo-boshini qanoatlantirish zarurati ham bor, — dedi maxdum va biroz o'ylab to'xtadi. — Habba, devonxona qavoidicha³, yangi mirzo malaka hosil qilg'uncha vazifa yemas ekan. Bizning Anvar ham ibtido vazifasiz xizmat qilg'an edi.

— Mohonada ahamiyat oz, zero, maishatimiz imomat orqasida ta'min, taqsir.

— Habba, bu tarafdin ham tashvish oz ekan. Inshoda chobakdast³ bo'lib olsangiz, vazifa vajhi oson... G'ayraz, bobi oliyg'a aloqa, kalon va kalonzodalar bilan robita ham kishiga ko'b manfaat beradir.

¹ Fosih — chiroyli.

² Qavoid — qoidalar, tartiblar.

³ Chobakdast — chaqqon, epchil.

Bu jihati sizga ko'ib g'animat, — dedi maxdum va tovshini sekinlatdi. — Imomat bilan bir joyg'a yetib bo'lmaydir... Ammo bu andishangiz benihoyat ma'qul. Siz o'zimizning farzandimizsiz; zero o'z bolalarimizning o'rda bilan aloqador bo'lishlari bizga ayni manfaat. Xotirjam, mulla Abdurahmon, men Anvarga sizning vajhingizni tushuntirurman. Albatta, o'z yonig'a olar.

Abdurahmon maxdumga rahmat aytdi va ketish uchun qo'zg'aldi.

— Qay vaqt xabar olsam bo'lur ekan? Albatta, javob o'zlaridan bo'lsa kerak?

— Habba, ertaga ba'daz bomdod, — dedi maxdum. — Nega qo'zg'aldingiz, choy, non, mohazar...

— Rahmat, taqsir.

Maxdum mulla Abdurahmonni havligacha kuzatib chiqdi va xayrlashib, Anvarni kutib o'lturganlar yonig'a keldi. Har kimdan ahvol va kutish uchun sabab so'radi. To'ni yangiroqlarning bolalari qayerda o'qushini, basharti, shu dahadan bo'lsalar, nima uchun bolalarini boshqa maktabka berganliklarini tekshirdi. Ayniqsa, kutib o'lturg'uchilar ichidagi yamoq to'nlik, qo'li qadoq bir dehqon maxdumning diqqatini o'ziga jalb etkan edi.

— Xo'-o'sh, kim, hali siz qishloqdan kelgan ko'rinasiz, — dedi maxdum, — qani, ayting-chi, kasal nima?

Dehqon maxdumning hurmatiga o'rnidan turib, qo'l qovishtirdi:

— O'n uch tanop yerimiz bor edi, taqsir... Chamasi yang'ish bo'g'anda, o'ttuz uch tanopqa haq sog'anlar. Men shung'a arza yozdirayma, deb...

— Himm, — dedi maxdum, — qishlog'ingizda oqsoqol yo'qmi?

— Bo'g'an minan, taqsir... quloq soladig'an emas.

Maxdum yana bir martaba dehqonni boshdan-oyoq ko'zdan kechirdi.

— Ariza yozdirishqa chaqa kerak bo'ladi, uka. Chaqangiz bo'lmasa, ovoragarchilikka arzimaydi, inim...

Dehqon belini timiskilab, go'yo chaqasini ko'rsatadig'andek harakatlandi.

— Chaqasiz arzag'a kelib jinni bo'g'anmizma, taqdir.

Maxdum dehqonning chaqasi borlig'iga qanoat qilsa ham, Anvardan xotirjam' emas edi. Chunki "zarnoshunos" Anvarning shu dehqong'a o'xshash kambag'allar ishini bitirib berib, ulardan "chaqa" olmaslig'ini bilar edi. Hatto shu to'g'rida Anvarga "bu ishingiz zarnoshunosliq, bolam", deb nasihatlar qilsa ham, bir natija chiqmag'an, shunga binoan "zarshunos" maxdum yaqindan beri qiziq bir hunar ijod qilg'an edi. Maxdum ko'pincha kishilar Anvarga uchrashib tarqalg'uncha, yo'lakda o'turib olar edi. Anvarga yo'liqib chiqqan har bir kishini to'xtatib, natijani bilar, ariza yozdirg'an yoki boshqacha bir kengash olg'an bo'lsa, haq bergan, bermaganligini so'rar, Anvar berilgan haqni olmay qaytarg'an chiqsa, darhol — "siz chaqani oz bergansiz-da, mo'lroq bersangiz, albatta olar edi. Xo'b, mayli, borini menga tashlab keting, o'zim uni ko'ndirarman", deb ariza yozdirg'uchining bor aqchasini qoqmalab qolar edi. Hatto ba'zi vaqt ikki og'iz so'z bilan qaytib chiqqan kishidan ham bir narsa undirishka tirishar, "mishiq oftobga tekin chiqmaydir, sizdan aqcha so'rashqa iymangan-da, menga bir narsa tashlab ketsangiz, o'zim unga berib qo'yarman. O'zingizga berishka uyalibdir, deb aytarman. Habba, yana ishingiz tushishiga yaxshi-da" der edi.

Shu yo'sun maxdum bir necha haftadan beri bu "hunar"ni o'ziga kasb qilib olg'an, Anvar ariza va kengashdan bir pul ishlamagan kunlarda, ul necha tangalarni yo'lakda o'turib topar edi. Kishilarni jo'natib xotirjam' bo'lg'ach, jaraq-jaraq aqcha bilan ichkariga kirib ketar, ichkarida bu kungi "daromad"ni sanab, bir pulni besh puldan, tangani chaqadan ajratib, "he, gap bilguncha ish bil, bachcha taloq", deb o'zicha kular edi. Albatta, bu hunarni uy ichidagilar-dan yashirar, ayniqsa, Anvardan "behad" andisha qilar edi.

Maxdum asr namoziga ketkan paytda Anvar o'rdadan qaytib keldi. Maxdum shoshib va asrni chala o'qub kelsa ham, yana baxtlik odamlardan anchasi ishni bitirib tarqag'an edilar. Maxdum attang o'qub mehmonxona darichasidan qaytdi, asr azonini kech aytkan so'fidan ranjidi. Ichkarida yana bir necha kishi ko'ringani uchun eski odaticha, go'yo biravni kutkandek, yo'lakka kelib turdi. Bir ozdan keyin mehmonxonadan bir mullanamo chiqib keldi. Maxdum chiquvchini yoqtirmag'andek yer ostidan ko'zini g'ilaylatib qarag'ach, birdan vaziyatini o'zgartdi:

— Assalomu alaykum, kelgan ekanlar, taqsim!

— Vaalaykum assalom! Xo'b salomatmisiz, Solih maxdum? Mirzo Anvarda andak yumishimiz bo'lur ekan... Yashag'uringiz, ko'b ziyrak bola: kichkina ariza yozdirib oldim... Xo'b salomatmisiz, maxdum?

Maxdumning og'zidan har turluk takalluflar chiqsa ham, uning nima uchun ariza yozdirg'anini so'ramadi. Chunki bu odam shu o'rtaning eshonlaridan bo'lib, gadoydan xayr kutish ma'nosiz edi. Mundan boshqa, eshonni so'zga tutsa, "kelasi daromad"ning ham qo'ldan ketish ehtimoli bor, shunga binoan maxdum so'zni muxtasar qilmoqchi bo'ldi:

— Ko'b yaxshi, ko'b yaxshi, kelib tursinlar, taqsim!

— Kelamiz, kelamiz... Mirzo Anvarga fотиha ham lozim. O'zingiz bir ziyofat qilib chaqiray ham demaysiz, maxdum... Men mirzoga aytdim: bu xizmatangiz bilan qutulmaysiz, bir ziyofat qilib chaqirasiz, dedim. Mirzo ko'b saxiy tabi'at ko'rinadi. Qachon kelsangiz ziyofatimiz tayyor, eshon pochcha, deydi. Bolalarning to'yini qilar emishsiz, deb eshitdim. Mirzodan so'rasam, kulgulik bilan to'g'ri javob bermadi. Kori xayrni to'xtatmag'an yaxshi... Xo'sh, to'y qachon, maxdum?

Maxdum bu duru daroz "bema'nilik"dan ancha toqatsizlang'an, ichkaridan bir kishi chiqib ketmasin, deb ko'zi besaranjom edi.

— To'yni ko'klamga boshlasaq, deb turibmiz!

— Fursatni uzoqqa olibsiz-da. Xayr, har narsa vaqti

soatiga yetib bo'ladir. To'ylaringiz ham kichkina bo'lmas deb o'ylayman. To'rt dahaning kazolari ham to'yg'a aytilsalar kerak, haram xonimlarini ham bir kun kutarsiz... Zero, kuyav bolangiz kichkina odam emas. Birar ming to'n ketishi bu yerda turg'an gap. Albatta, to'yg'a kelganlarning qo'llari quruq bo'lmas... Haram xonimlari bo'lsa, yuz tilloliq sarposiz kelmaslar, qizingizg'a cho'ri hadya qilsalar ham ajab emas. Albatta, daromadga yarasha buromad, degan gap bor.

Maxdum, mehmonxonadan yurib kelgan oyoq tovshini eshitib, yomonlag'an otdek tipirchiladi. Eshon bo'lsa hamon bulbul kabi sayrab borar edi:

— To'ydan qo'rqish kerak emas. Kori xayrnikini olloh taoloning o'zi yetkirar ekan. Sizning to'yingizku, albatta, boshqalarnikidan ko'b katta bo'ladir. Yana shunday bo'lsa ham, tavakkal bilan qulochni keng yoza berish kerak. Xudo xohlasa, to'y kunlaringiz o'zim kelib turaman. To'y ko'rmagan kishi uchun, albatta, odam kutish qiyin. Lekin menga o'xshash odamdan ikkitasi bir kunda besh ming kishini kuta oladir.

Mehmonxonadan chiqib kelgan bir xotin kishi edi, ularning yonidan shovillag'ancha o'tib ketdi. Maxdum olazarak goh eshong'a, goh xoting'a qarab qoldi.

— Ayollar bo'lsa ichkaridan xotirjam' bo'lishsin... Bizning ayollar to'yda xotin kutib, juda omilkor bo'lishib qolg'an. To'ydan birar hafta ilgari xabar berilsa, albatta, bosh usti, ayollarni yuboramiz... Xayolingiz parishon ko'rinadi, maxdum, birar a'zongizda alam bormi, mulla Solih?

Haqiqatan ham maxdum hozir juda besaranjom bo'lg'an edi. Chunki mehmonxonadan ikkinchi oyog' tovshi yurib kelar edi.

— Yo'q, bahuzur.

— Shunday, to'yda odam kutishdan xotirjam' bo'lasiz. To'ydan ilgari haligi ziyofatni unutmang-chi, mulla Solih. Shu bahonada mirzo Anvar bilan ham bir suhbatlashaylik...

Boyag'i dehqon yo'lakdagi ikki "hurmatlik" zotka ta'zim qilib, darbozaga o'tdi. Betoqat maxdum eshon-

ning soʻziga quloq solmay:

— Siz toʻxtab turing-chi, uka, — dedi.

Dehqon narida toʻxtadi. Eshon yana soʻzida davom etdi:

— Agar fursatingiz boʻlsa, men shu hafta ichi boʻsh edim, mirzo Anvar har qachon ham tayyor ekan. Takallufning uncha ham hojati yoʻq. Mantimi, som-sami, ishqilib, ogʻizgʻa yoqadigʻanroq taom boʻlsa kifoya... Vaqtini belgilab, maktab bolalaridan birini bizning uyga yuborsangiz bas.

— Xoʻb, taqsir.

— Boʻlmasa, gap shunday boʻlsin. Oʻzingiz ham bizni yoʻqlab uyga borsangiz, qadamingiz kira tilaydimi? Xayr, mulla, Solih, koʻrguncha xudoyning panohiga.

— Xayr, taqsir, xayr.

Maxdum eshonni hatto darbozagacha kuzatib chiqishgʻa ham ensasi qotib, dehqon yonida toʻxtadi:

— Nima gap, ariza yozdirdingizmi, uka?

— Yoʻq, taqsir, — dedi dehqon, — taqsirim shu qovozni pitib berdilar, tanopchigʻa koʻrsatadugʻan qovoz ekan.

— Koʻb yaxshi, — dedi maxdum, — qalam uchi berdingizmi?

— Yoʻq. Chaqa bersam olmadi, taqsirim.

— Ozgʻina ber...

Maxdum “ozgʻina bergansiz” demakchi edi, biroq “ozgʻina ber” bilan tilini tishlab, dami ichiga ketishka majbur boʻldi. Chunki hozir mehmonxona tomondan Anvar kelib chiqqan va maxdumga salom bergan edi.

— Vaalayk... Men, shunday, masjididan, — dedi maxdum shoshqan holatda va oʻz ogʻzigʻa qarab turgʻan dehqongʻa ishorat qildi, — ishingiz bitkan boʻlsa boravuring.

34. XAYRUL-UMURI AVSATUHO

Dehqon “ozgʻina ber” deb tilangʻuchigʻa nima berishini bilmagan holda yoʻlakdan chiqib ketdi. Maxdum terlagan, dovdiragan yoʻsunda Anvar bilan

ichkariga yurdi. Bir oz so'zsiz borg'andan keyin sekin Anvarning aftiga qarab qo'ydi.

— G'oz¹i eshon huzuringizda ekan, — dedi Maxdum, — o'zi ko'b bema'ni odam... Ziyofat-miyofat deb yaqin bir soat vaqtimni oldi. O'zi ko'b tammo' odam. Sizga ham ziyofatdan dam urg'an bo'lsa kerak?

Anvar iljayib bosh irg'atdi. Maxdum G'oz¹i eshon-dan koyib davom etdi:

— Tama' o'zi ko'b mazmun' sufat... Chunonchi, azza man qana', zalla man tama'...² Otasi marhum ham behad tama'kor edi. It yeganini qusib, o'g'li undan ham rasvoroq chiqibdir. Bu avlodning kattadan-kichigi bir-biridan battar... Muftiga ariza yozdiribsan, keta ber. Yana bu o'rtada ziyofat ba chi ma'ni?!

Anvar maxdumning so'ziga kulib, orqada borar edi. Maxdum ichkariga tomon so'zlanib kirar edi:

— Takalluf lozim emas emish: mantimi, somsa-mi — har nachuk og'izg'a yoqadiring'an taom bo'lsa kifoya emish. Kabob bo'lsa yemasmidingiz, eshon?! To'yg'a o'zi bosh bo'lib turar emish, odam kutishni benihoyat bilar emish. Ey... man sandek tammo'ni to'yboshi qilib, telba bo'ldimmi? Uyidan toq kelib juft ketmakchida, bu tammo'.

Maxdum shu so'z bilan ichkariga kirib, havli sah-nida chaqaloq ko'tarib turg'an Ra'no yonidan ayvon-ga o'tdi. Maxdumning orqasida kirgan Anvar Ra'noning oldida to'xtab, undan chaqaloqni oldi. Otasining yuzida achchig'lanish sezgan Ra'no Anvarga "nima gap?" degan kabi im qilg'an edi, An-var ko'z qisib, arzimaganlik ishorasini berdi.

Maxdum ayvonga chiqib o'lturar chog'ida yana bir "astag'firullo" deb qo'ydi. Chunki kayfi juda ham buzulg'an edi. Ilgari masjiddan kech qaytish bilan buzulg'an avzo, G'oz¹i eshonning "pastligi" ila juda ham avjiga chiqqan edi. Bu kungi kutilgan "daromad" sartopo³ falokatka uchrab, maxdumning ko'nglini g'ash qilg'an, ayniqsa dehqonning ham tekinga qutu-

¹ *Mazmun* — yamon; xato.

² Qanoatli aziz, tama'li kishi xordir (*muaf.*).

³ *Sartopo* — boshdan-oyoq.

lishi va o'zining Anvar oldida sharmanda bo'layozishi... Bularning hammasiga shu "past", "tammo" sababchi va shuning uchun ham maxdum G'ozini eshon to'g'risida har bir so'zni aytishdan tortinib turmadi.

Anvar havli yuzida chaqaloqni vosita qilib, Ra'no bilan so'zlashar edi. Maxdum kechki osh pishirish bilan mashg'ul Nigor oyimdan taomning tayyor bo'lish vaqtini so'rab, Anvarni o'z yonig'a chaqirdi.

— Qani, bu yoqqa, Anvar! — dedi maxdum. — Taomni shu yerda tanovul qilsaq ham bo'lur... Sen, Ra'no, ukalaringga qara-chi: Mansur tashqarida ko'ringandek edi; darbozani ham zanjirlab kir, qizim!

Ra'no tashqarig'a chiqib ketdi. Anvar qo'lida chaqaloq bilan ayvon muyushiga kelib o'turdi. Chaqaloq Anvar qo'lidan iring'ib har tarafka talpinar va turlik tovushlar chiqarib qichqirar edi. Maxdum chaqaloqning harakatiga qiziqsindi:

— Mam-mam, mam-mam-mam, — dedi qo'lini chaqaloqqa uynatib, — du-du-duv, du-du-duv... hay bachchataloq, hay bachchataloq!.. Behad sho'x bo'libti-da, behad, du-du-duv!

Chaqaloq maxdumga talpinar, kichkina qo'llarini goh ochib, goh yumar edi.

— Kel, yigit, kel! Alhol xom-da, xom; qizamiq chiqib o'tsa edi. Du-du-duv!

Ra'no ukalarini boshlab kirdi. Maxdum chaqaloqni qo'yib, bolalarni koyib ketdi:

— Hay bema'nilar! Chaqirmasa, uyga kirishni bilmaysanlar! Kiyimni qara, kiyimni! Turpoqqa ag'na-dingmi, eshshak! Qoq, qoq, yeshib qoq! Attang-a, esiz kiyim... Bularni endi nima qilsa bo'ladi, Anvar?

Anvar maxdumdan qo'rqib turg'an bolalarning ahvolig'a qarab, kulimsidi:

— Esi kirib qolar.

— Qiyomatdami? Bularning tatig'ini bermasam... he, ko'zlaring qursin! Ra'no, sen akangga ko'rpacha solib, ukangni ol, onangg'a ayt, osh dam yegan bo'lsa, suzsini!

Ra'no ayvonga ko'rpacha yozib, Anvardan chaqaloqni oldi va onasining yonig'a ketdi:

— Anvar, qani ko'rpachaga chiqing! Qo'llaringni yuvib kel, eshshaklar!

Bolalar yugurishib ariqqa ketdilar. Anvar ham qo'l yuvish uchun bolalar orqasidan bordi. Ariqning suvi juda loyqa edi. Anvar bolalarni ariqdan qaytarib, obdastadagi tiniq suvdan ularning qo'lig'a quyib, yuvintirdi. Navbat o'ziga yetkanda ayvonda turib, maxdum baqirdi:

— Ra'no, akangning qo'lig'a suv quy!

Anvar Ra'noning kelib suv quyishig'a qaramay, o'zi yuvina berdi. Ra'no yetib kelguncha qo'lini yuvib oldi. Maxdum qizidan achchig'landi:

— Juda sust qadamsan-a, Ra'no. Seni talqon yeb suvga yuborg'an kishi qaytib kelguningcha, tiqilib o'ladi!

Maxdumning tashbihidan Anvar va Ra'no kulishdilar. So'zni joyida ishlatkani uchun bo'lsa kerak, maxdumning o'zi ham kulimsiradi:

— To'g'ri-da, mirzo Anvar, qo'li sust kosibdan oyog'i chaqqon gadoy yaxshi emish!

Ular yana kulishdilar. Maxdum zavqlandi. Anvar ko'rpachaga chiqqandan keyin Ra'no o'rtag'a dasturxon soldi. Nigor oyim sopol laganda palov keltirib, hammalari birga oshqa o'lturdilar. Osh o'xshalg'an edi. Birinchi oshamdayoq maxdum Nigor oyimni taqdir etti:

— Bu kungi oshing durust, Nigor... Biroq go'shtni ko'b solibsan.

Nigor oyim kulimsib Anvarga qaradi:

— Go'sht ko'b bo'lsa osh o'xshaladir.

— Xayrul-umuri avsatuho, Nigor!

— Bu so'zning oshqa go'shtni ko'b-oz solish bilan nima aloqasi bor?

Ra'no onasining bu so'zi bilan piq etib kuldi. Anvar yuzidagi kulgini yashirish uchun chetka qaradi.

— Iladisning hukmi om², Nigor, — dedi max-

¹ Har ishning o'rtasi yaxshidir, yoki: ishda e'tidol yaxshi (*muol*).

² Payg'ambarning buyrug'i hammaga tegishlik.

dum. — Bundagi umur — umurid-dunyo¹, umurid-dunyo iborat az harakati ahli mo‘‘min. Inchinin², bu hadisning amaliyoti oxirat uchun ham hukmi joriydir³... Masalan, shabu ro‘z savm⁴ va salot⁵ mo‘min kishini jisman notavon va nafaqai ahli ayoldan o‘jiz qiladir. Bas, bu holda ibodatning kasrati, ya‘ni toatda ifrot⁶ ham xayrul-umurga qo‘shilmas, zero, farz va sunnat banda uchun kofiy erdi. Ma‘noyi kofiy chist, ay avsat⁷... Binobarin, bu hadisi sharif ro‘zg‘orot borasida dastur tutilsa, yana ayni hikmat va savob. Masalan, oshqa yigirma paysa go‘sht solmoqchisan; ammo “avsat” qilmoq niyatida, mazkurdan o‘n paysani ajratib qolding... Bas, hikmatni tomosha qil; ertasi kun oshing yana jazlik, ya‘ni “avsat” bilan ikki kunlik ehtiyojdan qutilib, savobga ham daxldor bo‘lding. Hikmati digar⁸ dunyo vajhing⁹ yaxshi erdi. Taomni yaxshi mazalik yeb, nafsing yaxshi oshqa ho‘¹⁰ qildi. Vaqti kelib, aftodahol bo‘lding, kuning go‘shtsiz taomg‘a qoldi; ammo nafsi ammorangni¹¹ serjaz oshqa ho‘ qildirg‘aning vajhidan go‘shtsiz osh og‘zingg‘a yoqmaydir, bu — bir aziyat; soniyan: laziz oshqa ho‘ qilg‘an nafsing taqozasi bilan, anvo‘i habosatlariga va mazmum kirdorlarga¹² irtikob¹³ qilmog‘ing xavfi ham bordir; bu nimadan keldi? Albatta “avsat”ka rioyasizlig‘ingdan.

Maxdumning “amri ma‘rufi” Nigor oyimg‘a qarab so‘zlansa ham, haqiqatda umumiy, ya‘ni, bir o‘q bilan bir necha qushni urmoqchi edi. Biroq, qarshig‘a qarab otilg‘an bu o‘qdan maxdumning o‘zi ham amin emas, agar lagan tevaragidagi o‘lturg‘uchilardan biri

¹ *Umurid-dunyo* — dunyo ishlari.

² *Inchinin* — (inchunin) — shuningdek.

³ *Hukmi joriy* — yaraydigan hukm.

⁴ *Savm* — ro‘za.

⁵ *Salot* — namoz.

⁶ *Ifrot* — haddan oshish.

⁷ Yetarli deganning ma‘nosi nima, bu demak o‘rtachalikdir.

⁸ *Hikmati digar* — boshqa bir hikmat.

⁹ *Dunyo vaji* — boylik.

¹⁰ *Ho‘* — odat.

¹¹ *Nafsi ammor* — doim yomonlikka buyurib turuvchi nafs.

¹² *Kirdor* — odat, qiliq, ish.

¹³ *Irtikob* — harakat.

turib, boshqalaridan qat'i nazar, faqat bu kungi xayrul-umuringizni misolga olayliq: "Yo'lakdagi "umurid-dunyongiz" o'zingiz aytgan "avsat"ka kiradimi?" deb so'rsa, bilmadikki, maxdum nima deb javob berar edi. Madrasa ko'rgan Solih maxdum, balki bu savoldan ham shoshib qolmas. Kitobning "nafaqa" bahsidan varaq ochib, "nafaqai ahli ayol" uchun bo'lg'an "harakat"ning farzlig'idan va bundagi hisobsiz savoblardan dam urib, "nafaqa" bilan ishi yo'q ba'zilarini "yerga qaratsa" ham mumkin edi... Lekin o'q yeganlardan hech birisi maxdumga qarshi chiqmag'anlaridek, uning so'zini tasdiq etish belgisini ham ko'rsatmadilar. Ehtimolki, ular muqobalaga ojiz edilar yoki qarshi chiqishg'a orada boshqacha bir sabab bor edi. Faqat bir-birisiga qarshi o'lturgan ikki yosh ma'noliq ko'z urishtirib kulimsidilar.

Maxdum amri ma'rufdan keyin oshqa qaradi, ko'b vaqt so'zsiz faqat oshdan bosh ko'tarmadi. Maxdumning da'vosicha, har bir ishda ham "avsat" mezondir. Lekin osh olishda bu "mezon" unutildi. Boshqalar ora-chora bir go'sht qo'shib olg'anda, maxdum bir oshamni ham go'shtsiz yubormasliqqa tirishib bordi, ya'ni "avsat"dan o'tib "a'lo"da ish ko'rdi...

Oshni yarimlatqanda, maxdum lagandan bosh ko'tarib, Anvarni tuzukroq olishg'a taklif qildi, bolalarni oshni to'kib yeyishda ayblab, Ra'noni chipxo'rliqi uchun koyidi:

—Chipxo'rsan-da, qizim... Shu ham osh yeyishmi?

— Meniki adno¹, — dedi Ra'no.

Bu so'z Anvar va Nigor oyimlarni tovush chiqarib kulishka majbur etdi.

— Senga bir so'z tegmasin, qizim, — dedi kulib maxdum. — Oshni sust yegan kishi, ishda ham sust bo'ladir.

— Bo'lmasa, oshni "a'lo" yeyish kerak ekan-da...

— Og'zing kuymasa a'losi ham durust.

Yana kulishdilar.

¹ Adno — past; ozgina.

— Hay, voqi'an, — dedi maxdum, kulgi orasi to'xtab. — Mirzoboshidan bir iltimosimiz bor ekan, yodimdan chiqayozg'an ekan... Kim hali... habba, boya mulia Abdurahmon kelgan edi. O'shal va'damizga muvofiq siz bilan uchrashmakchi ekan. Chog'i ul ham mirzoliqqa kirishmakchi. Xo'b, men mirzo Anvar bilan gaplashib qo'yarman, o'z yonig'a olsa kerak, dedim. O'zi yaxshi mulla bo'lg'an ko'rinadi, zakki tab'' yigit...

Anvar bir oz o'ylab turdi.

— Kim u mulla Abdurahmon, xotirlay olmadim?

— O'zimizning mulla Abdurahmon-chi, axir... Yorlig' olg'an kuningiz fotihaga kelgan yosh imom.

Anvar yana bosh chayqadi:

— Hech bir esimda yo'q.

— Xo'b, — dedi maxdum o'ng ko'zini qisib. — O'shal kun fotihaga kelgan bo'zchi muxlisingizni xotirlaysizmi?

— Xotirlayman.

— Habba, endi o'shal bo'zchining ustiga kirgan yosh mullani ham xotirlab qarang.

— Xotirimga keldi... O'zi yoshlig'ida bizning maktabda o'qug'an?

— Habba, — dedi maxdum va bahska Nigor oyimni ham tortdi, — uni sen ham bilasan.

— Men qayoqdan bilay?

— O'zi Buxoroda o'qub kelgan, Ra'noga bir necha qayta so'vchilar yuborib yurg'an odam.

Nigor oyim boshi bilan "tanidim" ishorasini berib, Anvarga sekin ko'z qirini yubordi. Ra'no "so'vchi" so'zi bilan ensasi qotqandek sochiqni olib qo'lini artdi. Maxdum keyingi so'zini o'ylab aytdimi, yo'qmi — har nachuk Anvarda g'ayurlik kabi bir his uyg'onib, o'zidan javob kutkuchi maxdumga iltifotsiz, Ra'nodan sochiqni so'radi.

— Nega qo'l artasiz, Anvar. Kun bo'yi och yurib, yegan oshingiz shumi?

Anvar Nigor oyimg'a rahmat aytib to'yg'anini so'zladi va qo'l artar ekan, chaqaloqqa gap qotdi:

¹ Zakki tab' — ozoda tabiat.

— Anvar bilan Ra'noning tuprog'i bir joydan oling'an, — dedi maxdum osh oshalab, chunki hanuz uniki "avsat"ka yetmagan edi, — ikkisi ham kam ta-om.

Maxdumning bu so'zi yuqoridag'i gunohini yuvg'andek bo'ldi. Ular bir-birlariga qarashib, iljayishdilar. Nigor oyim ham og'irliqdan chiqdi.

— Shunday, Anvar... Shu yigitni o'z yoningizg'a olsangiz, qalay bo'lar ekan?

— Hozircha mirzog'a ehtiyojimiz yo'q.

— Mirzoga ehtiyojingiz bo'lmasa ham, yana shunday kishilarni olg'aningiz ma'qul, deb o'ylayman. Zero bundaylar o'zingizga sinamol, yana o'z tarbiyangizda yetishsalar boshqalardan sizga xayrixohroq, inchinin, xizmatigingizga aztahidil kamarbasta bo'lurlar. Bu ham bir maslahat-da, bolam Anvar.

— O'ylashib ko'rarmiz.

— O'ylashqan albatta yaxshi va lekin men buni ko'b vaqtlardan beri andisha qilur edim. Biloxir¹, amniyatingiz uchun bu tadbirni ko'b puxta idrok qildim. Zero, Sultonali mirzodek hamkuflaringiz² ko'paysa xayriyatingiz, degan mulohaza fikrimga keldi.

— Balki to'g'ridir...

Anvarning ko'zi dasturxonda edi. Bu to'g'rida qat'iyatsiz muhmal javoblar berishidan neder tuying'an Ra'no Anvardan ko'z olmay turar edi. Nigor oyim Mansurga qolg'an oshni yedirib qo'yish bilan orachora gapka ham quloq solg'andek bo'lar edi.

Maxdum kekirib, sochiq so'radi.

— Bu andishaning haqlig'ida shak yo'q, Anvar, — dedi va dasturxondagi donlarni terib, og'zig'a tashladi. — Menga taslim bo'lib, ibtadaan shu mulla Abdurahmonni o'z yoningizg'a oling. Ul bir necha oyg'acha muft xizmat qilishg'a ham rozi.

— Masala uning muft yoki haqli xizmat qilishida emas.

— Ya'ni, masalan?

¹ Biloxir — nihoyat.

² Hamkuf — safdosh, do'st.

— Men yangi mirzo boshlab borsam, u yerdagi-
larga og'ir kelmasmikin, deb o'ylayman.

— Ul majjonan¹ xizmat qiladi, bas, mirzo-
laringizg'a nima og'irlik?

— Yana har holda, bir-ikki oydan keyin bo'lsa
ham ularga raqobatchi ortadi... Ayniqsa bizning
Shahodat mufti kabilarning fe'li sizga ham ma'lum.

— Shahodat mufti o'zi qanday it! — dedi max-
dum. — Andishamiz ham bamisoli shunday itlar
qarshisig'a o'z kishingizni tikkaytarish emasmi?
Yoshlig'ingiz bor, bolam, yoki yangi mirzo olishda
biravning ruxsatiga hojat bormi?

— Yo'q.

— Ana xolos. Az karnaychi yak kuf. Men erta unga
aytay, huzuringizga boraversin.

— Borishi qochmas... Ilgari men u yerdagi ba'zilar
bilan kengashayin-chi.

— Xo'b, ularning yuzi uchun kengashkan ma'qul:
ammo, baharhol olmoq kerak.

Maxdum fotiha o'qub, shom namoziga qo'zg'aldi.
Tashqi yo'lakka yetkanda, yodig'a G'oz²i eshonning
bema'niligi kelib tushti, shu qatorda to'y, to'yg'a ish-
tirok etadigan kazolar, xonim oyimlar, hammadan
ham muhim va qizig'i yomg'ur kabi yog'iladig'an
to'yona va ularning saranjomi... So'fi takbir tushurat
ekan, maxdumning ko'nglidan "Ra'noga cho'ri
qo'sha ko'rmasinlar-da, tishlik hayvonning bo'l-
g'anidan bo'lmag'ani yaxshi" degan andisha kechti...

35. XON KO'NGIL OCHMOQCHI

Qavs oyi² kirgan bo'lsa ham, havo mo'tadil, kun
jum'a edi. O'rda bog'ig'a suv sepilib, supurilgan,
o'rtadag'i shahsufaga lolagul gilam yozilib, xonning
o'lturishi uchun baxmal ko'rpacha ustidan arslon te-
risi tashlang'an edi. Hozir shahsufa xon va a'yondan

¹ Majjonan — tekinga.

² Qavs — 22 noyabr — 21 dekabr.

xoli, ammo shahsufa qarshisidag'i nimsufalar vazirlar, sarkardalar, qozikalon, shayxulislom, qozi-quzzot, rais va shaharning zo'r ulamolari — mudarrislar, ahli tariqat eshonlar, o'rda xodimlari va eng pastarini qo'rboshi va dahboshilar bilan liq to'lg'an edi. Ulamo qismida umuman banoras to'n, oq salobatlik salla, vazir va sarkardalarda kimxob va baxmal to'nlar, boshlarida ba'zan salla va ba'zan o'siq barradan tikilgan telpaklar hilpirar edi.

Xon bu kun jum'a namozigacha ko'ngil ochmoqchi va bundagi yig'ilg'anlar shu ko'ngil ochish soatida ishtirok etkuvchi xonning ko'ngil tortarlari, ya'ni mamlakat a'yonlari edilar. Xon hali ichki o'rdadan chiqmag'an, hamma ra'iyat "janobi oliy"ni kutib muhtasham darbozaga ko'z tikkanlar edi. Shahsufadan bir oz narida, atrofi bordon bilan o'rog'liq bir kapa paydo bo'lg'an va bu kapa ichida bir necha kishi suhbat qurib o'lturar edilar. Bir necha daqiqa kutkandan so'ng, muhtasham darbozada Darvesh udaychi ko'rinib, qarshisidag'i ra'iyatka o'rundan turish ishoratini berdi. Birdan hamma shuv etib qo'zg'aldi. Darvesh udaychi darboza yonig'a o'tib, ruku'ga¹ bordi. Ichkaridan kimxob to'n bilan yo'g'on qornini o'rag'an, oq shohi sallasini manglayig'acha tushirgan Xudoyor ko'rindi. Xon ko'rinishi bilan barcha ra'iyat ham udaychi kabi ruku'ga ketdilar. Xudoyor orqasidan yosh O'rmonbek qizil baxmaldan tikilgan sipohi kiyim bilan otasini ta'qib etar edi. Buning orqasidan qizil movutdan shahzoda kabi kiyinib, siloh² taqing'an va har qatorg'a to'rt nafardan terilgan o'n olti-o'n yetti yashar, yosh va xushro'y sipohlar (mahramlar) chiqdilar. Xon shahsufaga qarab keldi. O'ninchi qatordan so'ng yosh sipohlar turkumi uzulib, yaxshi intizomlik qirq nafar navjuvon shahzoda orqasida xonni ta'qib etar edilar. Shu holda nimsufalarning biridan chalg'ular tovshi keldi. Sozlar nafis va ohangdor qilib "Sarbozcha" kuyini chaldilar. Kuy

¹ *Ruku'* — bosh egish.

² *Siloh* — qurol-aslaha.

sozda qaytarib oling'ach, xon orqasidag'i yosh sipohlarning bir qismidan shu kuyning ashulasi eshiltildi:

*Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!*

*Qalqon ushlab, xanjar taqqan yovlar maydong'a!
Nomussizlar, vafosizlik qildingmu xong'a!*

*Bizning aytkan nazrimiz bor shohimardong'a!
Ahdin buzib, diinni sotqan bo'yalg'ay qong'a!*

*Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!*

Xon sufaning zinasiga yetib, yuqori mindi. Shahzoda ham otasini ta'qib etdi. Yosh sipohlar xon va O'rmonbekni zinada qoldirib, to'g'rig'a o'tdilar, sufadan aylanib borib, xonning muhofazatiga, ya'ni Xudoyor o'lturadigan arslon terisining orqasig'a saf torta boshladilar. Xon borib arslon terisiga o'lturdi. O'rmonbekni o'zining o'ng tomonig'a oldi. Ra'iyat hamon ruku'da... Yosh sipohlar sufaning uch tarafini qurshab olg'an edilar. Xon joylashg'ach, ruku'dagilarga tikkayish ishoratini berdi. Barcha bosh ko'tarib, qo'l qovishtirdi. Soz ham to'xtadi. Sufaning zinasida udaychi hozir bo'lib, qo'lini ko'tardi, ra'iyat ham uning bilan barobar duog'a qo'l ochdilar.

— Dushmanlar xarob, munofiqlar betob o'lsin... Onhazratimning davlatlariga xudo tavfiq adolat bersin!

Duodan so'ng barcha yuz siypadi. Xon udaychiga bir narsa deb ishorat qildi.

— Mingboshi, qushbegi, domla shog'ovul, janob shayxulislom, otaliq va amsoli hazratka ul janob o'z huzurlaridan joy mehribonchilik qiladirlar!

Udaychi sanag'an kishilar birin-birin shahsufaga chiqib xong'a salom va ta'zimdan keyin atroflab tura boshladilar. Sufaga o'n chog'liq arkon¹ chiqqandan so'ng, xon udaychiga yana bir narsa deb qo'ydi.

¹ Arkon — davlat arboblari.

— Farogʻat ato qildilar!

Sipohlardan boshqa barcha tik turgʻanlar shuv etib oʻlturdilar. U yer-bu yerdan yoʻtalgan tovush eshitildi.

Udaychi xongʻa arz qildi:

— Onhazratimning davlatlariga xudo tavfiq adolat bersin... Qullaridan biri valineʻmatimga ikki kalima arzim bor, deydir!

Xon kelsin, ishoratini qildi. Barchaning koʻzi boyagʻi bordonliq uyga tushti. Bordon ichidan uzun boʻyliq, qora soqolliq, ustida malla toʻn, simobi boʻz sallasining peshini bir qarich osiltirgʻan bir kishi chiqdi; tamkin, viqor bilan bitta-bitta yurib kelib, zina yonida xongʻa qarshi toʻxtadi... Xondan tortib ham-maga tabassum tusi kirgan edi. Kishi xongʻa qarshi turgʻan holda sallasini tuzatdi, soqol-murtini siladi, toʻnini qoqib, oldini oʻradi, soʻngra xotirjam¹ rukuʻga bordi. Birdan xon va raʼiyat kulib yubordilar. Bu kishi Xudoyorning eng yaxshi koʻrgan qizigʻi Zokir-gov edi.

Zokir-gov boshini rukuʻdan koʻtarib, goʻyo janoza oʻqugʻan kishidek, ikki yelkasiga salom berdi. Yana gurr etib kulib yubordilar. Zinaning ikkinchi boshida turgʻan Darvesh udaychi Zokir-govga tanbih berdi:

— Kimning huzurida turgʻanligʻingizni unutmang!

Zokir-gov qoʻli qovishtirilgʻan holda, gavdasini qimirlatmay yonidagʻi udaychiga qaradi:

— Oʻzim ham bilib turibman, bu yerda ahmoq bor, deb oʻylaysanmi?

— Xoʻsh?

— Xonimgʻa arzim bor!

Yana gurr etkan kulgi bogʻni tutib ketdi¹.

Udaychi:

— Arzing boʻlsa, dodras² huzuridasan, gapur!

— Arzimni oʻylab turippan-da, oʻylagʻali ham qoʻymaysanmi? — dedi Zokir-gov. — Yoki men ham soʻzimdanda yanglishib Jabbor jinnidek osilib ketaymi?

¹ Bundagi kulgiga sabab "xonimgʻa" soʻzidir. Chunki bizda "xonim" deb xotin kishiga aytiladi (mual.).

² *Dodras* — olampanoh, xon.

— Arzga kelib turgʻaninggʻa bir osh pishar vaqt boʻldi!

— Men ham arzimni miyamda pishirib olayotibman-da; pishmagʻan osh ich ogʻritadimi-a, taqsirlar?

— Arzingni yoʻlda oʻylab kelmabsan-da!

— Ey, devonami bu oʻzi! — dedi Zokir-gov. — Yoʻlda oʻylash uchun bundan boshqa kasal yoʻqmi?

— Yoʻlda nimani oʻylading?

— Xon huzuriga borayotibman, deb oʻlimni oʻyladim, yatim qoladigʻan bolalarimni, men oʻlgandan soʻng erga tegadigan yangangizni oʻyladim! (Kulgi.)

— Janobni va shu qadar raʼiyatni maʼtal¹ qoʻyma!

— Xe-xe-xe! — deb kuldi Zokir-gov. — Sizlar har kun minglab kishini urda tegida maʼtal qoʻygʻanlaringizda, men bir nafas maʼtal qoʻysam, xe-xe-xe!.. Taqsir, sizga arz!

Xon, “ayt” degan kabi bosh irgʻatdi.

— Taqsiringa birinchi arz shuki, — dedi Zokir-gov, — yonimda turgʻan shu baqa aftni mendan nari qilsangiz, zero, buningizning dagʻdagʻasi siznikidan ham oʻtadigʻan koʻrinadi! (Kulgi).

Xudoyor udaychiga, sufaga chiq, ishoratini qildi. Zokir-gov qoʻlini duogʻa ochti:

— Onhazratimning davatlari kam, oʻzlarida gʻam, koʻzlarida nam, dushmanlarida dam, qadlarida xam boʻlmasin... Shahzodamning boshlarida baxt, ostlarida taxt oʻynab, yosh umrlariga ajali bevaqt yetmasin... Shohi baxtiyorning xizmatlariga bel bogʻlagʻan oq salla, koʻk salla, toʻni malla otalarimizning dillari ham hamesha soqollaridek oq boʻlsin, omin! Soniy, arzi bandaligimiz shulki, biz, darbadari devona, aqlu hushdin begona, xalq tilida afsona, elkezar gʻaribona qullaringiz dardu alam yutar erdik, qalamravingizning bir chetidan oʻtar erdik. Dedilarkim, bu diyorning xoqoni, Iskandari soni, zaru zavar koni, elning oshu noni, yaʼni saxovatda Hotam, qahri kelsa motam... gʻurabo² yoridir va yana sizlardek bozori kasod dar-

¹ Maʼtal — kutmoq.

² Gʻurabo — gʻariblar.

badarlar, enasi ko'chada tuqqan bepadarlarga ham ehsoni joriydir, deb biz ahli tama' bechora, nafs ilgida' ovora g'ariblar har qaysimiz besh paysa, o'n paysa tama' xapidan yutib, dargohingizga yuzlandik, toki eski-tuski hunarlarimizni arz qilsaq, janobingizni besh pul, o'n pul qarz qilsak, deb... *(Kulgi.)*

— Qo'p, hunaring'izni ko'rsating'! — dedi xon.

36. QIZIQLAR

Zokir-gov xong'a qulliq qildi va ikki-uch qadam bordon tomong'a yurib, butun tovshi bilan chaqirdi:

— Bahromboy! Hov, Bahromboy!!!

Bordon ichidan bir oyog'ida kafsh, ikkinchisi kafshsiz oldi ochiq kir yaxtagidan badani ko'ringan, bir qo'li bilan yelkasini qashib, ikkinchisi bilan ish-tonbog'ini ushlagan, bosh yalan bir yigit chiqdi.

— Eshak hangradima! — dedi Bahrom va uyoq-buyoqqa along'lab olg'andan keyin, yaxtagining chokini axtardi. — Singli taloq bitni qochirdim-da! *(Kulgi.)*

— Bahrom deyappan, menga qara!

— E-ey, Zokir aka, sen chaqirding'ma... Ha, nima gap?

— Xonni ko'ndirdim!

— Ko'ndirdingma?... Men ham aytdim-ku, xon o'zi laqma emish, deb. *(Kulgi.)*

— Ular qani?

— Ularingma? Ularing ichkarida yatipti.

— Nima qilib yatipti.

— Qo'y desam bo'lmadi, bir poy kafshimni ikavi, huzur qil-i-ib yeb yatipti! *(Qattiq kulgi.)*

Zokir-gov achchig'landi.

— Senlarga hech bir aql kirmadi-da... Endi xonning oldig'a bir poy kafsh bilan chiqasanmi?

Bahrom o'ylanib boshini qashidi.

— Chiqsam chiqavuraman-da. Xoning ham menga o'xshag'an bir odam-da, aka! *(Kulgi.)*

¹ Ilig — qo'l.

— Kir, kir, padarla'nat, dar-rav ularingni olib chiq!

Bahrom yelkasini qashib, kafshlik oyog'i bilan kafshsiz oyog'ini "tap-chip, tap-chip" yerga bosib ichkariga kirib ketdi. Bir ozdan so'ng ikki hamrohini boshlab chiqdi. Chiqqanlardan biri pak-pakana, yupyumaloq, lo'p-lo'nda bir maxluq edi. Uning gavdasi bu qadar "kelishkan" bo'lishi ustiga, basharasi ham shunga monand tushkan, tomog'ining ostida cho'guri qovundek bo'qoq g'ovlab yotar edi. Uning gavdasi misoli bir gupchak bo'lsa, shu gupchakning yuqorisig'a katta bir suv qovoqni bosh bo'lsin, deb o'rnatqan edilar. Va bu yaltir qovoqning betida ko'z bo'lib, quyoshda qovjirag'an ikkita g'o'lun turshak, og'iz yerida bir kafsh, burun o'rnida yuqorig'a qarab o'rmalag'an bahaybat bir qurbaqa va quloq maqomida suv qovoqning ikki bag'rig'a tiralg'an ikki oshlov turar edi. Qosh va boshdag'i soch to'g'risida og'iz ochib bo'lmas, ammo besh-o'n tuk, ya'ni soqol-murt g'ira-shira ko'zga chalinar edi. Sepkil va chechak dog'i bu betni "muzoyaqakor" qilib ko'rsatkanidek, oyog'idag'i choriq, ustidagi qisqa, eski alak chopon, belidagi besh-o'n aylantirib bog'lang'an bo'z belboq, boshining uchdan bir qismigagina qo'nib o'lturgan tor pilta to'ppi bir "husn"ga yana bir yuz "husn" qo'shib arz qilar edi. Bu maxluq doimiy o'rdada turadig'an xonning kundalik qizig'i mulla Baxtiyor edi. Ikkinchisi mulla Baxtiyor bilan o'chakishkandek, juda uzun bo'yliq, g'ilay ko'zlik, ajina qoshiqdek yuzlik, qotma, o'zining bo'yidan ham uzunroq to'n va boshig'a qalandar kulohi kiyib, yalang oyog', o'rta yashar Davlat ismlik yana bir qiziq edi.

Zokir-gov bularni qarshi oldi.

— E, haromzodalar, — dedi Zokir-gov qo'lini paxsalab, — andak nafslaringni tiysanglar, xotinlaring taloq bo'ladimi?! Buning bir poy kafshi qani?

Bahrom ma'yus bo'yin solib turdi, Baxtiyor bilan Davlat labini artib, bir-biriga qarashdi:

— Ayt!

— Sen ayt.

— Nima deb aytaman?

— Yeganimiz yo'q, deb ayt...

Baxtiyor ikki qo'li bilan belbog'iga takya qilib, qaddini rostladi va boshini bir oz orqasig'a moyil tutib, qaqqaydi:

— Bilib so'zla, aka, biz yeganimiz yo'q!

Zokir-gov indamasdangina Baxtiyorning yonig'a o'tdi va ozorsiz qilib uning namoyishkor ko'rinib turg'an bo'qog'ini salmoqladi:

— Kafshning o'kchasi tiqilib qolipti-ku, inim! — dedi Zokir-gov. Kuchlik kulgi ko'tarildi. So'ngra vaziyatini o'zgartirib, ularga uqdirdi: — Biz hozir xonning huzuriga boramiz, eshitasanlarmi... Uchaving ham adablik, mutavozi" bo'lib ko'rin. Xong'a uchrashkanlaringda, ikki bukulib qulliq qil, undan keyin xonni duo qilasanlar. Tuzukmi? Qani, kelabering orqamdan!

To'rttavi, biri orqasidan biri chizilishib, shahsufa yonig'a bordilar. Zokir-gov zina yonida to'xtag'an edi, orqadag'ilar bir-biriga turtinishib, biri u yoqqa, biri bu yoqqa, uchunchisi xong'a orqa o'g'irgan holda to'xtalishdilar. Bu holdan xabarsiz Zokir-gov ularni xong'a taqdim etdi:

— Qulbachchalaringiz... salomga keldilar. (*Kulgi.*)

Zokir-gov ularning holidan xabar topib, shoshdi va oshiqib, ularning betini xong'a qaratdi.

— Hay, bepadarlar, hay, beadablar... to'g'ringda o'lturgan kishiga barobar qulliq qil.

Uchavi barobar qulliq qildilar, kulgi boshlandi. Chunki ularning har biri boshqa kishiga qulliq qilib, xon chetda qolg'an edi.

Zokir-gov xong'a uzr aytib, ularni koyidi:

— Kimga qulliq qildinglar?!

— To'g'rimizda o'lturganga.

— Lo'nda bo'l, lo'nda; uchaving ham!.. Duo qil, duo!

Uchavi duog'a qo'l ochti, qo'l ochqancha bir necha vaqt qarashib turdi, so'ngra tirsagi bilan bir-birini turtisha boshladi. "Sen qil, sen..." Kulgi ko'ta-

¹ *Mutavozi* — kibrsiz, odobli, ta'zimli.

rildi. Ulardan tovush chiqqan bermagach, Zokir-govning o'zi qo'l ochti.

— Omin de, ho'kizlar! — dedi. Ular "omin, omin" deb turdilar. — Shoyad duo qabul bo'lsa... Oллоh taoloning mulla Baxtiyor va Davlat kabi zakki bandalariга bizning ehtiyojimiz yo'q. Shuning uchun duo qilamizki, bu uchavining jonini tezroq olsin va bandalariни bu falokatdan qutqarsin, omin!

Uchavi ham fotihaga yuz siypashkan edilar, yana atrofnı gurr etkan kulgi bosti. Fotihadan so'ng Zokir-gov ularni yo'lg'a soldi:

— Tilak qil, tilak; baqrayib turasanlarmi? Uchavi yana bir-birini turtishib, o'z ora bir narsa so'zlashib oldilar. Davlat nimadir aytib, sufaga o'lturganlarga ishorat qildi... Oradan Bahrom tilakka og'iz ochti:

— Salla-kalla, shopu shalopni ko'rib, o'zimiz ham juda qo'rqqang'a o'xshaymiz... Manovi Davlat bo'lsa — "Bu o'lturganlarning hammasi ham odamxo'r", deyapti. (*Kulgi.*) Endi tilagimiz shuki, bizlarga javob bersalar, joyimizga tinchkina ketsak... (*Kulgi.*) Ilohi mana shu o'lturganlarga xudoyim insof bersin... (*Kulgi.*) Yuragimiz judayam chiqib ketayapti! (*Kulgi.*)

— Hay, tilaklaring bilan borib yot! — dedi Zokir-gov yonig'a urib. — Qochib qol, yeb qo'yadi!!

Oradan "dod" degan tovush chiqdi, uchavi ham uch tomong'a qochar ekan, Baxtiyor Davlatning oyog'ig'a chalinib yiqildi. (*Qattiq kulgi.*) Bahrom bilan Davlat olpong'-tolpong' bordong'a kirib ketdilar... Zokir-gov Baxtiyorni tutib qoldi.

— Qo'y, aka, qo'y! — deb yig'ladi Baxtiyor, — bekorga o'lib ketmay, bala-chaqam bor?

— Yemaydi seni!

— Yeydi, aka, yeydi! Manovi bekingning ko'ziga qara... voy-voya-a-a, qo'yuvor! (*Kulgi.*)

— Men senlarga achchig' aytim-a, padar la'nat!

— Menda o'ching borg'a o'xshaydi, aka! Anovi domlang nax odamxo'rning o'zi, kiyimingni ham yeshdirib o'lturmaydi... Uyag'ini so'rasang, xoningg'a ham ishonmay qoldim! (*Kulgi.*)

Baxtiyor siltanib Zokir-govning qo'lidan chiqdi va

g'ildirag'andek bordong'a qarab qochti. Zokir-gov ham uni quvlag'ancha bordong'a kirdi.

Bir ozdan so'ng tuzukroq kiyimda, boshig'a salla o'rab, oyog'ida sag'ri kafsh bilan qo'lida joynamoz kabi bir narsani ko'tarib bordondan Davlat chiqdi. Xong'a ta'zim qilg'andan so'ng, joynamozni yerga yozdi. Xong'a ta'zim qilib: "Shayxulislom Valixon to'ra¹ shu yerga marhamat qilar ekanlar!" — dedi. Xon mulla Niyoz domlanning yonida o'lturgan shayxulislom Valixon to'raga qaradi. Ahvolga tushunmagan shayxulislom "Nima gap?" degandek qilib, joynamoz yonidag'i Davlatka ko'z qirini tashladi. Davlat "Hech gap" degan ishorani berib, bordong'a qaytib ketdi. Demak, hozir shayxulislom Valixon to'raga muqallid bo'lmoqchi edilar. Buni payqag'an xalq sekin-sekin, bir-birisi bilan imlashib, kulimsishdilar va barchaning ko'zi bordon uyda bo'ldi. Bir vaqt bordon eshigidan banoras to'n kiyib, o'ng qo'lig'a aso ushlagan va so'l qo'lida adras ro'ymolg'a tugiklik kitob ko'targan, shayxulislom Valixon to'ra (Zokir-gov) ko'rindi. Shayxulislom kabi qaddi bir oz bukik va qadam qo'yishi ham Valixon to'radek ikki tarafka moyil edi. Barchaning ko'zi va diqqati har ikki shayxulislomda bo'ldi. Xon yonidag'i haqiqiy shayxulislom esa qip-qizarg'an va har on "tavba" deb qo'yar edi.

"Shayxulislom" yo'l ustida to'xtadi va yerda tushib yotgan bir narsani asosining uchi bilan tekshirib ko'rdi va uni turtib chetka chiqarg'ach, yo'lida davom etdi. Ko'bachilik chidalmadi, gur etib kulib yubordi. Valixon to'raning o'zi ham tavba aralash kulib qo'ydi. Chunki Zokir-gov hech bir nuqsonsiz muqallid bo'lmoqda edi. Joynamoz yonig'a yetdi, asosini shayxulislom asosi yonig'a tiradi, kafshini yeshib joynamozg'a chiqdi. O'lturib kitobni tizasiga qo'ydi va pichir-pichir duo o'qub yuzini siypadi.

"Shayxulislom" uyoq-buyoqni qarag'andan keyin chaqirdi:

¹ Bu kishi asli chustlik bo'lib, shayxulislom va yangi soling'an Hukim oyim madrasasining bosh mudarrisi (*muall.*).

— Mirzo Hamdam-hay, mirzo Hamdam-hay!

Kulgi ko'tarildi, ayniqsa, shayxulislom yonida o'lturgan domlalar qattig' kuldilar.

— Mirzo Hamdam-hay...

Bordondan Bahrom chiqdi, ul ham mullayona kiyingan edi.

— Labbay!

Bahrom "shayxulislom" qarshisig'a kelib, salom berdi. "Shayxulislom" javob berib, joynamoz yonig'a yeshkan kafshiga qaradi.

— Hay, shu kafshimni bir pok qiling, mirzo Hamdam, — "Mirzo Hamdam" tavozi¹ bilan cho'ntagidan ro'ymolini olib, kafshni arta boshladi va shu vaqtda bordon ichidan, ul ham mullayona kiyimda mulla Baxtiyor chiqib keldi; "shayxulislom" qarshisig'a kelib, salom berdi.

— Vaalaykum assalom! — dedi "shayxulislom" va kelguchining apti-boshig'a qarab oldi. — Shined, bachcha, shined!

Baxtiyor o'lturdi.

— Xo'sh, pisar, chi gap?

— Taqsir... sizga... arzim bor edi... Podshohimiz yangi madrasa bino qig'anlar, deb ilm talabida qishloqdan tushkan edim; bir hujra bersangiz, deb sizg'a arzg'a...

— Xo'b, xo'b... Shumo gujoyi?

— Taqsir, Oltiariqdan...

— Attang, attang, — dedi "shayxulislom", — barvaqtroq kelmabsiz-da, bachcha, akun² hamma hujralarga joy yo'q, mullabachchalar joylashib qolgan.

— Mullalarning arasig'a qo'ysangiz ham bo'lavuradi menga, — dedi tavozi³lanib Baxtiyor. — Biz qishloq odami... siqilishsaq ham yotavuramiz, taqsir!

— Xo'b, xo'b... Akun hujralarimiz mullabachchalar minan behad to'lgan, holonki bir tariq ham sig'maydi, biz durug' so'zlamaymiz, boshidon⁴...

Haqiqiy shayxulislom masalaga tushunib ter

¹ *Shumo gujoyi* — siz qayerliksiz.

² *Akun* — {aknun} — endi.

³ *Boshidon* — o'rgulay.

chiqara boshladi. Baxtiyor (mullabachcha) ma'yus fотиha o'qub "shayxulislom" huzuridan ketdi. "Mirzo Hamdam" kafshni tuflab, tozalab bo'lg'andan keyin "shayxulislom"ning qarshisig'a o'lturdi. Narigi yoqdan "shayxulislom" ro'baro'siga Davlat kelib to'xtadi.

— Assalomu alaykum, to'ra pochcha! — dedi Davlat va kafshini yeshib kelib, "shayxulislom" bilan qo'l olishib ko'rishdi. — Xo'b salomat, ofiyat xastedmi¹, taqsir?

— Xudoro shukur, xudoro shukur.

Davlat ruxsat, falon kutmay "shayxulislom"ning yonig'a o'lturib oldi.

— Ba janob arz...

— Bisyor xo'b, arz kuned².

— Ochiq gov: bizga bir hujra bersalar, deb keldik-da, to'ra pochcha!

— Xo'b... Gujoyi?

— Taqsir, chustiy, ba janobi shumo hamshahriy³.

— Ya'ni pisari ki?

— Pisari usto Muhammad sobungar.

— Xo'b, xo'b, — dedi "shayxulislom" va "mirzo Hamdam"ga buyurdi, — ba hamin odam yak hujra dodan gir!⁴

Davlat duo qilib "shayxulislom" huzuridan ketdi. Qo'qonliq mullabachcha ro'lida Baxtiyor keldi. Unga yana: "Biz durug' so'zlamaymiz, madrasamizga bir tariq ham sig'maydi", degan javob berib jo'natildi. Davlat yana chustlik bir tolibi ilm bo'lib kelgan edi, "mirzo Hamdam" orqaliq "dodan gir!" buyrug'i berildi. Qattig' kulgi ko'tarildi. Xon va domla Niyozning ko'zlariga yoshlar chiqdi. Ammo shayxulislom dam-badam manglay terini artib olar edi. Zokir-gov xong'a qulliq qilib, shogirdlari yonig'a bordi. Xon va ra'iyat yangi qiziqliqni kutib qoldilar.

¹ *Ofiyat xastedmi* — tinchmisiz.

² Juda ham yaxshi, arzingizni ayting.

³ Chustlikman, siz janoblari hamshaharman.

⁴ Shu odamga bir hujra bergin.

37. BIRIKISH

Dalv oyi¹, qattig' qish. Devonning har ikki xonasig'a bir nechadan sandal qo'yilgan edi. Har bir sandalga to'rttadan mirzo joylashib, daftar tahriri, yorlig' inshosi bilan mashg'ul edilar. Xon huzuriga chaqirilg'an Anvar yarim soat chamasi kechikib chiqdi. Anvar o'z xonasig'a kelib kirganda, chetdagi tanchada Shahodat mufti boshliq mulla Abdurahmon va Kalonshoh mirzolar nima to'g'risidadir, ohista-ohista so'zlashib o'lturar edilar. Eshikda Anvar ko'rinishi bilan ularning suhbatini kesildi va har kim o'z qo'lidagi ishka qaradi.

— Ehi, ehi, — deb yo'talindi Shahodat mufti, — nima farmon bor, mirzo Anvar?

— Hech gap, — dedi Anvar o'z tanchasiga joylashib. — O'sh, Andijon hokimlariga noma buyurildi... Siz mulla Abdurahmon aka, qo'lingizdag'ini necha nusxa tayyorladingiz?

Mulla Abdurahmon yonidagi qog'ozlarni sanadi:

— Uch nusxa.

— Yana bir nusxa yozsangiz bas. Zakotchi ismini qo'ymag'andirsiz?

— Qo'ymadim.

— Juda yaxshi, o'zim qo'yarman. Qo'lingizdag'ini tezroq yozib bitirsangiz, yana bir ish bor, — dedi Anvar va Shahodat muftiga yuz o'girdi. — Taqsir, sizdan bir iltimos; kechagi Abdushukur ponsadga mahzarni² o'zingiz yozib bermasangiz bo'lmaydirg'an ko'rinadi. Boya menga yana uchrashdi; g'uldir-g'uldir qiladi, maqsadig'a hech bir tushunmadim. Chamasi, uning da'vo koniyatini siz yaxshiroq bilar ekansiz?

— Qo'ying shu bosh og'rig'ini, — dedi mufti, — necha bora menga ishi tushib, birar martaba haq berganini xotirlamayman.

— Haq olib berishka men kafil.

— Ey-ha, men ololmag'anni siz olarmidingiz?

¹ Dalv oyi — 22 yanvar — 21 fevral.

² Mahzar — ariza.

— Ololmasam, sizga o‘z yonimdan to‘lay, taqsir, ishqilib, shuning da’vosidan meni qutqaring-chi.

Shahodat mufti indamadi. Anvar qog‘oz olib, bir narsa yoza boshladi. Shahodat mufti ohistagina yonidag‘i Abdurahmonni turtib qo‘ydi va Anvarga ishorat qilib, “ana ahvol” degandek iljaydi. Ya’ni uning harakati “ko‘rdingmi mirzoboshini, qo‘lidan mahzar yozish ham kelmaydi” mazmunida edi. Mulla Abdurahmon ohista bosh ko‘tarib kulimsidi. Bu gapdan xabardor bo‘lib o‘lturgan Kalonshoh mirzo qo‘lini og‘zig‘a karnay qilib Anvarga to‘g‘riladi, ya’ni, jirtak chaldi. Shu holda eshikdan Sultonali mirzo kirib, Kalonshohga tikilib qoldi...

— Maymunliq muborak!

Ish bilan mashg‘ul Anvar qog‘ozdan boshini ko‘tarib, eshikdagi Sultonali mirzoga qaradi:

— Nima gap?

— Hech gap, — deb kuldi Sultonali, ammo ko‘zida g‘azab o‘ti yonar edi. — Men boyag‘i qog‘ozga kirgan edim.

Anvar yonidag‘i qog‘ozlar ichidan bir ariza ajratdi:

— Javob men aytkancha bo‘lsin.

— Xo‘b.

Sultonali qog‘ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo‘ydi. Ularning uchavi jiddiy ravishda ishga berilgan, qog‘ozdan bosh ko‘tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Bir ozdan keyin Shahodat mufti sekin bosh ko‘tarib Anvarga qaradi. Anvar o‘z ishiga qattig‘ bog‘lang‘an edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan ko‘z to‘qnashtirib, “yaxshi bo‘lmadi”, degan kabi bosh chayqadi. Kalonshoh ahamiyatsiz ko‘z qisdi. Odatdagidan ham rangi o‘chkan Abdurahmon bularning hozirgi im-ishoratiga ishtirok etmay, o‘z ishiga qarag‘an edi.

Solih maxdumning o‘sha so‘zi bilan Abdurahmon ishka oling‘an edi. Uch oydan beri Anvar qoshida o‘z huzurida mirzoliq qilib kelar va ikkinchi oydan besh tilloliq mohonaga ham yozilg‘an edi. Bir oylar chamasi Anvarga sadoqat bilan, uning qanoti ostig‘a kirgandek ishladi. Bu orada Shahodat mufti va

Kalonshoh mirzo kabilar bilan sirdon bo'lmasa ham tanishdi, yaqinlashdi. Boshda Shahodat muftilar uni yotsinishib uning yonida har turlik g'iybatlarni qilishdan cho'chidilar. Chunki mulla Abdurahmonning Anvar kishisi bo'lishi taxmin qiling'an edi. Ikkinchi oydan mohonaga yozilishi ham ularning o'z andishalarida yanglishmag'anliqlarini ko'rsatdi. Biroq Abdurahmonning ba'zi harakatlari, masalan, mirzo Anvarning arabcha, forsiycha lafzlardan xoli, sodda tahririni nusxalarga ko'chirar ekan — “attaomu bilo milhi” (tuzsiz osh), deb kulib qo'yishi muftilarni o'ylatib qo'yar, bu ta'nani chin ko'ngildan chiqqanig'a shubhalanishni-da, shubhalanmasni-da, bilmas edilar. Shunday fursatlarda “alamzada” muftilar ham birar latifa so'zlashka tutunar, aksar, latifa mazmunini bir tarafka burib yuritar edilar. Ba'zan Shahodat mufti ishdan charchag'an kabi oh tortib, o'zicha “mutul-asadu filg'abobi ju'an va lahmud-tayri yutrahul lil-kilob”¹, desa, ikkinchi yoqdan Kalonshoh mirzo shu maqolning davomini so'zlab “va xinziru yanomu fil-firosh va ulul-quli yanomu alat-turob”², derdi. Mulla Abdurahmon ularning kinoyasi mazmuniga tushunibmi yoki tushunmasdanmi — har holda bir iljayib qo'yar edi.

Shu yo'sun ikkinchi oyda bu ikki mufti mulla Abdurahmonni sinab vaqt kechirdilar. Abdurahmon ham o'zining aksar so'z va harakatlari bilan ularni shubhadan chiqara bordi, nihoyat ikki mufti uchunchi yosh “olim”ni ham, garchi bir “nodon” tarafidan keltirilgan bo'lsa ham “zarshunos” deb bildilar va uchunchi oydan uni ham, o'z yonlarig'a olib sirdon bo'lishdilar. Boyag'idek, “qozixona mahzarlari” ularga dastmoya bo'ldi. Anvar o'zi vaqt topolmay, birar narsani muftilarga havola qiladig'an bo'lsa, “mirzoboshining tishi o'tmadi” deb kulishdilar. Mulla Abdurahmon ham valine'mati bo'lg'an Anvarning rioyasini unutayozdi. Chunki mazkur ikki muftining

¹ Arslon changalzorda ochliqdan jon beradir, ammo itni qush go'shti bilan boqadirlar (*muat.*).

² To'ng'uz huzur qilib to'shakda uxlaydir, oqillar tuproqda yotadirlar (*muat.*).

ta'sirlari kuchlik bo'lishi ustiga, o'zi ham ularga moyil, hatto bu kamsitishlardan lazzat olg'uchi edi...

Anvar ikki muftining g'iybatlarini yaxshi bilsa ham, Abdurahmonning bu g'iybatda ishtiroki borlig'ini sezmas edi. Faqat yaqindan beri Sultonali mirzo Abdurahmonning bunda ishtiroki borlig'iga voqif bo'ldi. Hatto shu to'g'rida Anvarga ba'zi so'zlarni ham aytdi. "Mulla Abdurahmondan non yemaymiz, sizga qarshi qattig' quturg'an ikki itimiz bor edi, endi uchunchisini o'zingiz keltirganga o'xshaysiz..."

Kechka tomon mirzolar tarqalishdilar. Biroq bizning muftilar hanuz qo'zg'almas edilar. Anvar esa hammadan keyin chiqquchi edi. Ikki muftining qo'zg'almasliqlariga o'zi sababchi bo'lg'anligini yaxshi bilgan Sultonali mirzo Anvar bilan xayrlashib chiqdi. Shundan bir oz so'ng muftilar ham ketishka chog'landilar.

Havo sovuq, to'rt ellik chamasi qor yog'ib, ko'cha betini yopqan edi. Qo'qonning o'ziga maxsus izg'iriq bu qor bilan yaxshi qurollanib, kishining quloq-tumshug'ini zahar kabi yalab o'tar edi. Kishilar tel-pakni bostirib kiygan yoki sallani quloq va manglay aralash o'rab, bo'z guppini tumshuqqacha ko'targan edilar. Ko'cha bo'ylab har kim chopar, bir narsadan quruq qoladirg'andek yugurar edi. Bu kungi sovuq bilan qor har kimga ham g'archliq kafsh in'om qilg'an, boy va beklar oyog'idagi bedona, sag'ri qala kafshlar bilan kambag'al kosiblar kiygan upika,¹ aybaki kafshlarning o'zaro farqi qolmag'an va hatto ba'zilar oyog'idagi yog'och kafshlar ham ajoyib nag'manavozlik qilar edilar.

38. G'ARIB KO'NGLI

Anvar boshqalar kabi yugurmasa ham yelib kelar edi. Xishtko'prukka yetkanda, katta suv yonidagi hujra eshigida qo'sqi² po'stunga o'ralib turg'an qorovul uning oldiga tushib salom berdi:

¹ Upika — buzoq terisidan tayyorlangan ko'p.

² Qo'sqi — juldur, eski.

—Sovuqqa qotqan ko‘rinasiz, taqsir... Gulxanimiz bor.

Anvar tumshug‘ini to‘nidan chiqarib iljaydi va tutun chiqib turg‘an eshikka burildi, qorovul oldinda kelib, eshikni ochib berdi. Anvar ichkariga kirdi. Tutun bilan qop-qorayg‘an, pastkina qorong‘i hujraning o‘rtasida gulxan yonib, alangasi mo‘riga o‘rlar edi. Gulxan yonida qo‘lig‘a kasav tutqan Sultonali mirzo olov jo‘nashtirib o‘lturar edi.

— Siz ham sovuqqa qotqanlardanmisiz?! — deb kuldi Anvar.

— Jon olov — jon er, depti bir xotin... Gulxan o‘tlik yigitning issiq quchog‘i emish. Qani, bu yoqqa marhamat!

Qorovul va Sultonali mirzolarning qistashlari bilan Anvar gulxanning to‘riga, to‘rt qatlanib soling‘an kiyizga o‘lturib, qo‘lini olovga tutdi.

— O‘zingiz o‘lturmaysizmi, aka, o‘lturing!

Anvarning bu so‘zi bilan adab saqlab turg‘an qorovul gulxanning bir chekkasiga cho‘kkalab, gulxan yonidag‘i qora qumg‘onni olovga tirabroq qo‘ydi.

— Sovuq tuzuk bo‘ldi, — dedi Anvar isinib. — O‘rdadan chiqib, o‘zingizni gulxanga uribsiz-da?

— Qarasam uyga yetkuncha qotadiring‘anman, Toyir akamning tuynugida tutun ko‘rib, eshikni ochsam, ish katta. Xiralik bo‘lsa ham kirdim, nima qiladi... Biroq, sizni Toyir akamning o‘zi chaqirib kimganga o‘xshaydi, hali sizga choy damlayman, deb ovora bo‘lsa ham ehtimol...

Toyir aka qumg‘onni yana olov tomong‘a itarib qo‘ydi:

— Hozir damlaymiz, taqsir, hozir. Suv ham qalqib qolibdir, yaxshi ko‘k choyimiz ham bor.

— O‘zlaringiz ichmasangiz, menim uchun hojat emas, men hozir ketaman.

— Shu gulxanni tashlab, qayoqqa?

— Uyga... Balki kishilar kutib o‘lturgan chiqarlar.

— Shunday sovuqda sizni kim kutsin, choyni damlay bering, Toyir aka, mirzoboshini yubor-maymiz.

— Shunday bo'lsin, taqsir... G'ariblarning choyidan ham bir ichib qo'ysinlar, — dedi Toyir aka va o'rnidan turib burchakdagi yorilgan tarashadan bir quchoqni keltirib gulxan yoniga tashladi. Qaynab toshqan qumg'onni olovdan olib, choy damladi.

— Toyir akamning gulxanini tashlab ketish bo'lmaydi, — dedi Sultonali, — bir-ikki piyola choyidan ham ichish kerak, bir-ikki kalima suhbatini ham eshitish kerak.

Anvar iljayib qo'ydi. Toyir aka qoziqdagi tugunni ochib to'rt-beshta non, bir hovich kattaqo'rg'on magiz olib, kichkina barkashchaga soldi. Barkashni Anvar oldiga keltirib, uzr aytdi:

— Kambag'alchilik, taqsir, oldingizga dasturxon yozolmadik...

— Nima aybi bor, — dedi Anvar, — men shunday qorong'i uyda gulxan yonida o'lturishni va shu holda choy ichishni juda yaxshi ko'raman.

— Bu o'lturishning o'z oldiga bir nash'asi bor, — dedi Sultonali.

— Bor... Shoirona, darveshona bir ma'nosi bor. Men yosh, yatim chog'im, opamning uyida shu holni ko'rar edim. Yaznam qashshoq kosib edi. Qish keldi deguncha gulxan yoqar va shu yo'sun gulxan yonida o'lturib choy ichar edik. Shu gulxan hayoti hanuz menim esimdan chiqmaydir va shu hayotka hamisha ko'ngilda bir muhabbat saqlayman.

Toyir aka Anvarga sopol piyolada choy uzatdi. Gulxan keyingi qalang'an tarashalar bilan alangalanib yondi. Qorong'i hujra yorishib, uchqunlar bilan ziyoratlandi.

— Bola-chaqangiz bormi, Toyir aka?

— Yo'q, taqsir... Shu yerda yurtni duo qilib yotaman.

— Toyir akam ham sizga o'xshaydi, — deb kuldi Sultonali. — To'yni ko'klamga qoldirganingiz yaxshi bo'lmadi, qish kunlari Toyir akamdek yolg'izlik...

— Chunki men Toyir akam turmishini yaxshi ko'raman... Dardisarning nima keragi bor-a, Toyir aka?

Toyir aka qo'lida kasav bilan olov to'g'rilar edi.

— Qurbi yetkan kishining bola-chaqa qilg'ani ma'qul, taqsir.

— Nima uchun?

Toyir aka olov jo'nashdirib, bir oz javobsiz o'lturdi. Soqol-murtiga uchib tushkan uchqun kullarini selpib tashladi.

— Xudoy farzand bersa, qarig'an kunlaringizda ishingizga yaraydi, — deb qo'ydi Toyir aka, yana bir oz olov to'g'rilab turdi. — Menda hech kim yo'q... Yoshim ellidan oshqan, taqsir... Hozir kuch-quvvat bor, bir narsa topib bo'ladi... Bir vaqt kelar, kuch ketar, shunda menga kim qaraydi, taqsir? Issiq jon, men og'rib yotarman, bir qoshiq suvg'a muhtoj bo'larman... Shunda suvni menga kim beradi, taqsir? O'lim haq, ajal yetib amonatni olsa, ko'zim yumilsa, bir chekkada o'lib qolg'aninni kim biladi, taqsir?.. Kishining bola-chaqasi bo'g'anda shunday gaplar yo'qmi, deb o'ylayman-da.

— To'g'ri gap, — dedi Sultonali, — darhaqiqat, kishi qanday kunlarga qolishini bilmaydi. Toyir akam aytkancha, bola-chaqa bo'lsa, bir oz ko'ngil to'qi-da.

Anvar bir oz so'zsiz, o'ylanib turdi, qo'lidagi piyolasini bo'shatib, Toyir akaga uzatti.

— Uylantirib qo'yayliqmi sizni?

Toyir aka minnatdor ohangda kuldi.

— E, joningdan, taqsir, — dedi, — endi bo'lmaydi.

— Nega bo'lmaydi?

— Soqolg'a qarang, o'lim isi keladi...

— Bo'lmag'an gap... Siz bizdan ham yosh ko'rinasiz.

— Ko'ngil qarig'an, taqsir, ko'ngil, — dedi Toyir aka, qo'lini ko'kragiga tegizib oldi. — Endi ko'ngil hech narsa ham tilamaydi, faqat tinchliq tilaydi... Tinchliq qachon bo'ladi, unisini bilmaymiz-da.

So'zni yana aylantirishka yo'l qolmadi. Anvar yer ostidan Sultonali ga ko'z yubordi. Sultonali ma'nolik bosh irg'atib qo'ydi. Toyir aka o'z oldidag'i yonib o'chkan xokalarni kuldan ajratib, gulxanga tashlar edi.

Boyag'i shiddati yo'qolg'an gulxan nafis ko'k tutun chiqarib ohistag'ina chayqalib yonar edi. Kullar ko'kka uchar, cho'g'lar kulga botar, chalalar cho'qqa aylanar edilar... Uchavi ham so'z qo'yishqandek ancha vaqt gulxanning shu holini ta'qib etdilar.

39. BISHUY, EY XIRADMAND...

— Muftilaringiz mening orqamdan jo'nag'an bo'lsalar kerak, mirzo Anvar?

Xayoli boshqa narsada bo'lg'an Anvar Sultonaling so'ziga tushunibmi, emasmi, har nachuk bosh irg'atib qo'ydi.

— Men siz bilan xayrlashib ko'chaga chiqsam, "do'stingiz" Mulla Abdurahmon ularni kutib turg'an ekan. Chamasi kunduzgi "suhbat"ning moba'di¹ bo'lsa kerak?!

Anvar xayoli bilan vido'lashqandek, tilar-tilamas Sultonliga yuz o'girdi.

— Qanday suhbatning?

— Suhbatning emas, g'iybatning.

Anvar kuldi:

— Siz mulla Abdurahmon domlani ko'ralmay qoldingiz.

— Masala ko'ralmaslikda emas, uning nолоyiq harakatida, do'st ko'rinib dushmanlik ko'chasiga kirishida.

— Biz uning chin ko'nglini bilishdan ojizmiz.

— Har holda bu kaltakesak bizga do'st emas.

— Xo'sh? — deb kuldi Anvar.

— Muftilar bizga do'stmi, dushmanmi?

— Balki dushmanlilar, lekin biz ularga dushman emasmiz,

— Bali! — dedi Sultonali mirzo. — Basharti bizning yordamimizda ishlik bo'lg'an bir odam, erta-kech bizning dushmanimiz hisoblang'an kishilar bilan hamsuhbat bo'lsa, og'iz-burun o'pishsa, biz unga qanday baho berishimiz kerak? Bunday odamni biz

¹ Moba'd — davomi.

ochiqdan-ochiq dushman yoki ahmoq deymiz. Ammo mulla Abdurahmon ahmoq emas, ko'ib ish ko'rgan tullak! Endi faqat uning dushmanlik tarafi qoldi, ham bu aniq. Menim hukmimga qanoat qilmasangiz, hikmatka qarang. Shayx Sa'diy:

*"Bisho'y, ey xiradmand, az on do'st dast,
Ki bo dushmanonat buvad hamnashast"*, —

deydirlar...

— Men mulla Abdurahmonni yaxshi kishi, deb o'ylaymanmi?

— O'ylamaysiz, biroq uning o'ziga yarasha muomala qilmaysiz, shu bilan birga anovi muttahamlarni ham haddidan oshirasiz!

Anvar barkashdagi magizdan bir-ikki dona olib qo'lida ushladi.

— Sizningcha, ular bilan qanday muomala qilishimiz kerak?

— Mulla Abdurahmonni o'rdadan jo'natish kerak; tinchkina imom va xatibligini qilsin. Muftilarga ham qozixonadan birar vazifa topilib qolar.

Anvar bosh tebratib kuldi. Toyir aka gulxanga o'tun qalab shom uchun joynamoz yozdi. Sultonali mirzo imom bo'lib, uch kishi shomg'a turdilar. Shomni o'qub gulxan yonig'a o'turar ekan, Sultonali so'radi:

— Yoki ularni o'rdadan jo'natish oson emasmi?

— Oson, biroq oson ishda lazzat yo'q, — deb kuldi Anvar. — Sizning shu gapingiz bilan bir kishi yoding'a tushdi: o'zi mulla Abdurahmonning qavmlaridan bo'lg'an oq ko'ngilli sodda bir kishi bor. Oti... ha, oti Safarboy, kasbi bo'zchiliq. O'tkan kun o'rdadan qaytib borsam, shu kishi uyda meni kutib o'turibdir. Xo'sh, keling, Safar aka? — Kuygan-pishkan, menga "arz" qildi: mulla Abdurahmonning bir do'stidan eshitkan emish, go'yo mulla

¹ Bisho'y, ey xiradmand, az on do'st dast.

Ki bo dushmanonat buvad hamnashast. (Sa'diy.)

(Ey hushyor kishi! Dushmanlaring bilan birga o'turishkan — hamsuhbat bo'lgan do'stingdan qo'l yuv'gil (muaf.).

Abdurahmon biravga “mirzo Anvarning tegiga yaqinda suv keladi” degan emish... “Bu nima degan gap, mirzo, nega sizning tegingizga suv keladi?” — deb soʻraydi. Men kuldim... “Hozircha tegim quruq, basharti tegimga suv kelsa, boʻzchilikni oʻrgatasizmi?” — deb soʻradim. Savolimga javob bermaydi, faqat sizning soʻzingizni aytib: “Imomimiz fisqi-fasod, bunday kishini haydaganingiz maʼqul”, — deydi. Sizga yoqadigʻan soʻzni aytdimmi, Sultonali aka?!

— Bu kishi sizga chin doʻst ekan, — dedi Sultonali jiddiy. — Men oʻz fikrimda yanglishmasman. Bu kaltakesak yutkan chayonning yuragida, xudoy bilsin, sizga qarshi katta adovat bor.

Shu choqqacha olov kavlab jim oʻlturgan Toyir aka soʻzga qotishtir:

— Safar, yelkasi chiqqan, jikkak yigit emasmi, taqsir?

— Bali, bali.

— U mening oshnam boʻladi. Ehey; u bilan biz har yoz birga mardikor ishlar edik; oʻzi oʻbdan yaxshi yigit.

— Vassalom, — dedi Sultonali mirzo. — Bas, Abdurahmon ham adovatda muftilardan qolishmaydir. Shuncha yaxshilikni bilmagan kishi...

— Yaxshilik qil, daryogʻa tashla; baliq bilmasa, xoliq¹ bilur, deganlar. Fuzuliy: “Dahr² bir bozordir, har kim matoʻin arz edar” deb juda toʻgʻri soʻzlaydir. Shunga oʻxshash biz ham, oʻzimizda boʻlgʻan matoʻni bozorgʻa solamiz, ular ham bisotlarini kavlab shundan boshqasini topolmaydirlar.

— Bu shunday, mirzo Anvar, ammo oʻzingizni dushmandan mudofaa qilish kerakmi, yoʻqmi?

— Men nimani dushmandan mudofaa qilay? — deb kuldi Anvar. — Agar ularning adovati mendan bosh munshiylikni olish uchun boʻlsa, marhamat qilsinlar, hatto oʻzim ularga yordam ham beray. Toʻgʻri siz ularning nomussizona harakatlaridan

¹ Xoliq — yaratuvchi, xudo.

² Dahr — dunyo, olam.

qizishasiz, achchig'lanasiz. Men-chi, men ham bir inson, ko'kdan tushkan farishta emasman; o'z ustimdaggi g'iybatlardan, hayvoncha qiliqlardan, izzati nafsimga to'qing'an harakatlardan achchig'lanaman. Siz aytkancha, ularni o'rdadan haydash mulohazalari-gacha borib yetaman. Biroq, ba'zi andishalar meni to'xtatib qo'yadir. Avvalo, ular bilan tenglashish mening uchun kamchilik ko'rinadir; ikkinchi, ularni devondan haydash to'g'risig'a kelganda yana andishalar bor: basharti muftilarni devondan chiqarsam, xalq nima deydi, besh kun amalga minib, o'ttuz yilliq mirzolarni qadr qilmadi, demaydimi? Agar ular tinchkina chiqib ketsa-ku, yaxshi, bil'aks, xon va shog'ovul domlalar vositasida yana kirib olsa, men nima degan odam bo'laman? Bu holda bir adovat ustiga yuz adovat zamlanishida shubha yo'q. Endi mulla Abdurahmon to'g'risida: boshda men bu kishini o'rdag'a olishg'a qarshi bo'lib, birinchi ko'rishimdayoq bu mulladan yaxshiliq kutmagan edim. Biroq, sizga aytkanimcha, o'rtada nozik bir kishi vosita bo'ldi, shundan keyin noiloj xizmatka olishqa majburiyat tug'uldi. Mulla Abdurahmon ifloslar qatorig'a o'tkan ekan, ishi oson, jo'natib yuborish qo'limizdan keladi. Va lekin, fikrimcha, uni ham jo'natish maslahat emas. Avvalo xizmatka olmaslik kerak edi; oling'ach, uch oy o'tmasdan jo'natish... Juda og'ir; agar iflos bo'lsa uning tabi'ati, biz o'zgar-ta olmaymiz, har kim tilagan oshini ichadir.

Sultonali mirzo muftilar to'g'risida bir narsa deyal-masa ham, Abdurahmonni jo'natishga isror etdi¹.

— Xo'b, muftilar qolsin, yana bir necha kun sasishsin. Biroq, Abdurahmonni to'xtatmang, agar siz shu chuvalchangning bahridan o'tsangiz, hamrohlari-ga katta ibrat ko'rsatkan bo'lasiz.

Anvar kulib qo'ydi.

— Siz meni do'stinga qattig' tikildingiz...

— Tikilishka — tikildim, — dedi Sultonali mirzo jiddiy, — siz loqal shuni ham jo'natmasangiz, men

¹ Isror etmoq — qistamoq.

ketaman. Muftilarning aftini ko'rib qiynalar edim. Endi bu uchunchi iflosning yuziga qarashqa toqatim qolmadi!

Sultonali jiddiylashkan edi, Anvar yana qarshi borishni muvofiq ko'rmadi.

— Xo'b, — dedi, — siz shuni maslahat ko'rsangiz, jo'nataylik.

— Bali! — dedi Sultonali. — Sizdan yana bir talab: ertadan boshlab meni o'z huzuringizga oling, toki muftilar ertadan kechkacha g'iybat so'zlab, maymun bo'lib vaqt kechirmasinlar.

— Bu ham oson, — deb kuldi Anvar, — ular men yo'q vaqtdan foydalanib, yurak bo'shatar edilar. Endi bundan ham bechoralarni mahrum etmakchisiz; bu qadar zulm...

Sultonali yana kulmadi:

— Qilg'ang'a qilamiz-da.

Shundan keyin ketishka chog'landilar. Anvar qo'zg'alar ekan, yonchig'idan bir tillo olib, Toyir akaga uzatti. Toyir aka bilibmi, bilmasdanmi, har holda tilloni qo'lig'a olg'andan so'ng, yana tez qaytarib berdi:

— Uyat, uyat bo'ladi.

— Bu pul o'zinga, deb o'ylamang, — dedi Anvar Toyir akaning qo'lini itarib, — siz bu pulga o'tun, magiz, ortib qolsa choy olasiz. Sultonali akam bilan kelganimizda gulxanni bundan ham katta qilib berasiz.

— Sizlar kelsalaring hammasiyam o'zimizdan topiladi.

Anvar pulni olmadi. Toyir aka maslahat so'rag'andek Sultonaliqa qaradi. Sultonali duo qilib oling, degan kabi ishorat qildi. Toyir akaning duosidan keyin chiqdilar.

40. ALDASH UCHUN BOLA YAXSHI

Bir necha kunlardan beri Safar bo'zchi xursand edi. Mulla Abdurahmonning xizmatdan chiqishig'a o'zim sabab bo'ldim, deb o'ylar; o'z so'zi bilan mulla

Abdurahmon kabi bir kishining suvg'a tushkan nondek shilqillab qolishig'a: "Ko'rpangga qarab oyog' uzat, mullavachcha!" — deb o'zicha kulib qo'yar edi. Kecha Samad bo'qoqni ko'chada uchratib, piching otdi: "Mirzaboshimning tegiga suv ketiptiya, gapingni to'g'ri chiqishig'a qara, Samad?" — dedi. Chunki Anvarga borib aytgan xabarni shu Samad bo'qoqdan eshitkan edi. Samad bo'qoq uning bu pichingidan qizardi: "Qulog'img'a yanglish kirgan ekan-da, ablah!" — deb gapni kulgulikka burdi. Safar bo'zchi ham "payrav" qildi. "Bir qo'chqorning boshi ketkuncha, minglab qo'yning boshi kesilar emish, deb ayt domlang'a!" — dedi. Samad bo'qoq indamadi.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning xizmatdan bo'shatilganini eshitkandan beri "Mirzamni bir ko'rsam" deb Anvarning oldig'a borishqa chog'lanib qoldi. Biroq, dastgoh yonidan qo'zg'alishqa ishini qizg'andi. Bu kun ish to'qur ekan, o'zicha qaror berdi: "Bu kun chorshanba, erta panjshanba... jum'a kun men ham bo'sh, mirzam ham bo'sh. Ha, indin borg'anim ma'qul".

Shomdan bir oz ilgariroq Safar aka ishdan chiqdi. Kunning sovuqlig'ig'a ham qaramay muzlagan sovuq suvda tahorat qildi, nari-beri bo'z sallasini chulg'ab, masjidga yugurdi. Ul jilovxonadan kirganda, masjidning to'rdagi hujrasidan mulla Shahodat mufti, Kalonshoh mirzo va mulla Abdurahmonlar namozga chiqib kelar edilar. Safar bo'zchi har ikki muftining ham o'rdada turishlarini yaxshi bilar edi. Mulla Abdurahmonni o'rdag'a yana oladig'an bo'libdirlarmi, deb o'yladi va uch ulamo kelib masjidga kirgunlaricha adab saqlab, masjidning bo'sag'asida qo'l bog'lab turdi. Ular kelib masjidga kirar ekan, mulla Abdurahmon ko'zining paxtasini chiqarib, Safar bo'zchig'a qarab o'tdi, ular orqasidan Safar bo'zchi ham xonaqohg'a kirdi. Ammo haligi qarashdan so'ng Safar bo'zchining boshidan: "Bu mullalar ham domlamdek o'rdadan haydalganlarmikin? Mirzamning g'iybatiga yig'ilishqanlarmikin?" — degan bir fikr o'tib ketdi.

So'fi takbir tushurdi, mulla Abdurahmon mehrobka o'tdi, mufti va boshqalar unga iqtido qildilar. Imom qiroatda, Safar bo'zchi somi'lik¹ o'rnig'a — "manovi ketman soqolning afti xunuk, o'ttasining avzoyi buzuq, domlamning bo'lsa g'urragi bola ochqan... Uchavi ham alamzada bo'lsami? Domlamning ko'nglini ko'targali kelganlardir, yoki mirzam bilan ikki orani bitishtirmakchilarmi?... Mirzamning bitishmagani ma'qul, ikki og'iz gap uchun hanuzgacha kek saqlag'an domla..." — deb o'ylar edi. Shu yo'sun vasvasalanib shom namozini qanday o'qug'anini o'zi ham bilmadi, ammo yotib turishdan erinmadi. Fotihadan so'ng jamoat tarqala boshladi. Besh-olti kishi, jumladan, Safar bo'zchi ham adab saqlab, domlalar masjiddan chiqquncha qo'zg'alishmadilar. Ular chiqib ketkandan so'ng so'fi sham'ni o'chirdi, boshqalar masjiddan tarqadilar. Safar bo'zchi sahnga tushib hujraga qaradi; hujra darichasidan sham' yoruqlig'i tushar, ichkaridan qo'lida quroq dasturxon ushlagan, o'n bir-o'n ikki yoshliq bir bola chiqib kelar edi.

Safar bo'zchi jilovxonaga o'tib to'xtadi. Hujradan kelgan bola o'z yonig'a yetkach, bolani olding'a o'tkarib, uning orqasidan ko'chaga chiqdi. Bola ko'chaning o'ng tomonig'a qarab ketdi. Safar akaning havlisi ko'chaning chapida edi, lekin ul o'z havlisi tomong'a yurmay, shu bola orqasidan bordi.

— Hoy, Shukur so'fining o'g'li!

Shukur so'fining o'g'li — bola, yo'l ustida to'xtadi. Safar bo'zchi uning yonig'a yetib oldi.

— Qani yuravur, sening oting Mamatqul-a?

— Ha.

— Mamatqul... Sen bizning Asqarboyni taniysanmi?

Bola ajablangansumon safar bo'zchig'a qarab oldi.

— Asqar meni o'rtog'im-da, shu topqacha bilmaysiz ekan-da!

— Ha, ha... o'zing ham yaxshi yigit ko'rinasan... Masjidda nima qilib yurg'an eding?

¹ *Somi'lik* — tinglash.

— Imom pochchamning hujralarida chay qo'yib berdim. Katta domlalar mehmon bo'b kepti.

— Ha, ha... Endi qayoqqa borasan?

— Imom pochchamning uylaridan osh ob kela-man-da.

— Tuppa-tuzuk dasyor bo'lib qopsan-da. Osh olib kelganingdan keyin tag'in choy qo'yib berarsan hali?

— Ha, qo'yib beraman. Domla pochchalar jo'nag'uncha xizmat qilib turaman.

— Ha, ha... Katta domlalar qachon kelishdi ekan?

— Dadam azong'a chiqqanda kelishdi-da, qo'yib bergan chayimni shu topta ichishayapti.

Safar bo'zchi o'n qadamcha so'zsiz bordi.

— O'zing ko'b yaxshi bolasan-da, Mamatqul, domla pochchalaring nima deyishyapti?

— Hali gapurishkanlari yo'q-da.

— Mamatqul-chi, shu domla pochchalarning so'ziga yaxshi quloq solib, tig'nab og'an kishi bermalol jannatka kirib ketavuradi-da... Sen ham ularning so'zini tig'nab olasanmi?

— Ha, tig'nab olaman. Dadam savob bo'ladi, deyapti.

— Bali, Mamatqul, juda yaxshi tig'nab ol-da... Agar sen shu domla pochchalarning so'zini yaxshi tig'nab, ular jo'nag'andan keyin menga borib so'zlab bersang-chi, Mamatqul, men senga o'n pul beraman-da.

Mamatqul tushunalmaslik ichida Safar bo'zchig'a qaradi:

— Chin aytayapsizmi, Safar aka?

— Yolg'oni yo'q-da, Mamatqul, — dedi Safar bo'zchi va bo'z yaxtagining cho'ntagini silkitib jaraqlatdi. — Ko'rayapsanmi chaqalarni... Agar ularning gapini tig'nab menga so'zlasang-chi, o'n pulni olavurasan-da, Mamatqul.

— Tunda sizning oldingizg'a borg'ani qo'rqaman-da.

— Nimadan qo'rqasan, Mamatqul? Asqar o'rtog'ing kechasi ham qo'rqmasdan yuravuradi.

Men itdan qo'rqaman-da.

— Bizning ko'chada it yo'q-ku, tentak, qo'rqsang eta-metan bor. Agar imom pochchang endi ketavur desa-chi, Mamatqul, xo'b, deb hujradan chiq-da, hech kimga bildirmay, darchaning tegidan gapni eshit, hami?

Mamatqul nima uchundir iljayib qo'ydi va ma'qul degan kabi bosh irg'atdi.

— Qo'rqmasang, ular jo'nag'andan keyin biznikiga bor, men do'konda ish to'qub o'lturaman; o'n pulni olib kelavurasan-da, sendan nima ketdi, Mamatqul...

— Tuzuk.

Bola shu so'zni aytib kichkina, tor ko'chaga buruldi. Safar bo'zchi bolaning orqasidan bir oz qarab turg'andan so'ng, orqasig'a qaytdi. Safar bo'zchi bolag'a bergan o'zining bu vakolati bilan kelasi kun mirzoboshining oldig'a yana bir gap topib bormoqchi edi. Uning fikricha, ehtimolki, keyingi domla pochchalar ham o'rdadan haydalishka loyiq, mirzoboshig'a dushman bo'lib chiqar edilar. Shu xayollar bilan kelib, uyiga kirdi. Erini kuta-kuta qozondag'i tuppasi atalag'a aylangan To'xtabibi Safar bo'zchini koyib qarshi oldi.

41. CHAQANGIZ SIYQA EMASMI?

Ul aksar shom va ertalabki namozlarnigina masjid-da o'qub, qolg'anlarini uyida ado qilar, peshin, asr, xuftanlarga vaqt topolmas edi. Ammo bu kech jo'rtta xuftanga chiqmadi. Ya'ni Mamatqul o'n pul uchun shoshib, topqan gapini kishilar orasida so'zlab bersa ehtimol edi. Oshdan so'ng ishxonasiga chiqdi. Dastgoh yonidag'i qora charog'ni yoqib o'rishdagi uzuqlarni uladi, aymashqan iplarni yeshdi, chigillarni yozib tarog'ladi, og'zi bilan oxor burkib, yana taradi va eng so'ng qurutish uchun o'rishni yelpidi. O'rish to'qishqa rostlang'andan keyin, eski to'ppidagi naychaga soling'an iplarni (arqoqni) olib, dastgohka tushti, tig' va gulani orqag'a surib mokkini rostladi.

Qora charog' arang-arang dastgohni yoritar, yelka-

si tashqarig'a turtib, ko'kragi ichka botqan Safar bo'zchi, go'yo dastgohka quyulib qo'yg'andek ko'rinar edi. Tepki bosishdan g'ich-g'ich qilg'an nag'ma eshilar va bu nag'ma ohangiga o'ynag'uchi mokki u yoqbu yoqqa o'tib turar, lahza sayin arqoq-o'rish birlashib, to'rt ellik bo'z hosil qilar edi. Safar bo'zchi-ning bir kechlik ishiga bir ohor mo'ljal bo'lib, qora charog'ning moyi ham soat vazifasini o'tar, ya'ni qora charoqqa to'ldirilg'an moy har kun bir ohorg'a yetib bitar edi.

Safar bo'zchi novort yog'ochini o'rab, ohorliq tandaga — o'rishka mo'raladi va nos otib, ko'cha tomong'a quloq soldi. Chunki ul hanuz Mamatqulning kelishidan umidvor edi. Bir oz quloq solib turg'andan keyin, morkkiga yangi naycha joylab, yana ishka urindi. Ichkarida charx toblab naycha solish bilan mashg'ul To'xtabibi ko'ylak yengini iplik o'rishchalar bilan to'ldirib chiqdi. Gap-so'zsiz, o'rishchalarni eski to'ppiga ag'darib, bo'shalg'an naychalarni yig'ib oldi.

— Oyog'im sovuq qotti, olovning ilojini qil-chi.

— O't yoqib beraymi?

— Ha, bali, uch-to'rtta tarashani kertib kirsang bo'ladi.

To'xtabibi chiqib ketdi. Safar aka asabiylangandek tez-tez tepki bosib ishka qaradi. Mokki to'xtovsiz ikki yoqqa sapchib turdi. O'n daqiqa chamasi shu holda ish qizg'in davom etkandan keyin, birdan mokki to'xtadi, Safar bo'zchi tashqarig'a quloq solib qoldi. Ko'cha eshik "g'iyq" etib ochilib, yo'lakdan kichkina oyoq tovshi keldi. Safar bo'zchi morkkisi qo'lida o'zicha iljaydi, yana bir-ikki oyoq bosqandan keyin, do'konxona eshigi ochildi.

— Bali, Mamatqulim, bali... Eshikni yop, eshikni!

Mamatqul eshikni yopdi va ikki qo'lini og'zig'a ko'tarib isindi.

— Sovuq qotdingmi, Mamatqul? Hozir olov yoqamiz, hozir... Boyadan beri Mamatqul keladi, deb o'n pulni saqlab o'turibpan-da.

Shu paytda eshik qiyag'ina ochilib, yana yopildi.

— Kiravur, To'xta, kiravur: o'zingning Mamatquling-ku.

Tarasha ko'tarib To'xtabibi kirdi va Mamatqulg'a qaradi.

— Mamatqulmiding, — dedi To'xtabibi. — Bemahalda nima qilib yuribsan, bolam? Enang eson-sog' yuriptimi?

Mamatqul To'xtabibining so'ziga bosh irg'atib, Safar bo'zchig'a qaradi...

— Mamatqulning menda ishi bor, xolasi. Olovni tezroq yoq, Mamatqul sovuq qotipti...

To'xtabibi o'tunni gulxan o'rnig'a tashlab, qo'lidag'i qovg'asini qora charoqqa tutib yondirdi va borib o'tunni yoqdi.

— Ularni jo'natib keldingmi, o'g'lim Mamatqul?.. Bali, bali. Yonlaringg'a yana boshqa kishi ham keldimi?

— Yo'q.

— Ha, ha... Imom pochchang senga ketavur demapti-da?

— Men tag'in ikki qayta chay qo'yib berdim-ku: men ketsam ularga kim chay qo'yib berardi. Men chayni qo'yib, gapni tig'nab o'turdim.

— Bali, bali, — dedi Safar kulib va xotinig'a qarab qo'ydi. — Yigit deganing ana shunday bo'lsin-da, bizning Asqarboylar ham "yigit"da. Qani, Mamatqul, gulxanning yonig'a borayliq-chi, isinib gapirishamiz-da.

Ikkisi gurillab yong'an olov yonig'a cho'nqaydilar. Safar aka oyog'ini kafshidan chiqarib olovg'a tutdi.

— Asqarboy uxlab qog'anmi, deyman, xola?

— Uxlab qog'an, — dedi To'xtabibi va borib dastgoh yonidag'i bo'shag'an naychalarni yig'ib oldi. — Shularni to'ldirib bersam, bu kechaga yetar?

— To'ldiravur-chi, ko'ramiz-da.

To'xtabibi do'konxonadan chiqdi. Safar bo'zchi Mamatqulg'a qarab iljaydi. Mamatqul ham o'z navbatida iljayib, Safar bo'zchining chaqaliq cho'ntagiga ko'z tashladi va nima uchundir entikib qo'ydi.

— Xo'sh, Mamatqul oxun?

Mamatqul o'ylab ikkilandi:

— Kitob... kitob so'zini aytishmadi-da, ha... Katta domlam qurg'andag'i¹ ijjani² o'qug'an edi, men...

Safar bo'zchi bolaning andishasiga tushunib kuldi:

— Sen uqub ololmadingmi, attang. Mayli, uqub olg'aningni ayta ber.

Mamatqul yengillanish nafasi yutdi, ko'zini beixtiyor Safar bo'zchining cho'ntagiga tikdi.

— Kitob so'zi bo'lmasa ham chaqani beravurasizmi, Safar aka?

Safar bo'zchi kulgidan o'zini to'xtata olmadi, cho'ntagidan chaqalarni chiqarib qo'lig'a oldi:

— Beravuraman-da. Ko'rayapsanmi?.. Shundan o'novi seniki.

— Imom pochcham, — dedi Mamatqul ko'zini chaqadan ololmag'ani holda, — imom pochcham o'zi o'rdag'a mirzaboshi bo'g'an ekan-da... O'sha xat bitadug'an jayda mulla emas bir kishi katta bo'b qog'an ekan... O'sha mulla emas xomi kishi imom pochchamni xat bitishka tozasi ekan, deb mirzaxonadan chiqarg'an ekan-da... Ali mirzo degan kishi imom pochchamni unga yomonlapti...

Safar bo'zchi Mamatqulning so'zini bo'ldi:

— Kinga yomonlapti?

— O'sha mulla emas xomi kishiga yomonlaptida... Shunnan keyin imom pochchamni chiqaripti. Endi katta domlamlarni ham o'rdadan chiqarsam, deb yurg'an ekan. O'zi juda yomon kishi ekan-da... Katta domlamlar buni nima qilamiz endi, deb imom pochchamning oldig'a kelishti ekan-da, — dedi Mamatqul va bir necha fursat Safar bo'zchining qo'lidag'i chaqaga qarab turdi. — Chaqangiz siyqa emasmi, Safar aka? — deb so'radi.

Safar aka kuldi, chaqadan beshtasini ajratib Mamatqulga uzatti.

— Mana, o'zing ko'r-chi.

Mamatqul chaqani olib, uyoq-buyog'ini tekshirdi:

¹ Qurg'an — qur'on.

² Ijja — hijja.

— Muxri butun ekan. Bir pulga o'n paysa holva berarmikin, Safar aka?

— Nega bermasin. Chaqani cho'ntagingga solib qo'y, qolg'anini so'zlab bo'g'aningdan keyin olasan. Katta domlalar kengashka kelgan ekanlar, degin?

— Ha... Chaqamni belbog'imga tugsam tushib qol-masmikin?

— Hozir tugma, mendan yana besh pulni olg'aningdan keyin, qo'shib tugarsan.

Mamatqul qo'lidag'i pulni jaraqlatib o'ynadi va shuning orqasidan ijirg'anib shikoyatlandi:

— Oyog'im ivishib qog'an.

— Cho'ngayib o'lturma.

Mamatqul o'lturib olg'andan keyin, yana ijirg'andi:

— Igna sanchyapti?

— Quloq solma, so'zlay ber, hozir o'zi tuzalib qoladi.

— A, shundaymi, — dedi Mamatqul mahsisini silab. — Sizniki ham ashundaqa bo'ladimi, Safar aka?.. Katta domlam soqolini tutamlab, o'shani yandi, tuzoqqa tushar, dedi. Imom pochcham o'ylab o'lturdi, undan keyin... Sanchyapti-ku, Safar aka?

— Hozir tuzalasan, xo'sh?

— Undan keyin... Sizlarga ma'qul bo'lsa, bir gap xotiringa keladi, dedi. O'sha ko'klam chiqsa uylana-di, dedi...

Safar bo'zchi Mamatqulni to'xtatib so'radi:

— O'sha kim, o'sha?

— O'sha-da, mulla emas, singlitaloq-da... O'zingiz ham suray beraydi ekansiz-da!.. Oladug'an xotini chi-royliq, deb eshitaman, dedi. Bu ham bir gap-da, shu qizni xong'a to'g'rilasq bo'ladimikan, dedi. Katta domlalar ma'qul deyishdi. Hay-hay deyishdi... Shu yerda Mamatqul bir oz o'ylab qoldi, — buning davosi gulchin bo'ladi, deyishdi.

Safar bo'zchi keyingi so'zni takrorladi:

— Gulchin bo'ladi, deyishdi?

Mamatqulning o'zi ham bu to'g'rida ikkilangandek bo'ldi.

— Men yaxshi payqamadim-da: davosi gulchin bo'ladi, deyishdi... gul-chay... yo'q.

— Undan keyin?

— Shu, bo'ldi.

— Bari?

— Bari shu... Men tashqarig'a chay qo'yg'ani chiqqanimda gap tig'namadim-da.

— Ma'qul, ma'qul, — dedi Safar bo'zchi, — undan keyin ular ketdilarmi?

— Ketdilar. Imom pochcham endi uyingga bor, dedi menga... Chaqani bersangiz qo'shib tug'ar edim.

Safar bo'zchi kulib, qo'lidagi chaqadan yana besh pulni uzatdi.

— Mendan o'n pul olg'aningni har kimga so'zlab yurma, tuzukmi? Ha, undan keyin bu gapni hech kimga aytma, domlalarining so'zi savobsiz gaplar ekan... Uyingga yolg'iz ketkali qo'rqmaysanmi?

Mamatqul bir oz o'ylanib, belidagi chaqa tugunini qo'li bilan ushladi, Safar akaning "qo'rqmaysanmi" savoliga javob bermay, borib eshikni ochdi va yugurgancha chiqib ketdi.

42. QUV ODAM EKAN

Safar bo'zchi darbozadan kirganda, ichkaridan yasamol bir xotin chiqib qoldi. Munday yaxshi kiyingan va husndor xotinni ul o'z umrida birinchi marta ba ko'rgani uchun bo'lsa kerak, xotin yashirinib olg'uncha, undan ko'zini olmay qaradi. Taajjub va hayrat ichida kelib mehmonxonag'a kirdi, Mehmonxonada Anvar yo'q. Anvar o'rnida begona bir kishi — Sultonali mirzo o'lturar edi. Safar bo'zchi salom berdi. Sultonali mirzo javob berib, o'lturgan joyidan Safar bo'zchig'a joy ko'rsatdi. Safar bo'zchi bir oz so'zsiz o'lturg'andan keyin, "mirzasini" so'radi. Sultonali mirzo, Anvarning qo'shnilaridan birinikiga zarur bir yumish bilan chiqib ketkanligini va bir ozdan so'ng kelishini so'zlab, undan mirzoda qanday yumishi borlig'ini savol qildi.

— Yumish-ku, yo'q, taqsir, — dedi Safar. — Biz

bir xolis duogo'y odam... Mirzamni bir ziyorat qilay, deb kelgan edim.

Sultonali Safar bo'zchini bir narsaning tama'ida yurg'an kishi, deb o'yladi. Chunki Anvarning qo'li ochiq'lig'ini, unga ko'b hojatmandlarning o'rganib qolg'anliqlarini yaxshi bilar edi. Ammo Safar bo'zchi Sultonalining silliq muomalasidan xursand bo'lib, unga qarshi o'zida do'stlik sezdi. Bir oz jim o'lturgandan keyin Safar yana tilga keldi:

— Baraka topsin mirzam odamjon-da, odamjon; bizdek faqirlar bilan ham og'ayni, sizlar bilan ham shunday, barcha barobar.

Bu so'z Sultonali mirzoning boyag'i fikriga qarshi so'zlangandek tushdi. Safar bo'zchining mirzo bilan og'ayniliq da'vosi uni taajjubga soldi.

— Shunday, shunday... Mirzo, siz aytkancha, barchaga barobar yigit, — dedi Sultonali. — Nima kasb qilasiz?

— Bo'zchilik, taqsir. Lekin mirzam, sen bo'zchisan, deb bizdan hazar qilmaydi, biz shunisiga ado-da, taqsir... Bo'lmasa guzarimizning oqsoqoli ham ikki og'iz gapimizga quloq solsin-chi. Nafsambir gap yaxshi-da, taqsir.

Safar bo'zchining "nafsambir" gapi Sultonalini beixtiyor kuldirdi.

— To'g'ri aytasiz. Ismingiz nima?

— Biz devorning kavagida yotqan bir odam-da. O'zimiz kimu, ismimiz nima bo'lar edi. Shaharning Olim qovog'i¹ emasimizki, aytkan on tanib olsangiz.

Sultonali mirzo yana kuldi, — "nafsilamr" gaplardan zavqlanib, ul ham Safar bo'zchig'a qarshi o'zida yaqinlik his etdi va bir oz o'ylab turdi.

— Ismingizni aytsangiz, balki men tanir edim... Siz bo'zchi bo'lsangiz, o'tkan hafta mirzo Anvarga bir so'z aytkan emasmisiz?

— Aytkan bo'lsam ehtimol; nega desangiz, qo'l bo'shag'anda mirzamning ziyoratiga kelib turamanda.

¹ Xudoyorg'a chet mamlakatlardan mol keltirib sotg'uchi mashhur savdogar (muall.).

— Siz... Siz mulla Abdurahmonning qavmlaridan emasmisiz?

— Xe-xe-xe... Xudda, taqsir.

— Agar yanglishmasam, ismingiz Safarboy chiqar? — Safar boʻzchi zavqlanib, kayflanib kulib yubordi:

— Mirzam aytkan ekanlar-da.

Sultonali mirzo ham kuldi va kulgi orasi latifa qildi:

— Siz oʻzingizni past urib Olim qovoq emasman-ki, otimni aytkan on tanisang deysiz, holbuki, sizni oʻrdaning mirzoboshisi, shaharning qoʻrboshi, dahboshisi ham taniydir.

— Tavba qippan, tavba qippan, — dedi Safar. — Men oʻz qadrimni bilmay yurgʻan ekanman-da.

Ikkisi hangama soʻqib bir necha payt kulishdilar va bir onda eski qadrdonlar holigʻa oʻtishdilar. Sultonali uni “Safar aka” deb xitob qila boshladi va mulla Abdurahmonning keyingi ahvolidan soʻradi. Safar boʻzchi mulla Abdurahmonning boʻshatilgʻanidan xursandligini izhor qildi va uning labi gezarib yurgʻanini soʻzlab, Sultonali kuldirdi.

— Shunchalik holing bor ekan, dumingga qumgʻon bogʻlashing nima hojat edi, deb kulaman. Egri toʻnkaga — egri toʻqmoq; mirzam xoʻb yaxshi qilgʻanlar-da.

— Shunday, — deb kuldi Sultonali, — kishilarga endi nima der ekan, balki qulogʻingizgʻa chalingʻandir?

Cafar boʻzchi oʻng qovogʻi ustini silab oldi va qoʻlining tekis oʻsmagan timoqlarigʻa qaradi.

— Bu toʻgʻridagʻi soʻzini eshitkanim yoʻq-ku... Endi oʻzi yomon odam-da.

— Masalan, yomonligʻi?

— Yomonligʻi... — deb yana timogʻigʻa qarab qoldi, — ishqilib, taqsir, shu odamni payini qirqsam, deydi-da. Ilgari xolisanlillo dushman boʻlsa, endi alamzada boʻldi-da...

Safar boʻzchining sodda koʻnglida yashiringʻan sir oz-oz sirtiga ham tepib tutar edi. Uning — “...endi

alamzada bo'ldi-da" jumlasidan shubhalanib qolg'an Sultonali jiddiy tus oldi:

— Men mirzo Anvar bilan birga turaman, Safar aka, — dedi. — Mirzo bilan bizning oramizda hech bir yashirin gap bo'lmaydi. Masalan, sizni tasmol bilan tanishim, mulla Abdurahmon to'g'risida kelib aytkan so'zingizni bilishim...

— Men buni bilib turippan, taqsir.

— Bilib turg'an bo'lsangiz, — dedi Sultonali o'pkalik qiyofatda, — nega mendan shubhalanasiz?

— Yo'q, yo'q, uka, men xudoy haqqi...

— Bo'lmasa, nega mulla Abdurahmon to'g'risidag'i savolinga tuzuk javob bermaysiz?

— Men aytdim-ku, yomon odam-da, o'zi...

— Uning yomon odamlig'ini o'zim ham bilaman. Ammo meni ham yomon odam deb o'ylag'aningiz uchun... Xo'b, hali mirzo Anvar kelganda o'sha mendan yashirib turg'an gapingizni so'zlarsiz, men shunda sizni uyaltirarman...

Safar bo'zchi birdan kulib yubordi va qo'li bilan Sultonalini yanib qo'ydi:

— Uyat qilsangiz ham "nafsambir"ini aytay, ancha quv odam ekansiz.

Bu sodda baho Sultonalini kuldirdi:

— Siz mendan ham quvroq ekansiz.

— Men topqan gapimni mirzamni o'ziga aytay, degan edim-da.

— Albatta aytasiz, lekin men ham eshitsam, zarar qilmaydi. Xo'sh: "alamzada" nima qilmoqchi?

— Alamzadami? — deb kuldi Safar va bir oz o'ylab turdi. — O'rdada turadig'an bo'lsangiz, anovi katta go'zim muftilaringiz bor-ku?

— Bor, bor: pul bersangiz harom o'lgan eshakning halollig'iga fatvo beradigan muftilar. Xo'sh?

— Gaplaringiz ham qiziq ekan... Ana shu muftilaringizdan ikkitasi o'tkan kun domlamizning hujrasiga mehmon bo'lishdi...

Safar bo'zchi o'tkan faslda yozilg'an mojaroni bir-bir so'zlab bordi. Eshitkuchi bo'zchining soddag'ina qilib sir olishini kulib zavqlanib tinglab turdi.

— Bolaning soʻzi koʻb tatal keldi, taqsir. Chamasi mirzam bir qizgʻa uylanmakchi ekan-da. Qizi qurgʻur chiroyliq boʻlsa, qoʻying-chi, shu qizni xongʻa oldirmoqchi boʻlgʻanlar-da. Kishiga alam qilgʻandan keyin har bir kurakni bemalol...

Sultonali mirzo bu soʻzni eshitish bilan birdan oʻzgarib ketdi, koʻzi katta ochilib, manglayida uzun-uzun ajinlar hosil boʻldi:

— Tutilmagan gap... Xoʻsh, soʻzlay bering-chi?

— Bolaning xullas gapi shu, — dedi Safar va bir oz jim qarab turdi. — Ha, ha, yana bir narsa ham bor ekan: ular shuni muvofiq koʻrganlaridan keyin — “buning daʼvosi gulchin” deb aytkan emishlar. Men bolaning bu soʻziga harchand tushunalmadim. Bola yanglishqanmi yoki mullalarning shunday tojikisi ham boʻladimi, men endi avom odamman-da, taqsir.

Sultonali mirzo shu jumla ustida oʻyladimi yoki boshqacha bir andisha uni mashgʻul etdimi, baharhol, birar daqiqa chamasi soʻzsiz xayol surib qoldi. Safar boʻzchi esa, bu holdan bad olib, manglayini qashidi. Qashir ekan, barmoq orasi Sultonali mirzoning yuzidan bir narsa oʻqushqa tirishar edi.

— Ular qaysi kun shu maslahatni qilgʻan edilar? — deb soʻradi Sultonali mirzo.

— Oʻtkan kun, taqsir.

— Yaʼni orada kecha panjshanba oʻtkan?

— Bali, bali.

Sultonali boshini chayqab tebrandi. Soʻngra mirzo Anvarning koʻklarga chiqib uylanmakchi boʻlgʻanini, qiz esa, shu uyning bolasi ekanini, domlalar mirzo Anvarning obroʻsini toʻkish fikriga tushkanliklarini soʻzlab chiqdi:

— Rahmat sizga, Safar aka, — dedi Sultonali. — Siz mirzo Anvarning obroʻsigʻa toʻqunmoqchi boʻlgʻan bir yomonliqning xabarini oldindan olib keltgansizkim, mirzo Anvarning bir doʻsti boʻlishim sifati bilan sizga minnatdorchilik izhor qilaman va shuning bilan birga bu xabarni mirzoga bildirmasligingizni, hozircha bu sirning ikkimizning oramizdagʻina qoʻlishini sizdan soʻrayman. Negaki, mirzo Anvarni bu

xabar bilan tashvishka solg'an bo'lamiz. Mirzoga bu xabarni aytishdan ilgari oshig'ich ravishda siz bilgan ifloslar qarshisig'a chiqib ishlashimiz, mirzoning obro'sig'a to'qunadig'an yomonliqni daf qilishimiz va shundan keyingina bo'lib o'tkan bu mojaroni unga so'zlashimiz kerakka o'xshaydi. Men hozir mirzo Anvar qaytib kelmasdanoq, shu gap orqasidan bir joyg'a boraman... Boradig'an joyimni sizga aytib ham qo'yay: "Davosi gulchin" jumlasidagi "gulchin" so'zini bola yanglish onglag'an, ular — "davosi Gulshan" deganlar. Zeroki "Gulshan" so'zi bir xotinning ismi bo'lib, bu xotin xong'a chiroylik qizlar topib berguchi haram dallasidir¹. Ular o'zlarining iflos niyatlariga shu otin orqaliq yetmakchi, shu vositada mirzo Anvardan o'ch olmoqchi bo'lg'anlar. Fursatni qochirmay shu xotinning oldig'a borishim kerak. Gapka tushungan chiqarsiz, Safar aka.

— Tushundim, sadag'ang ketay, taqsir.

— Gap shunday bo'lsin; ish bartaraf bo'lg'uncha bu to'g'rida mirzoga og'iz ocha ko'rmang, jon aka, — dedi takror Sultonali va o'rnidan turdi. — Men mirzo Anvar kelmasdan jo'nay, kelsa yubormaydir. Sizdan meni so'rasa, bir kishi chaqirib ketdi, dersiz, durustmi?

— Xo'b, men ham siz bilan ketabersam?

— Yo'q, siz o'lturing, menim daragimni aytib uni xotirjam² qiling. Undan keyin kelasi jum'a, albatta shu yerga kelib mendan natijani eshitarsiz, mirzo bilan uchavimiz o'lturishib suhbatlasharmiz, ma'qulmi?

— Xo'b.

Sultonali xayrlashib, oshig'ich mehmonxonadan chiqdi.

43. CHO'LOQ QUSH

Ayvonda salla o'rab ovora bo'lg'an maxdum yo'lakdan "zaifa" shaprasini olib, tanchada sanama tikib o'lturg'uchi Ra'noga:

¹ Dalla — qo'shmachi.

— Yo‘lakda xotin kishi ko‘rinadi, xabar ol-chi, bolam, — dedi. Ra‘no yo‘lakda yarmisini ko‘rsatib yondama turg‘an xotinning oldig‘a bordi.

— Assalomu alaykum...

Xotin salomga javob berib, yo‘lak tomong‘a o‘tdi va Ra‘noni o‘z oldig‘a imladi. Yasamol, po‘stun kiygan bu xotin Ra‘noning diqqatini o‘ziga jalb etdi. Borib ko‘rishdi.

— Nasibbekning havlilari shu emasmi, otin qiz?

— Yo‘q, — deb kuldi Ra‘no, — biz Nasibbekning qo‘shnisimiz.

Xotin boshdan-oyoq Ra‘noga qarab chiqdi:

— Sho‘rim qursin, — deb qo‘l silkidi xotin, — men adashib sizlarni ovora qilibman... Kezi kelganda tanishib qo‘yg‘anni aybi yo‘q, bu kimning havlisi?

— Solih maxdumning.

— Men adashmay ketay, juda uyat bo‘libti-da, hali men maxdum pochchamning havlilariga kirdimmi... Siz kimlari?

— Men... qizlari.

— Ko‘b yashang, ismingiz?

— Ra‘no... Qani, bu yoqqa.

— Rahmat, Ra‘noxon... Nasibbekning uyi sizning qaysi tarafingizdagi eshik bo‘ladi?

— So‘limizdagi birinchi darboza.

— Rahmat, Ra‘noxon.

Xotin xayrlashish o‘rnig‘a, yana bir oz Ra‘noga qarab turdi. Ra‘no bu holdan o‘ngg‘aysizlanib, yerga qaradi. Xotin kulimsib olg‘andan keyin, Ra‘no bilan xo‘shlashib orqasig‘a qaytdi, tashqarig‘a chiqib, Safar bo‘zchig‘a uchrashdi...

Ra‘no xotinni jo‘natib, ichkariga kirganda, maxdum “zarurat” to‘nini kiyib, o‘ziga oro bergan holda, ayvondan tushib kelar edi. Xotinning kim ekanini so‘rag‘andan keyin, Ra‘noga bu kungi ro‘zg‘or ishlari to‘g‘risida ba‘zi ta‘limotlarni berdi. Chunki Nigor oyim bu kun ertalab qarindoshlarnikiga mehmon bo‘lib ketkan, Ra‘no uyda yolg‘iz qolg‘an edi.

— Onang kech qaytadi, binobarin, taomni barvaqtroq qilsang ham bo‘ladi... Habba, taomni o‘zing

bilan Anvar akangga loyiq qil, men bo'lsam to'ydan albatta to'yib kelaman, onang ham och kelmas, — dedi va bir necha qadam yurib, yana to'xtadi. — Anvar akangdan, nima taom qilay, deb so'rasang yaxshi bo'ladi, qizim!

Ra'no otasig'a ma'qul ishoratini berib ayvonga keldi, maxdum chiqib ketdi. Ra'no ayvonda bir necha vaqt sanama tikib o'lturgandan keyin, ishini yig'ishtirdi, rafdagi kitoblardan birini olib ochdi. Kitob ustida ham ancha shug'ullanib, bundan ham zerikdi. So'ngra o'rnidan turib, tashqarig'a yo'l soldi. Boqcha eshigi yonig'a kelganda, Anvar tashqarida kim bilandir xayrlashar edi. Ra'no eshik yonida kutib turdi. Bir ozdan keyin Anvar yolg'iz qolib, shu tomong'a — ichkariga qarab kela boshlag'andek bo'ldi. Ra'no kulimsib o'zini eshik panasiga oldi.

— Assalom.

Bir-ikki qadam olding'a o'tkan Anvar muloyimg'ina eshitilgan "assalom" so'zi bilan cho'chib, yonig'a qaradi va juda ham qo'rqqan kishi bo'lib atrofiga tufalay boshladi.

— Jonim chiqib ketdi... Bu nima qilg'aning, hoy qiz!

— Bumi, bu sizni cho'chitkanim.

— Xo'sh, nima qilib yuribsan?

— Sizga osh qilib beraymi, deb so'rag'ali chiqqan edim.

— Otamdan so'ra.

Ra'no otasining to'yg'a ketkanini va so'zini aytdi. Anvar kulimsidi.

— Uch qavat havlida ikkimiz yolg'iz qolsaq qanday baxt bu?.. Bo'lmasa men darbozani zanjirlab kelay.

— Ha... zanjirlab keling...

— Nega achchig'lanasan, yaxshi qiz, men ichkari kirsam, mehmonxonaning yolg'iz qolishini o'ylamaysanmi?

Ra'no istig'nolandi.

— Men sizni ichkariga taklif qilg'ali chiqmadim, nima osh qilishni so'rag'ali chiqdim.

— Maqsadingga tushunib turibman, ammo sen yolg'iz zerikmagil deyapman.

— Men zerikmayman... Qanday osh qilay?

— Qaysi xilini buyursam ekan? — deb o'z-o'ziga savol berdi. Anvar. — Ubraga uquving yo'q, palovni lanj qilasan, somsani yopolmaysan, tuppanti kesalmaysan, senga qayla buyurg'andan, atala qil degan yaxshi, chunki eziltirib yuborasan, manti to'g'risida o'ylash ham ortiqcha... Yana shu holda qanday osh qilay, deb do'q urg'aning qiziq.

— Men uquvsiz bo'lsam, o'zingiz osh qiling.

— Men ham osh qilishni yaxshi bilmayman, shuning bilan birga do'q ham urmayman, — dedi Anvar. — Lekin ikki yorti-bir butun bo'lsa q ehtimol yaxshi osh qilarmiz... Sen borib o'choq harakatini ko'raber, sabzi-piyoz to'g'rashni menga qo'y, xo'bmi, yaxshi qiz?

Ra'no javob bermadi, o'pka namoyishi ostida ichkariga jo'nadi. Anvar kulgi orasi tashqarig'a chiqdi...

Ra'no o'choqqa olovni yoqib qozonni yuvar, Anvar o'choqboshining sufasiga engashkan ko'yi sabzi to'g'rar edi. Ra'no hanuz o'pka saqlab, Anvarning savollariga javob bermas, uning qiziqliq so'zlariga ham teskari qarab kular, kulgisini unga ko'rsatmas edi.

— Xotin kishining charxi bilan o'chog'iga tegma, degan gap to'g'ri emish... Albatta, sen xotin kishi emassan-ku, biroq, "kullu shay'in yarji'u ila aslihi".¹ Sabzini mayda to'g'raymi, yirik? Bir bor emish, bir yo'q emish, o'tkan zamonda bir qiz bor emish: ko'ziga tutun kirib yum-yum yig'lag'an emish. Sababini so'rasalar, o'tun ho'l emish, ammo qizning achchig'i xiyli mo'l emish... Teskari qarab kulma, hoy qiz! O'h, latta keltir, qo'limni kestim!

Ra'no yalt etib Anvarning qo'lig'a qaradi va aldang'anini bilib yana o'z ishida davom etdi.

¹ *Kullu shay'in yarji'u ila aslihi* — har bir narsa o'z asliga qaytadi.

— Qo'lingni kessang ham bu qiz ishonmaydi.
Soching kuyadi, yaxshi qiz.

Ra'no sochini orqasig'a tashlab, o'choqboshi
sufasiga chiqdi; qozong'a yog' solib, Anvarning
oldig'a go'sht bilan piyoz keltirib qo'ydi. Anvar
go'shtni to'g'rab, yana tegajaklik boshladi:

— To'yinglar qachon, hoy qiz... Javob bersang-chi,
axir, agar nasrni pisand qilmasang, nazm bilan ham
so'ray:

*Nag'ma unlari,
Bahor kunlari,
Ishrat tunlari,
Etarmi, Ra'no?*

Ra'no sekin iljayib, Anvarga yon qaradi, so'ngra
ko'zini o'choq yonidag'i bir nuqtag'a olib, harakatsiz
qoldi.

— Nasrga javob beralmagan, nazmga... O'zim ham
qiziqman-da, — dedi Anvar.

Ra'no bir necha vaqt boyag'icha harakatsiz,
Anvarning pichingiga iltifotsiz turdi, so'ngra Anvar
tomong'a biroz mayl etib iljaydi:

*Kecha-kunduzlar,
Qizardi yuzlar,
Uyatli so'zlar
Bitarmi, mirzo? —*

dedi va oradan ozg'ina fursat kechirib yana:

*O'choq boshidan,
Do'sti qoshidan, —
Qarab Roshidan'
Ketarmi, mirzo? —*

dedi va shuning orqasidanoq:

*Manglayin qashib,
Mendan ham oshib,
Javobim shoshib
Etarmi, mirzo?!*

¹ Qo'qon tumanida bir qishloq ismi (muall.).

Anvar ust-ustiga tushkan qator bu hujumlar ostida shoshib qoldi, baytlarning qaysi birisiga javob berishni bilmay kuldi.

— Lo'li ekan bu qiz! — dedi.

Ra'no o'choq yonig'a cho'nqayib olov jo'nashdirar ekan, yer ostidan Anvarga qarab iljaydi:

— Javob.

Anvar kulimsigan holda o'ylab qoldi.

Noznidir, hayo?

Bilmadim, ayo,

Go'zal, dilbaro.

Anvar oxirg'i misra'ni aytalmay tutiliqdi, chunki qofiya topish qiyin edi. "Ketar, yetar" vaznlik so'zlar qofiya uchun kambag'al bo'lib, o'xshashlari to'rt-beshtadan oshmas va shular ham Ra'no tomonidan olinib bitkan edilar. Anvar har qancha urinib, keyingi misra'ga qofiya topolmag'andan so'ng, Ra'noga qo'shilishib kulishdi.

— Qushingizning boshi bilan ikki qanoti bor, lekin oyog'i yo'q.

— Qush uchun bosh bilan ikki qanot kifoya, Ra'no... Qush uchib yursa, bas!

— Cho'loq qush ko'kda uchib charchagandan keyin daraxtka qo'nolmaydi, ammo yerga tushsa mushuk yeb qo'yadi, — dedi Ra'no va kulib qotib qoldi.

Kuchlik kulgidan Ra'noning ko'zi yoshlanib, o'siq kipragi juftalandi, kulgi va o'choq harorati bilan ikki yuzi qizil olmag'a aylanib, latif burni ustida marvarid rezalari hosil bo'ldi.

Anvar o'zining mag'lubiyatidan xafa emas, Ra'noning husnidagi hozirg'i ajib o'zgarish muvaffaqiyatidan o'zini tutolmay kulguchi shoiraning namoyishkor xursandligi Anvar uchun bir yuz mag'lubiyatka arzirlik edi.

44. QOP YO'QOTDING'IZMI?

Sultonali mirzo "Qushbegi" mahallasiga kelib, bir darbozaga kirdi. Qorong'i yo'lakdan yurib borib, ichki eshikni taqirlatdi. Ichkaridan "Hozir!" degan tovush eshitilgandan keyin bir necha qadam orqag'a qaytib keldi. Bir ozdan so'ng ichkaridan beqasam choponini yelkasiga xom tashlag'an, mahsisiz oyog'ig'a sag'ri kafsh kiyib ko'ylakchan badanini choponi bilan o'rag'an qirq yoshlar chamaliq bir yigit chiqdi va Sultonali mirzoga salom bergandan so'ng, shoshib choponining yengini kiydi, kelib ko'rishdi.

— Marhamat, taqsir.

Bu kishi moltopar xotinni olib, suyagi tinchib qolg'an Xolboy — Gulshanning eri edi. Uyida erta-kech bekor yotib, Gulshanning topib kelganiga qanoat qilar, faqat osh pishirib havli supurar edi. Boshqa oilalarda xotinlar uy ishi bilan bo'lib, erkaklar ko'cha ishini qilsalar, Xolboy akaning oilasi tamoman shuning ziddiga qurilg'an edi. Sultonali mirzo Gulshanning o'rdag'a ketganganligini eshitib, sillasi qurudi, bir necha vaqt fikrga tolib qoldi.

— O'rdag'a ketkanligini aniq bilasizmi?

— Bundan chiqib bir joyga bormoqchi edi, — dedi Xolboy, — agar ishi bitsa — to'g'ri o'rdag'a ketmakchi, bitmasa uyga qaytib kelmakchi edi. Shu choqqacha qaytib kelmagani uchun, o'rdag'a bordimi, deb o'ylab turippan.

— Siz o'sha borading'an joyini bilarsiz?

— Payqolmadim, taqsir.

Sultonali mirzo tinkasi qurug'andek orqasig'a tislaniib, yo'lakning tokchasig'a o'lturdi va manglayini qashidi:

— Kecha yangamni hech kim yo'qlab keldimi?

Xolboy bir oz o'ylanib soqoli ostini chimchiladi.

— Yo'qlab kelgan ekan, men uyda yo'q edim.

Sultonalining tusi o'zgarib, boshini qimirlatib qo'ydi, shipka, ko'chaga qarandi.

— Agar yangam kelsa, meni aytarsiz, men yana

qaytib kelaman... Uydan siljimay, meni kutsin, katta bir ish bor, durustmi?

Sultonali mirzo Xolboydan va'da olib ko'chaga chiqdi, ildam-ildam oyog' qo'yib, kelgan tomonig'a yo'l soldi. Qing'ir-qiyshiq ko'chalar bo'ylab borar, ko'chada ko'ringan har bir xotinni tekshirib oyog' bosishig'a qarab o'tkazar edi. Bozorchag'a yetkanda tevarakdan jum'a azoni eshitildi. Ko'chada durkum-durkum salla o'rag'an xalq masjidlarga qarab oqar, ul ersa jum'ani unutib allaqayoqqa chopar edi. Solih maxdum ko'chasini bosib to'g'rig'a o'tdi, o'n qadamcha yurib to'xtadi. Bir oz taraddudlanib turg'andan so'ng, orqasig'a qaytib, Solih maxdum ko'chasiga kirdi. Darboza qiya ochilib turar, tashqari kishidan xoli, mehmonxona qulflang'an edi. Sultonali mirzo boqcha eshigida to'xtab, tirqishdan mo'raladi. Xotin kishi yo'qlig'ig'a qanoatlangandan keyin, boqchag'a qadam bosti va sekin-sekin yurib ichkari havlining eshigida to'xtadi.

— Mirzo Anvar, hov, mirzo Anvar!

Chaqirish uch-to'rt takrorlangandan keyin, yo'lakdan gurs-gurs oyoq tovushi keldi. Sultonali mirzo o'zini eshikning yonig'a olib, yana chaqirdi. Ichkaridan: "Yo'qlar!" degan javob bo'ldi.

— Qayoqdalar?

— Jum'aga ketdilar.

Sultonali rohat nafas olg'andek ko'rinib, ko'zini eshik ostonasig'a tikdi:

— Sizdan so'rab ketsam ham bo'lar, singlim... Shu yerga bir xotin keldimi?

— Yo'q... Ha, boya bir xotin adashib kirgan edi, — degan javob bo'ldi.

Sultonalining ko'zi olalanib, peshonasida qator ajinglar zohir bo'ldi.

— Adashib kirdi?

— Ha.

— Adashib kirganiga qancha bo'ldi?

— Boya, ertalab.

Sultonali boshini chayqadi. Ra'noga rahmat aytkandan keyin, tashqarig'a qarab yurdi. Ko'chaga

chiqib yana boyag'icha oyog'ini qo'lig'a olg'andek, yugurib ketdi. O'rdag'acha bir yarim chaqirim chamasi yo'l bo'lib, ul bu masofani o'n besh daqiqa ichida bosti. Havoning sovuq bo'lishig'a qaramay, manglayidan ter quyg'an holda o'rdaning birinchi darbozasiga kelib yetdi. Darbozabonlar yonida to'xtab so'zlashdi, manglay terini artib, darboza sufachasiga o'lturdi.

— Qop yo'qotding'izmi, taqsir, — deb kuldi darbozabonlardan biri.

— O'xshash... Janob jum'aga chiqdilarmi?

— Chiqmadilar.

Sultonali mirzo damini rostlag'an kabi bir oz so'zsiz o'lturdi.

— Haramga birar xotin kirdimi?

— Bitta kirmadi, — deb kuldi darbozabonlarning biri. — Besh-o'ni kirdi chamasi...

Sultonali uning hangamasiga kuchlanib kuldi, ammo yana og'iz ochishg'a majolsiz kabi o'lturib qoldi. Chunki, endi mundan nariga yugura olmas, qo'li shundan ortiqchag'a yetmas edi. Ko'zini yerga tikib, ikki soatdan beri qilg'an harakatlarining shamolg'a ketkanini xotirladi. Abdurahmon va sheriklari o'zlarining iflos maqsadlarig'a yetmasalar, deb entikdi, ayniqsa mirzo Anvarning dushmanlari oldida obro'si to'kulishi unga og'ir tuyuldi. Bu og'irliqning ustiga Abdurahmon to'g'risida qilg'an o'zining xudra'yligini¹ xotirlag'ach, yana ham ko'ngli g'ash tortdi. Bu jihat bilan go'yo yomonliqning bosh omili Sultonaling o'zi bo'lib chiqar, "Agar men Abdurahmonni o'rdadan chiqarib yuborishqa isror etmasam, mirzoni bu ishka majbur qilmasam, balki bu adovatlar bo'lmasmidi?" — deb o'ylar, Anvarning ta'na qilmaslig'ini bilsa ham, yana ma'nan ezilishini, uning yuziga qarolmaslig'ini chamalar edi. Andishasi shu joyg'a yetkandan keyin o'rnidan turdi, darbozaning kichkina eshikchasini ochib, ichkariga kirdi. To'g'ri yo'lni qo'yib, qor ostida bosilib qolg'an sobiq gulzorlar ichi bilan aylanib yurdi. Ichki o'rda qo'rg'onlari ostida yarog'liq yigitlar aylanib

¹ Xudra'y — o'jarlik, o'zbilarmonlik.

turar edilar. Sultonali mirzo yura-yura o'rdaning chap muyushiga, qorovul yigitlardan birining yaqiniga yetib, u bilan so'rashdi, bir-ikki og'iz so'zlashib, o'rdaning sharqiga yuzlandi. Bunday darboza beklari bilan bordi-keldi aytishib: "Jum'a kun nima qilib yuribsiz?" — degan savolga: "Bu kun janob ko'ngil ochmoqchilar, deb eshitkan edim" — javobini berdi. Bular yonida ham bir oz o'turib, yana qo'zg'aldi, o'rdaning shimol qismiga o'tdi. Haram va xon oilasiga maxsus yangi daxma tevragida uch-to'rt nafar qora qulchalar ichida O'rmonbek o'q o'ynab yurar edi. Sultonali mirzo daxmaga qarab bordi, "kichkina xon"ga ta'zim qilgandan so'ng, daxmaning bir chekkasiga o'turib, qur'on o'qudi. Ammo ko'zi o'ynab yurg'an bolalarda, tili qiroatda edi. Fotihadan so'ng qorixonaning ayvon muyushiga cho'nqayib, bolalarning o'yuniga tomosha qildi. O'rmonbek kamonchaga o'q qo'yib otar, o'qlar ko'kka ko'tarilib turli masofaga borib tushar, qulchalar otilg'an o'qlarni terib kelib O'rmonbekka berar edilar. Otilg'an o'qlardan biri Sultonalining oyog'i ostiga kelib tushti. Sultonali enggashib yerdan o'qni oldi, o'qning uringan patini to'g'rilab o'turdi. Shu holda qulchalarning biri yugurib yetdi. Gap-so'zsiz o'qqa qo'lini uzatqan edi, Sultonali qulchaning bo'yi yetmaydigan qilib qo'lini yuqori ko'tardi.

— O'qni bering, aka, taqdir qafa bo'lati!

Sultonali hazillashkan bo'lib, o'qni yuqorida ko'tarib turabardi.

— Sen Gulshan opani taniysanmi?

— Tanisam ne?! Bering o'qni!

— Shoshma xuvvari, Gulshan opa bu kun haramga keldimi?

— Kelsa ne?..

— O'q o'ynab bo'lgandan so'ng Gulshan opani menga chaqirib ber, durustmi?

— Qo'p.

Sultonali o'qni qulchaning qo'liga ushlatdi, ammo yana qo'yib yubormay qo'rg'on osti bilan yurib turg'an yigitlarga qaradi...

- Aniq chaqirib berasanmi, o'g'lim?
- Qo'p dedim-quv.
- Meni taniysan-a?
- Sizni? Siz mirzo — taqsir.

Sultonali o'qni berib yubordi. Qulcha yugurib O'rmonbek yonig'a ketdi. Sultonali qo'rg'on ostidag'i yigitlarga ko'z qirini tashlab, ularni o'zidan parvosiz topdi. Chunki uning hozirgi ishi, ya'ni bola orqaliq haram bilan aloqa tutishi qo'rqinchli sanalar, basharti bu xil gap sezilib qolsa, katta falokatlarga ham sababchi bo'lar edi. O'rmonbek yana bir oz o'q otqandan so'ng, zerikib, kamonchani yerga tashladi va o'zi haram darbozasiga qarab jo'nadi. Qulchalar ham uni ta'qib etdilar. Sultonali mirzo bolalarni haramga kirgizib, qabrlarg'a yana "fotiha" o'qudi va sekin-sekin orqasig'a qaytdi.

45. "FOTIHA — MUHRI XUDODIR"

Maxdum chuvirlashib o'qub yotqan bolalarg'a to'xtalish ishoratini berib, o'zi iring'ib o'rnidan turdi va shoshqancha maktabxonadan chiqib, sahn o'rtasida turg'an ikki nafar mashhur beklar istiqbolig'a yugurdi. Ular bilan enggashib ko'rishkandan so'ng, borib mehmonxona eshigini ochdi.

— Marhamat, taqsirlar, marhamat!

Maxdum bu qadar shoshib qolishg'a haqli edi. Chunki, kelguchilarning har ikkisi ham xon yonida mo'tabar va hamisha unga musohib¹ beklardan edilar. Ular mehmonxonag'a kirib o'lturgandan keyin, maxdum o'rnidan turib, qo'l qovushtirdi va "xush keldilar!" — dedi. Mehmonlar ham maxdumning hurmatiga qo'zg'alishib qo'ydilar.

— Nachuk xudo yarlaqadi, taqsirlar? G'aribxonamizni muborak qadamlaringiz bilan munavvar etkanlaringiz uchun hazoron rahmat.

Beklar maxdumga tashakkur aytdilar. Abdurauf tunqotar hamrohiga qarab olg'andan keyin "tashrif" sababiga til ochdi:

¹ *Musohib* — suhbatdosh.

— Janobi pushti panoh bizni ziyoratlariga buyurdilar, sizga ulug' mehribonliq ato qildilar.

Maxdum joyidan qo'zg'alib o'lturdi, ammo "janob"ning "marhamat"lariga tushunalmay shoshdi. Tunqotarning so'ziga Muhammad Sharif dasturxonchi izoh berdi:

— Har kimsa ham pushti panohning marhamatlariga loyiq ko'rila olmaydir. Pushti panoh o'zlarini domodliqqa chog'lab, bu bashoratni bizlar orqaliq sizga yetkarishka amr qildilar...

Maxdum boyag'idek yana qo'zg'alib olsa ham, ammo tovushi chiqmay, sukutka ketib qoldi.

— Taqsirimda ojiza borlig'ini pushti panoh eshitkan ekanlar... — dedi tunqotar. — Mirzo Anvar kabi donishmand yetishtirgan kishi oqila va jamila' qiz ham tarbiya qilmag'anmukin degan andishaga boribdirlar... Shogirdingizga qilg'an marhamatni janobingiz va karimangiz uchun ham darig' tutmaslik niyatida, bizni xizimatingizga buyurdilar. Albatta, bu marhamatning nechog'liq ulug'lig'ini sizga so'zlab o'lturish ham hojat emas.

— Qulluq, rahmat, pushti panohning davlatlari ziyoda bo'lsin, — dedi maxdum uzoq sukutdan bosh ko'tarib. — Bir emas, yuz qizimiz bo'lg'anda ham janobning kanizliklariga nazr qilish vazifamiz edi. Ammo kamina va ojizamizda bir qancha gunohlar, nuqsonlar, uzrlar bor, taqsirlar.

— Beayb parvardigor, — dedi tunqotar. — Banda hamisha ma'zur va xatolikdir, taqsir.

Mahdum bosh irg'atib bir oz sukutda o'lturdi, so'ngra ko'zini tunqotarning tizzasiga tikdi.

— Janoblari o'jizona arz... Avvalo kamina ojiz, notavon, aftodahol; pushti panoh jihatlaridan sodir bo'lg'an ulug' marhamatka sazovor va loyiq emasdirman; soniyan — ojizamiz olampanohdek ulug' zotka hamxob bo'lmoq uchun kofiy tarbiya olmagan bir qulbachchadir. Bas, biz shu kayfiyatda onhazratning mehribonliklarig'a arzimu, taqsirlar?

¹ Jamila — chiroyli, go'zal.

— Pushti panohning sizningdek ahli ilmlarga qaratilg'an daryo marhamatlari arzitar, taqsir.

Tunqotar bu marhamatning behad ulug'lig'ini sharh qilib ketdi. Maʼdum bir necha fursat sukutda o'lturgandan keyin, tunqotarning mubolag'alariga bosh irg'atib qo'ydi.

— Shak yo'q, shak yo'q, men onhazratka musulman¹ va lekin... va lekin bir uzri faqirni andishaga qo'yadir: ojizani bir vajh bilan mirzo Anvarga ishon-tirg'an edik... mana shu masala kaminaga bir oz mushkil keladir...

Bu so'zdan tunqotar dasturxonchig'a qaradi, dasturxonchi qo'l silkib kuldi:

— Hech boki yo'q, — dedi dasturxonchi, — mirzo Anvar pushti panohning o'z kishilari, bu xabarni mirzo eshitsa, shubhasiz, so'yinadir.

— Inshoolloh.

— Biz borib onhazratka janobingizning duongizni eshitdiramiz: husni qabulingizni, ijobatingizni uqdiramiz... Janobning xursand bo'lishlarida shubha yo'q, taqsir, — dedi dasturxonchi va boshqa so'zga yo'l qo'ymay, hatto keyingi masalalarga ham kelib yetdi. — To'y fursatini ta'yin qilish albatta, onhazratning ixtiyorlariga... Qani tunqotar, fотиha qilayliq, fотиha — muhri xudodir!

Tunqotar fотihaga qo'l ochdi, maxdum sarosima holatda ularni ta'qib etdi. Fotihadan so'ng "sovchilar" hech narsaga qaramay qo'zg'aldilar. O'n besh daqiqaliq bu hodisadan maxdumning miyasi shishdi, hatto aytishka chog'lab turg'an muhim bir so'zini ham unutdi. Ularni darbozaga kuzatib chiqar ekan, mazkur yo'qotib qo'yg'an muhim so'zini xotirlasam, deb kuchanar edi. Beklar bilan xayrlashar choqdag'ina birdan "habba" deb yubordi. Uning sovchilarg'a ayt-makchi bo'lg'an so'zi haqiqatan muhim, ya'ni bu voqi'a xabarini Anvarga shu beklar vositasi bilan yetkazish edi. Ular bu iltimosni ma'almamnuniyat qabul qildilar, mirzoga yotig'i bilan so'zlab, mah-

¹ *Musallaman* — xonning ixtiyorlaridagi odamman.

dumning ma'zur qolg'anlig'ini unga uqdirmoqchi bo'ldilar.

Mahdum "ulug' mehmonlar"ni jo'natib, mehmonxonag'a qaytib keldi. Miyasi hanuz tuzukrak muhokamaga qobil emas, kutilmagan bu hodisa o'zi uchun foydaliqmi, zararlikmi — imtiyoz¹ qilolmas edi. Anvarni ayag'anliqmi yoki undan uyalg'anlikmi, baharhol, ko'nglida bir xil g'ashliq, chigallik bor edi. Muhokama har turlik: to'yni ilgariroq qilib qo'ysaq bo'lar ekan, deb o'ylasa, ikkinchi tarafdin, "xong'a padari aruslik" masalasi orag'a ko'ndalang tushib, yana fikri chuvalib ketar edi. Bir tarafdin Anvar, ikkinchi tarafdin xon... Shu yo'sun, fikri bu yo'lda tinolmay gangigan holda mehmonxonani yopib chiqdi.

Mahdumni maktabxona eshigida ko'rgan bolalar chuvirlashib saboq takrorlashka tutindilar. Lekin maxdumga hozirgi chuvur-chuvur yoqmadi; uning uchun hozir tinchlik, kutilmagan hodisaning o'ng-terisini o'ylash kerak tuyuldi. Maxdum maktabga kirib o'z o'rnig'a o'lturgach, bolalarni to'xtashg'a buyurdi. Bolalar jim bo'lg'andan keyin "ozod!" deb yubordi. Bolalar domlag'a salom berib, bir onda maktabxonani bo'shatib ketdilar. Maxdum dars o'rnidan qo'zg'almay yana o'ylab qoldi.

Anvar to'g'risidagi ko'ngil g'ashlig'i bir turlik bo'lsa ham, boshqa tarafdin anchagina yaxshi umidlar tug'ulib qoldilar. Xong'a qayin ota bo'lish el qoshida kichkina gap emas edi. Qalin to'g'risida podshoh-kuyavdan ko'p mablag' kutilsa bo'lar edi. Agar xudo o'g'ul nabira ato qilsa, Xudoyorning taxt vorisi bo'lish ehtimoli ham bor edi... To'yning keyinga siltanishi esa, taqdir ishi; Ra'noning taqdiri xong'a bitilgan, shunga binoan Anvar to'yni keyingi siltashka, bitkan ishni yetirishka² majbur edi... Yana shu holda va shuncha yangi umidlar ichida ko'ngildan haligi g'ashlikni, o'ziga noma'lum ilinjini yuvib yubora olmadi. Yana bir oz shu to'g'rida qiynalib o'lturgach, Anvarga

¹ Imtiyoz qilmoq — farqlamoq.

² Yetmoq — yo'q qilmoq, barbod bo'lmoq.

qatshi o'zida bir achchig' sezdi: "To'yni ko'klamga qo'y, deb unga kim aytdi? Bu o'zi har ishda ham sust qadam. Endi, xon so'ratkandan keyin rad qilishg'a kimning haddi bor!" — deb ko'nglidan kechirdi. Shundan so'ng ul ozg'ina tinchidi, yana bir muncha fikrlanib o'lturgandan keyin ko'z o'ngiga — qalin uchun beriladig'an bir sanoch oltin, el qoshidag'i obro', eng oxirda Xudoyorning taxt vorisi bo'lg'an xonzoda kelib kechdilar. O'zini el so'rab turg'an yosh xon yonida ko'rib, iljaydi...

Shu yo'sun maxdum o'zini bosib oldi, ko'kdan tushkandek bu sovchiligni o'z istiqbolining xayrlik foli, fayzi ilohiy, deb quvondi, hanuz ko'nglini g'ash qilib turg'an Anvar masalasini xotirig'a keltirmaslikka, "xayoli fosid"¹dan qochishqa qaror berdi. Maxdum shuni o'ziga ma'qul qilg'andan keyin boshqa kishilar andishasini, ayniqsa uydagilar ra'yini o'ylab turmadi. O'zicha saodat bo'lib ko'ringan bu foji'a xabari bilan Nigor oyimni esankiratdi, yig'latdi. Ra'no ersa tanchada o'qub o'lturgan Xayyom ruboiyoti ustiga hushsiz boshini qo'ydi.

— O'n yillab bizga kiydirgan, yedirgan bechora Anvarga oqibatimiz shu bo'ldimi! Sho'rlik Ra'no bir yuz xotin yonig'a yuz birinchi kundash bo'lib boradimi? — deb yig'ladi Nigor oyim.

Ra'noning hozirgi ahvolini biz yozib o'lturmaymiz. Ammo maxdum ularning har ikkisini ahmoqqa chiqarib, o'zi "oqillar" qatorig'a o'tdi.

46. YIGIT!

Ma'lumki, kecha Sultonali mirzo qul bolag'a Gulshanni chaqirishni ta'yinlab, o'rdadan chiqqan edi. Shu chiqishda o'rda atrofidan siljimay, kechgacha Gulshanni kutdi. Asr namozidan bir oz keyinroq o'rdadan uch-to'rtta xotinlar chiqdilar, bularning orasida Gulshan ham bor edi. Sultonali mirzo xotinlar bilan so'rashib (chunki o'rdag'a aloqaliq xotinlar-

¹ *Xayoli fosid* — buzuvchi xayol.

ning hammasi unga tanish), Gulshanni chetka chaqirdi, uning bilan so'zlashib ish qo'ldan ketkanligini va dushmanlarning yana bir iflos nayranglarini ongladi. Shundog'ki, Gulshanning yonig'a borg'uchi mulla Abdurahmon, go'yo o'zini Solih maxdum tarafidan yuborilg'uchi qilib ko'rsatkan. Hatto mulla Abdurahmon orqaliq Solih maxdum, qizimni xong'a maxtasin, deb Gulshanga bir necha tillo pul ham berib yuborg'an emish...

— Men qiz topishni ikki-uch oylardan beri tashlab yuborg'an edim.— dedi Gulshan, — kishining hojati chiqsin, dedim. Keyinchalik o'zimga gap tegdirmaslik uchun avval borib qizini ko'rdim; qizni yoqtirg'animgan so'ng ne andishalar ichida xong'a kelib arz qildim... Men u qizning mirzo Anvarga aytdirilg'anlig'ini, o'rtada adovat borlig'ini tush bilaymi, Sultonali aka... Endi ish o'tdi, men xonning oldig'a kirib kechagi sizga maxtag'an qizim falon ekan, deb ayta olmayman. Mirzo Anvar uylanadigan bo'lsa, men ko'rib qo'yg'an yaxshi qizlar bor, aybonam¹ uchun mirzo Anvarga men boshqa bir qiz topib beray.

Sultonalining tarbuzi qo'ltug'idan tushib, Abdurahmon va sheriklaridan g'ijing'an holda, Gulshan bilan xayrlashdi. Butun kun zir yugurib yurg'anig'a emas, ifloslarning g'aliz muvaffaqiyatiga chidamas edi. Bu chuchmal adovat bilan ingichka tabi'atlik Anvarning ne kayfiyatka tushishini tasavvur qilolmas; it fe'l, qadr bilmas xong'a achchig' qilib mirzoliqni tashlab ketmasa, deb qo'rqar edi.

Gulshan aytkancha, ish o'tkan, gap mazmunicha, albatta xon Solih maxdumga kuyav bo'lmay qo'ymas, hozir buning qarshisig'a birar tadbir topish juda qiyin va bu xabarni Anvarga aytish-aytmaslik masalasi ham yana og'ir. Sultonali mirzo bu gapdan Anvarni xabardor qilish va qilmaslik to'g'risida ko'b o'yladi. Qancha mulohazalardan keyin uni xabardor qilishni ma'qul ko'rdi. Chunki yuzda to'qson to'qquzg'a qarshi bir

¹ *Aybona* — zarar uchun to'lanadigan jarima.

ehtimolgina bu foji'aning bo'lmay qolishlig'i tarafida edi. Anvarni xabardor qilsa, ehtimolki, uning o'zi birar chora topar yoki masala Sultonali o'ylag'ancha uning uchun ahamiyatlik bo'lib chiqmas, basharti ahamiyatlik bo'lg'anda ham foji'ani kutib, o'zini bosib qarshi olish nogahoniysiga qarag'anda xiyla yengil ko'char edi.

Sultonali ertalab uyqudan turib, namozni o'qudi, bolalari yonida choy ichmay, Solih maxdumning havlisiga qarab ketdi.

Mehmonxonada o'rdag'a ketmakchi bo'lib turg'an Anvar Sultonali ni ranjib qarshi oldi:

— Shunday ham ish bo'ladimi, kecha nega men kelguncha ketib qoldingiz?

— Birav chaqirib keldi-da... Men o'z o'rnimg'a Safar akamni tashlab ketdim-ku.

Anvar o'pkalik iljayib, undan choy ichkan-ichmaganligini so'radi. Sultonali go'yo o'zini shu yaqindag'i qarindoshlardan birinikida qolg'an va shunda nonush-ta qilib, yo'l ustidan Anvarning oldig'a kirgan kabi ko'rsatdi. Ikkisi birgalashib yo'lg'a tushdilar. Ko'chada yigirma qadam chamasi borg'andan so'ng, Anvar kulimsib Sultonalinig ko'ziga qaradi:

— Kecha bizning havliga kimni so'rab keldingiz?

Sultonali manglayini qashidi:

— Men chaqirib kelganda siz uydamingiz?

— Men uyda edim, — deb kuldi Anvar va bir oz jim bordi. — Men uyda bo'lmasam ham, uydagilar sizni tanig'anlar. Uydan shu xabarni eshitib, kechadan beri taajjubka tushdim... Xo'sh, siz so'rag'an xotin kim? O'zi nima gap?

— Arzimagan gap...

— Qani?

Sultonali masalaning qulay ko'chishidan yengil tortib, bir oz so'zsiz bordi.

— Kulgi gap... Sizga bir oz tegishligi bo'lsa ham arzimaydir... Arzimasam ham?

— Gapuring... Sizning kelib yurg'aningizni eshitkanimdan beri ancha tashvish chekdim.

— Sizga bir so'zni aytib ham bo'lmaydi, — deb

kuldi Sultonali, — ignani tuyadek, xasni xaridek ko'rasiz.

— Menmi? Xayr, dunyoni sel yuvsam ham to'pug'img'a chiqmasin, so'zlangiz.

Sultonali hikoyani Safar bo'zchidan boshladi. Lekin jiddiy emas, yarim jiddiy qilib mulla Abdurahmon va mufti bechoralarning ag'lig'a go'yo shundan boshqa pastlik va masxararoq fikr kelmagan, shu qadar ahamiyatsiz, tubanliq bilan go'yo o'ch olmoqchi bo'lg'anlar ruhida so'zlab bordi. Anvarning bir necha kundan beri o'zi tushunmay chekkan tashvishi, ko'ngil g'ashlig'i haqiqatga aylanib borsa ham, Safar bo'zchining bolani aldab yo'lg'a solishidan, sir olishidan va Abdurahmonlarni kamsitib, masxaralab qiling'an tashbixlardan ko'b o'runda kulib, Sultonali mirzoga yengillik berdi. So'z Gulshn bilan uchrashish va undan oling'an javobka yetkanda, Anvarning tusi o'zgarib, kiprak ostlari uchib ketdi. Ammo kutilmagan ravishda yana sovuqqonlik saqladi.

— Zarari yo'q, — dedi Anvar bir xil vaziyatda qo'l siltab. — Men ulardan bu xilda ifloslik vujudga kelishini tasavvur qilmag'an bo'lsam ham, lekin har holda adovat kutkan edim... Zarari yo'q, Sultonali aka.

Sultonali Anvarning tovush ohangidagi o'zgarishka e'tibor etmagan bo'lsa kerak, hanuz boyag'i yarim jiddiy ruhidan siljimadi.

— Sallalik eshaklarning diringlashi og'ilxonag'acha... Ular mirzo Anvar o'ylanmakchi bo'lg'an qizni xong'a to'g'rilab, shuning bilan go'yo o'ch olmoqchilar. Mirzo Anvar xotinsiz qolsin, demakchida, bu ahmoqlar. Holbuki, butun mamlakat qizlari mirzo Anvar uchun soch taraydi. Agar siz xohlasangiz qozikalon yoki domla shog'ovul va shular singari kalonpolarga kuyav bo'lolmaysizmi? Kesak otib arslonni yengmakchi bo'lg'an galvarslarning ishiga kulgim qistaydir...

— Zarari yo'q...

— Rahmat, Anvar. Men sizning ba'zi to'g'rilarda yuragingiz kengligidan achchig'lanar edim...

Darhaqiqat, o'ylab qarasam, yurak kengligi o'zi bir fazilat emish... Bundan boshqa ma'no onglamangiz, Anvar. Mufti kabilarning past, bachkana adovatining kishi qitig'ig'a tegishi bo'lmasa, siz va do'stlaringizcha ham qiz oti topilmaydirg'an mato' emas.

— Albatta.

Anvar o'zini favqulodda tekis ushlab borar, hozir unda boyag'i o'zgarishlarning hech birisi ham ko'rinmas edi. Sultonali mirzo bu bemaza gapni Anvarning ko'nglidan chiqarishqa tirishib haligidek yupatishlarni og'zidan qo'ymas, eshitkuchi esa qisqag'ina jumla bilan uning fikriga qo'shular yoki iljayib, tasdiq ishorasini berar edi. Ikkisi birga devong'a kirdilar. Ishka ilgariroq kelgan mirzolar yozuv bilan mashg'ul edilar. Anvar mirzolar bilan salomlashib so'rashdi, hatto hech gap bo'lmag'an kabi Shahodat muftilardan ham ahvol va sog'liq so'radi. Muftilarni ko'rishi hamono nafrati junbushka kirgan Sultonalining bu holdan taajjubi ortib Anvarga qaradi va ko'nglidan "yigit" degan so'zni kechirdi. Sultonali aytkancha, shubhasiz, bu yigitning ko'ngli yolg'iz muhabbatkagina emas, muhabbatdan g'ayri fazilatlarga ham qobil edi.

Sultonali mirzo ham narigi xonadan Anvarning huzuriga o'tkan, Shahodat muftilar qatorida o'lturib ishlar edi. Anvar bu kungi noma va arizalarni yig'ishtirib udaychiga topshirdi, devonning o'ziga tegishlik bo'lg'anlarini mirzolar orasida taqsim qildi. Har kim o'z vazifasiga berilib, orag'a jimjitlik kirdi. Faqat bu tinchlikni savog'ich qalamlarining qog'oz ustida qirillashi va goho buklangan qog'ozlarning shaldirashi buzar edi. Shu hol bir soat chamasi davom etkandan so'ng, onda-sonda so'z ham qo'zg'aldi. Anvar huzuridagilardan Shahodat mufti qog'oz-qalamni yonig'a qo'yib, sandalda isindi.

— Mulla Navro'z ko'b past odam-da, — dedi mufti, — uning ishi kechadan beri menga ajab ta'sir qiladi-da...

— Past, past, — dedi Kalonshoh.

Sultonali Anvarga qarab qo'ydi. Anvarning esa ko'zi yozuvda edi.

— Shuncha kishining iltijosini yerda qoldirishi o'zi yaramasliq... Qazosi yetib o'lgan ekan, kelinning molig'a nima daxling bor? Bu odamiyat emas-da.

— Past kishida odamiyat nima qilsin.

Sultonali kulimsirab, bir-ikki qayta muftilarga qarab oldi.

— Uyingga ikki tarafdin shuncha odam yig'ildi, so'zga kirmay, ularni ovora qilding, loaqal bir lagan osh bilan ularni jo'natsang o'lib qolarmiding... e, hayf sendek mumsukka!'

— Men ham mulla Navro'zni bunchalik bilmas edim, — dedi Kalonshoh, — odamiyatni yeb qo'yg'an kishi ekan.

Sultonalining rangi o'chib, qovoq ostlari pirt-pirt ucha boshlag'an edi.

— Qiziq bahsni qilasiz, — taqsirlar, — dedi birdan Sultonali, — shu zamonda odamiyat qoldimi? Agar ozg'ina andisha qilib ko'rsak, siz ham, biz ham odamiyatni pok-pokiza yeb qo'yg'an chiqamiz. Bu zamonda o'zgani qo'ya turib hatto o'zlaringizdan ham odamiyat kutmasangiz bo'ladi, taqsirlar!

Yuragi tor — asabiy Sultonalining bu so'zi "shirin suhbat" ustidagi muftilarni hayron qilib qo'ydi. Anvar Sultonaliga qarab uning ko'zini uchratmadi. Chunki ul haligi so'zlarni aytib, qo'lidag'i tahrirga berilgan edi.

— Siz ajab odamsiz-da, Sultonali, — dedi mufti. — Biz nima teyapmiz-ku, siz nimadan o'tlaysiz.

— Sizlar odamiyatdan bahs qilayotibsizlarmi, axir? Men ham bu vaqtda odamiyat yo'qlig'idan zorlandim-da...

— Sizning so'zingiz ajab, Sultonali. Siz bizning odamiyatimiz yo'qlig'ini bir joyda ko'rganmisiz yoki dimog'ingizg'a futur yetib qolg'anmi?

Anvar Sultonalining ko'zini uchratishka urundi, ammo Sultonali muftilarga yuz o'gurib o'ttirdi.

¹ *Mumsuk* — o'taketgan xasis, baxil, ziqna.

— Sizlarning odamiyatingiz yoʻqligini hech bir joyda koʻrganim va eshitkanim yoʻq albatta, — deb zaharxanda qildi Sultonali. — Ammo hozir oʻz nafsimdan bir hisob olib koʻrsam, hatto shu haftaning ichidayoq necha jinoyatka irtikob¹ qilgʻanman. Shuning uchun ham boyagʻi soʻzni aytdim-da. Yoʻqsa, menim kim bilan qanchaliq ishim boʻlsin, taqsirlar...

Muftilarning rangi boʻzarib, ittifoqlashqandek Anvarga qarab qoʻydilar va Sultonolidan zorlangʻandek bosh chayqadilar.

— Sultonali aka, — dedi Anvar zorlangʻan ohangda, — taqsirlarim aytkancha, dimogʻingizgʻa bir oz futur yetkanga oʻxshaydir: shunday gaplar nima hojat, nima aloqasi bor? Tinchkina ishingizga qarasangizchi, xudo xayr bersin.

Soʻngra Anvar muftilar tomongʻa kulimsib, Sultonalining gapiga ahamiyat bermaslikka ishorat qildi. Shahodat mufti bir narsalarni aytib ishiga qaradi. Sultonali ham kulib, goʻyo Anvarga itoat qilgʻandek, soʻzsizgina, qalamini qoʻligʻa ushladi. Har kim oʻz ishiga qarab, orada yana boyagʻicha tinchlik boshlandi.

Kechka tomon mirzolar tarqalishib, orada Sultonali va muftilar ham birin-sirin chiqib ketdilar. Eng soʻnggʻa qolib qoʻzgʻalgʻan Anvar devonxona dahlizida tunqotargʻa uchrashdi. Tunqotar Anvar bilan hazillashkandek, uning qoʻlidan ushlab ichkariga — devongʻa boshladi. Ichkariga kirdilar.

— Xizmat, taqsir?

— Xizmat shuki, — deb kuldi tunqotar, — sizning ustingizdn bir oʻktamlilik qilindi?

— Yaxshi... Eshitsam boʻladimi?

— Janob bu kun bizni ustozingiz Solih maxdumnikiga qulchiliqqa yuborgʻan edilar. Borib eshitsamiz, fotiha sizga boʻlgʻan ekan... Biz qiblagoh uchun kecharsiz, deb oʻyladiq...

Anvar bu zaharlik soʻz bilan ilon kabi toʻlgʻanib

¹ *Irtikob* — mashgʻul boʻlish, qoʻl urish.

olsa ham, butun kuchini sarf qilib, sir bermaslikka tirishdi.

— Atigi shu gapmi?

— Shu gap, mirzo Anvar.

— Arzimagan gap... Buni mendan so'ramasangiz ham bo'lar edi.

— Rahmat, mirzo, men sizning bu sadoqatingizni janobga so'zlayman.

— Yo'q, yo'q, — dedi Anvar bosh chayqab, — zinhor gapirmang, zinhor.

— Nega axir, nega? Janob ham o'zlarining sodiq qullarini tanib qo'ysinlar-da.

Anvar majhul ohangda kuldi: "Aytmang, men xohlamayman" — dedi yana. Ikkisi birgalashib devondan chiqdilar.

Havo tekis qoramtil bulut bilan o'ralgan, Qo'qonning mashhur shamoli qanot yoygan edi. Qoramtil bulutlardan quyiroqda olaqarg'alar qanot qimirlatmay sayohat qilar va onda-sonda yomg'ur qatralari tomchilar edi. Shu vaqtda ko'pruk yonig'a kelib to'xtagan Anvar qayoqqa borib yotsam, deb taraddudlandi...

47. OCHIQ XAT

Shom namozini o'qub qaytgan maxdum mehmonxonaning eshigini ochiq ko'rdi. Uning kelganligini fahmlab, to'g'ri ichkariga o'tdi. Bir ozdan keyin tovoqda osh ko'tarib Nigor oyim chiqdi. Yig'idan kipriklari terilib, chuqur andisha ichida boshini quyi solgan edi. Nigor oyim kirganda Anvar charog'poyag'a sham' yoqar edi. Nigor oyim dasturxon yozib, tovoqni Anvarning oldig'a qo'yar ekan, birdan piq-piq yig'lab yubordi. Anvar hayron bo'lib qolmadi, yig'i sababiga tushundi.

— Nega yig'laysiz? Taqdirni o'zgartirib bo'ladimi? Xafa bo'lish yaxshi emas, siz shunday bo'lsin deganmidingiz...

Nigor oyim javob qaytarmadi, yig'lag'an ko'yi mehmonxonadan chiqishg'a oshiqdi. Anvar oshdan

bir-ikki luqma olib, qo'lini artdi, sandal ko'rpasini bag'rig'a tortib, kuchli va uzun tin oldi.

Charog'poyadagi sham' bedillar yuragidek titrab, mehmonxonani arang-arang yoritar, sham'ning titrog'i bilan ko'zini bir nuqtaga tikkan Anvarning hozirgi xayolchan yuzi ham qaltirag'andek ko'rinar edi. Mehmonxona tip-tinch, faqat bu tinchlikni tashqarida yoqqan yomg'urning kuchsiz shitirlashi, o'qtin-o'qtin qo'zg'alib qo'yg'an shamolning darichaga kelib urinishi va allaqaysi tom boshidagi bir mushukning mavlagan tovushi buzari edi. Daricha tirqishidan kelib kirgan keyingi shamol charog'poyadagi titroq sham'ni o'churayozib, mehmonxona qorong'ilandi va shu chog'da ichkaridan chiqib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar xayoldan ko'z ochib, tancha ustidagi tovoqqa qo'l uzatdi va tovoqni ushlagancha bir oz quloq solib turdi. Oyoq tovshining mehmonxonadan uzoqlashganini, maxdumning xuftan uchun masjidga o'tkanini fahmladi va tovoqni o'lturgan joyidan orqasidagi toqchaga olib qo'ydi. Oradan bir piyola choy ichish fursati kechkandan keyin yana oyoq tovshi eshitildi. Bunisi adim sayin mehmonxonaga yaqinlashib kelar edi. Mehmonxona dahlizida qo'lida choydosh ko'targan Ra'no ko'rindi... Ikki ko'zi qip-qizarib, qovoqlari oludek ko'pchigan, yuzida ham zo'riqish alomati bor edi. Yerga qarag'an holda oq choydoshni Anvarning yaqiniga keltirib qo'ydi, toqchadagi piyolani olib choydoshdagi choy bilan chayg'adi, piyolani sochiqlag'ach, yana chayib ikkisini Anvarning yoniga surdi va birdan o'krab yuzini tancha ustiga qo'ydi...

— Ra'no, Ra'no, — dedi shoshib Anvar. — Bolamisan, hali hech gap bo'lg'ani yo'q-ku.

Ra'no boshini ko'tarmay, piq-piq yig'lar edi. Anvar uni yupatib, yaling'an holda yig'idan to'xtatishqa urinar edi.

— Bekorga yig'laysan, Ra'no. Yig'idan bir foyda chiqqanini eshitkanmisan yoki meni ham yig'latmoqchimisan?... Agar o'ylab ko'rsang, yig'lash sening haqqing emas, menim haqqim, holbuki men

yig'lamayman. Nega? Negaki, yig'i eng so'ngg'i ish... Men yig'lag'an kishini yoqtirmayman... Tur, jonim, tur.

Anvar Ra'noning sochini siladi, ikki qo'li bilan boshini ko'tarib, yuzidan o'пти.

— Mendan ko'ngli qolsin desang, yig'la. Yuzingni yosh bilan yuvibsan, Ra'no, o'nglan, men yuzingni artib qo'yay. O'zingga kel, aqlingni yig', og'ir qiz bo'lib, so'zingga quloq sol.

Ra'no yuzini chetka o'gurib, boshidag'i ro'ymoli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.

— Yig'lab bir natijaga yetib bo'ladimi? Hech. Ko'zing yana yoshlandi, sen yig'lay ber, men so'zlamayman, Ra'no.

Ra'no yana chetka qarab ko'zini qurutdi. Anvar piyolaga choy quyib, Ra'noga uzatti:

— Ma, Ra'no, ich.

Ra'no ichmayman degandek, bosh chayqadi. Anvar qistab choyni oldirdi.

— Hammasini ichmasang ham bir-ikki ho'pla.

Ra'no Anvar aytqancha, ikki-uch ho'plab, piyolani oldig'a qo'ydi. Anvar o'rnidan turib dahlizga chiqdi, qo'lida obdasta, dastsho' ko'tarib Ra'noning yonig'a keldi.

— Yuv yuzingni, Ra'no.

Anvar suv quyib turdi, Ra'no yuzini yuvdi. Anvar qoziqdan sochiq keltirib berdi. Ra'no artindi.

— Ana tamom... Endi odamshavanda so'zlashaylik, yig'i nima hojat.

Ra'no qayg'ularini ozaytirg'andek entikdi, o'ziga yarim jiddiy tikilib turg'an yigitka javoban iljaydi.

— Yana bir kul, Ra'no.

Ra'no birdan tundliqqa og'ishdi.

— Kulgi soati emas...

— Kulgi soati bo'lmasa, yig'i fursati ham emas, — dedi Anvar o'turib. — Sening murassa¹ xaltachaga o'xshash kichkinagina yuraging bor, ichini qiymatli toshlar bilan to'ldirg'ansan. Bu kun qazo munshiysi²

¹ *Murassa* — qimmatbaho toshlar bilan bezalgan.

² *Qazo munshiysi* — ollohning irodasi, taqdir

shu murassa' xaltachadagi qiymatli toshlar orasig'a qo'pol bir narsa keltirib tiqdi... Tabiiy, sening kichkina yuraging bu qo'polliqni ko'tara olmadi, qiymatli toshlar siqildilar, sen yig'lading, sening kabi men ham shu qo'polliqni qabul qilishda qattig' entikdim, biroq yig'lamadim. Nega? Negaki, bu qo'polliq mening yuragimdagi javohirni siqib chiqara olmas, faqat unga tanglikkina berar edi, senga ham shunday emasmi, Ra'no? Xo'sh, endi bizning foji'amiz sababiga kelaylik. Bu hodisa to'g'ridan-to'g'ri xonning o'zidan kelgan gap emas. — Xon—hazmi har bir iflosliqni ham ko'taradigan katta bir hayvon. Uning tevaragida mayda hasharotlar ko'b, bular ham o'zlariga yarasha hayvonliq istaydilar. Biroq qo'l qisqa, shuning bilan birga yotib qolishqa ko'ngil tinchimaydir. Shundan keyin xon — katta hayvonni qitiqlab ishka soladilar... Balki yodingdadir, mulla Abdurahmon ismlik biri sening xaridoring edi, shoir aytkancha:

*Mendin o'tib gulga bo'yi yetmadi,
Umid uzib o'z yo'lig'a ketmadi.*

Xabaring bor, men otangning tazyiqi ostida uni o'rda xizmatiga oldim, ul o'rdadagi bir necha ifloslar bilan birgalashib, mening qarshimg'a ishladi... Men... uni o'rdadan jo'natdim, natijada hozirg'i ifloslikka yeng shimardilar. Biroq, ular bizni bir-birimizdan ajrata oladilarmi? Yo'q. Majoziy ajralish—ajralish emasdir, chunki biz bir-birimizga majoziy bog'lanmag'anmiz, haqiqiy bog'lanishni esa qat'¹ etish ifloslar uhdasidan kelmas. Bas, shu holda biz ikav nega xafa bo'layliq, Ra'no? Ishq davosi avom o'ylag'ancha vasl emas — hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirg'uchi, hajr esa kamolatka erishdirguchidir... Sen shu ikkidan qaysi birisini tanlaysan, Ra'no?

Ra'no ko'zini tizzasiga tikib, qo'li bilan sholcha ipini chirmab o'lturar edi. Haligi savol Anvar tarafidan yana takrorlandi.

— Men keyingisini... Biroq, xonning iflos to'shagida yotmayman.

¹ Qat' etmoq — uzmoq.

Anvar bir necha vaqt sukutda o'lturdi. Ra'noning javobi unga og'ir ta'sir qilg'an edi...

— Buni men ham xohlamas edim... Biroq, ifloslar mening chora yo'llarimning hammasini kesdilar, Ra'no... Yana o'ylashmoq uchun fursat bor, ayniqsa, sen birar tadbirni muvofiq ko'rsang men bosh egaman... Sen yig'latib hayvon changaliga bermasman... Shunday, sen yig'lama, aqlli qizlarcha harakat qil, men...

Anvar so'zini tugata olmadi, mehmonxona eshigida maxdum ko'rindi:

— Ichkariga kir, Ra'no, bevaqt bu yerda nima qilib o'lturibsan?

Anvarning vujudi g'izz etib ketdi: qarshisida boyag'icha o'lturgan Ra'noga "tur, jo'na" degan kabi ishorat qildi, lekin Ra'no qimirlamadi. Maxdum boshqa so'z aytmay, dahlizdan orqasig'a qaytdi.

Anvar juda ham og'ir tortqan edi. Haqiqatan ham maxdumning bu harakati aqlsizcha, ahmoqlarcha edi. Anvarga og'ir kelishini o'ylamay bu "buyruq" bilan Ra'noning kundalik odatini man' qilar, har kechasi o'z vaqtida o'lturgan Ra'no go'yo bu kun "bevaqt" o'lturar edi. Bundan boshqa, uning Anvarga uchrashmay namoyishkor chiqib ketishi, qandaydir yana bir ma'noni onglatqandek ham bo'lar edi.

Ra'noning yuzidagi qayg'i belgilari yo'qolib, uning o'rnini g'azab, nafrat alomatlari oldi.

— Andishasiz!

— Zarari yo'q, achchig'lanma, — dedi Anvar. — Endi boshqa so'zimiz ham yo'qqa o'xshaydir...

Ra'no yana bir oz qo'zg'almay o'lturib qoldi, so'ngra ko'ziga jiq yosh olib, mehmonxonadan chiqdi.

Erta bilan Nigor oyim choy olib chiqqanda, mehmonxonada Anvar yo'q, sandal ustida ochiq bir xat yotar edi:

"Mehribon xola,

Yoshliqdan sizning tarbiyangizda o'sdim, sizga va taqsiring'a ko'b zahmatlar berdim. Bu zahmat badaliga tegishlik haq qaytarolmag'an, xizmat qilolmag'an

holda ma'lum sabablar tazyiqi ostida sizning shafqatli tarbiyangizdan ketishka majbur bo'ldim. So'ngra uyda-gi menga aloqador barcha narsalar, shu jumladan, o'zingizdagi amonat oltinlar ham oilangizga mendan hadyadir. Men oltinlarni qizingizning to'yig'a atab yig'qan edim, mundan so'ng ham shu oqchani Ra'noning to'yig'a sarf qilsangiz, deb so'rayman. Meni yo'qlab kelguchilarga o'rda daragini aytilsa edi. Shafqat va marhamatingiz bilan gunohimni kechirarsiz umidida:

Anvar".

48. TO'Y ARAFASIDA

Xonning sovchilari ikkinchi martaba kelib to'y vaqtini tayinladilar: kelasi jum'a maxdumning uyida to'y ijro qilinib, marosimdan so'ng Ra'no o'rdag'a yuboriladig'an bo'ldi. To'y vaqti belgilangandan bir kun keyin to'y jamarg'asi ham keldi. Xonning hadyasi uch yuz tillo pul, shu qadar qiymatka arziydigan shohona sarpolar, maxdumga alohida iltifot qiling'an "raisulmakotiblik"¹ unvonlaridan iborat edi.

Shunchalik iltifotlar ichida gangib qolg'an max-dum uch kundan beri daraksiz ketkan Anvar to'g'risi-da o'ylay olmadi, faqat bundan "hamoqat", "andisha-sizlik" degan natija chiqarib tinchidi. Nigor oyim ersa o'zini birmuncha bosib oldi, goho Anvarga yuragi achib qo'ysa ham, uni oshig'ich kelgan to'y hozirligi masalasi ixtiyorsiz ravishda bu to'g'rini o'ylay olmasliqqa majbur etdi.

Ra'no!.. Ma'lumki, bu kunlarda Ra'noga tikilgan falokat behad ulug'dir: falokatlik, halokatlik kunlar yaqinlashadir. Buning ustiga uch kundan beri Anvar daraksiz. Anvar "visol — muhabbatni o'ldurguchi, hajr esa — kamolatka erishdirguchidir", deb Ra'noni hamishalikka tashlab ketdimi yoki maxdumning bemaza muomalasidan ko'ngli olinib, araz qildimi? Holbuki hozirg'i kunlar araz, achchig' va falonlarni

¹ *Raisulmakotib* — maktablar raisi.

ko'taradigan vaqtlar emas, hech bo'lmag'anda bechora qizg'a gap bilan, so'z bilan ma'naviy yordam berib turish soatlaridir. Bechora Ra'no hamisha yaxshilik, aqllilik ko'rib kelgan bir kishidan ham oxirda dag'alliq ko'rar, vafosizlik bo'yini olar edi. Shu dudama falokat bir necha kun ichida Ra'no gulini so'litayozdi, hatto jodu ko'zlar yosh to'kishdan ham to'xtadilar.

Ra'no sandalda o'lturib jum'a kuni — mudhish jum'a kuni to'g'risida o'ylar edi. Bu kun seshanba, jum'agacha yana ikki kun bor. Faqat ikki kungina... Ra'no bundan ortiqni ko'z o'nggiga keltira olmas, go'yo o'zini jar yoqasida ko'rgan kishidek panjshanba kechdan beixtiyor, go'yo savqi tabi'iy¹ ostida orqasig'a tisarilar edi. Shundan keyin Anvar to'g'risida xayol surib, unga — Anvarga qarshi o'zida kuchlik bir kek sezar, shunday og'ir soatlarda tashlab ketkan "yigit" yana bir ko'rinsa, qanday kinoyalar bilan istiqbol qilishini — kutib olishni o'ylar edi: "Hamma da'volaringiz puch! Siz, mirzoboshliqdan mahrum bo'laman, deb qo'rqdingiz, bizning uyda o'n yil tursangiz ham, otamning fe'lini bilmaganmidingiz? Holonki, men sizni xondan ham yuqori o'rung'a qo'yg'an edim. Endi fursat qo'ldan ketkach, nima uchun keldingiz?.." Lekin ul keyingi itobi ma'nosidan o'ziga hisob bermas, agar bunga qarshi Anvar: "Qanday ish va fursat o'tkandan keyin keldim?" — deb so'rasa, ehtimolki, Ra'no sukut qilar, chunki hozirgacha uning fikriga vaqti o'tadigan birar chora kelmaganidek va bu to'g'rida o'ylab ham ko'rmagan, faqat bu foji'a qarshisida takyagoh,² deb Anvarni istagan, Anvar esa ko'zdan yo'qolib, Ra'noning majruh yuragida yana yangi bir jarohat ochqan edi.

Nigor oyim oshig'ich hozirliklar orqasidan chopib yurar, beshikda yotib zerikkan Mas'ud qichqirib yig'lar edi. Boyag'i xayollar ichida o'lturgan Ra'no uzoq entikdi va asabiy harakat bilan

¹ *Savq tabi'iy* — tabiiy harakat.

² *Takyagoh* — suyanchiq.

o'rnidan turib, beshik yonig'a keldi. Tebratkan bilan bola tiyila bermagach, uni yig'lag'an ko'yi tashlab, havliga tushti va narigi ayvonda yumish qilib o'lturg'uchi onasig'a "emizing!" deb asabiy hayqirdi, o'zi yo'lak tomong'a qarab o'tdi.

Boqchada Mahmud va Mansurlar qo'shni bolalari bilan o'q otib o'ynar edilar. Atrof olashovur qor bilan yopilg'an, so'ri ostidag'i sufaning chetlari yog'in bilan nurab, ustidan bir necha joyi uzun-uzun yorilg'an edi.

Sufa yonida to'xtag'an Ra'no bolalar ichidagi Mahmudni chaqirib, so'radi:

— Mahmud, dadang qaerda?

— Dadam... bozorda.

— Tashqarida kim bor?

— Ichkim.

Ra'no boshqa so'z aytmay o'rta eshikka keldi. Mahmud aytkancha, tashqarida hech kim yo'q, to'y munosabati bilan maktab shogirdlari bir necha kunga ozod qo'yilg'an edilar. Nima maqsad bilandir tashqarig'a chiqqan Ra'no mehmonxona eshigini qullang'an ko'rib, mashqxonag'a qarab keldi. Eshik zanjirini tushurib ichkari kirdi. Sahnidagi bo'ryo va bordonlari chuvalib, titilib yotqan mashqxonaning har bir toqchasig'a ko'z tashlab, birar narsa izlagandek yurindi. To'rdagi toqchadan ustiga ko'k sir berilgan bir davotni olib qaradi. Davotning ichidagi loslarini qora-sariq tusda qurib qolg'an ko'rgach, oyoq ostig'a tashlab mashqxonadan chiqdi.

— Mahmud!

Kamonchasiga o'q qadab yotqan Mahmud o'rta eshikdan turg'an opasig'a qaradi.

— Hmm?

— Beri kel.

Mahmud tilar-tilamas opasi — Ra'noning yonig'a keldi.

— Hmm?

Ra'no Mahmudga o'z orqasidan kelishka ishorat qilib, yana mashqxonag'a qarab ketdi. Mahmud qo'lidag'i kamonchasini turli tarafka o'qtala-o'qtala Ra'no bilan mashqxonag'a kirdi. Ular ikkisi bir necha

vaqt mashqxonada qaysi to'g'ridadir so'zlashib qoldilar.

Uyda xat yozib o'lturgan Ra'no onasining kim bilandir havli yuzida ko'rishib, so'zlashqanini eshitdi va bir ozdan so'ng yumaloqqina, to'la-to'kis bir bo'g'oz xotinni ayvon muyushida ko'rib, yozuvini to'xtatishqa majbur bo'ldi. Chunki xotin Ra'noni ko'rib qolg'an, shuning uchun bo'g'oz xotin bilan chiqib ko'rishish Ra'noga lozim bo'lg'an edi. Ra'no chiqib ko'rishdi. Nigor oyim tanimag'an mehmonni sandalga taklif qildi.

— Bu yoqqa, aylanay, bu yoqqa.

Xotin qistatmay sandalga chiqib o'lturdi, ko'zi Ra'noda ekan, fотиha o'qub ro'ymol-lachagini tuzatdi:

— Tanimag'an xotin nima qilib yuriydi, deb o'ylarsizlar, aylanay, — dedi xotin va cho'ntagidan bir qog'oz chiqardi. — Mirzo bir-ikki kundan berli biznikidalar... Tanisalarigiz kerak, o'rgulay, men mirzo Sultonaling ko'chlari¹ bo'laman... Kitobsiz zerikdim, uyda bir kitobim bor edi, deb boya — erta bilan shu qog'ozni beribtilar, aylanay...

Xotindan bu so'zni eshitib Nigor oyim achinish va uyalish vaziyatiga kirdi. Tanchadan nariroqda tik turg'an Ra'no Nigor oyimdan qizg'ang'andek, kelib xotinning qo'lidag'i buklangan qog'ozni oldi.

— Mirzodan uyatlig'miz... Ayniqsa, uch kundan beri qayoqlarda qoldi, deb ich-etimni yedim, — dedi Nigor oyim. — Taqdirg'a hech narsa deb bo'lmas ekan... Biz mirzo bilan ulanisharmiz deb o'ylag'an edik.

— Taqdiri azal, aylanay, — dedi xotin. — Mirzo ham yurtda ikkita aqil bo'lsa, bittasi. Sizlardan hanuz minnatdor ekanlar; shunday, shunday ish bo'g'andan keyin kelishka andisha qilib qog'anlar-da, aylanay.

Ular shu so'zda ekan, Ra'no uyga kirdi:

"Xolang'a, so'ngra Ra'noga. Behad salom va duo. Mendan ranjimangiz, na uchunkim shundan boshqa choram yo'qdir. Xat olib borg'uchidan Shayxi Sa'diy

¹ Ko'chlari — xotinlari.

kulliyotini¹ berib yuborsangiz, bo'sh soatlarimdan foydalanar edim. Ra'noga ma'lum bo'lsinkim, bundan so'ng senga menim mashqlarim (she'r daftarim) kerak bo'lmas va o'zing bilan olib yurishing ham ehtiyotdan emas. Agar xafa bo'lmasang, shuni ham berib yubor. Sog'liq ahvolotingizdan yozingiz.

Addoi Anvar".

Xat shu qisqa jummalardan iborat, yana shunday ham bo'lsa Ra'no uchun qiymatli edi.

Hali yozib boshlag'an qog'ozni nima uchundir yirtib tashladi, ayvondagilarning o'zaro so'zlashib turg'anlaridan foydalanib, javob yozishqa shoshildi.

49. RAMZ

Anvardan bir oz ilgariroq qaytgan Sultonali og'ilxona ayvonida sigir sog'ib yotgan xotini ustida to'xtadi.

— Bordingmi, Ruzvon?

— Bordim, — dedi Ruzvon va emchakdan "pov-pov" sut sog'ishda davom etdi. — Bordim, olib keldim.

— Mehmonxonag'a olov qilg'andirsan?

Ruzvon boshi bilan qildim, ishorasini berdi.

Sultonali mirzo uyga o'tdi, salla-choponini yeshib, yana xotinining yonig'a keldi.

— Buzoqni yeshib yuboring-chi, aylanay. — Sultonali mirzo ustunga bog'lang'an buzoqni yeshib yubordi. Buzoq onasining emchagiga yopishdi. Ruzvon xurmadagi sutni ko'tarib hujraga o'tdi, Sultonali ham xotini orqasidan kirdi.

— Xo'sh, nima gap bo'ldi, Ruzvon?

Ruzvon xurmadagi sutni tovoqlarg'a bo'lar edi.

— Bordim, xatni berdim, choy qaynatdilar, talay gapurishib o'lturgandan keyin, kitobni olib qaytdim.

— Kimlar bor ekan?

— Otin xola, qizi.

— Qizi qalay?

¹ *Kulliyot* — sho'irning asarlar to'plami.

Ruzvon afsus qilg'andek, boshini ikki yelkasiga iring'atdi va tilini tag'layig'a tegizib "chaloq" etdirib qo'ydi.

— Men, mirzoboshi juda xafa ko'rinadi, deganingizdan ham shuni o'ylag'an edim. Baayni surat: kishi ham bunday bejirim bo'lar ekan.

— Ha, ha!

— Chamasi ular oshiq-ma'shuq, baloxo'r xon loaqal shunga cho'vagini tiqmasa nima qilar edi. Bechora qiz, shunday xafa, shunday xafa. Dor-dunyosi¹ qop-qorong'i.

— Ha, ha... Otin xolasi-chi?

— U bechora ham hayron, "bolalarimning so'yinchi ichiga tushti", — deydi.

Sultonali afsuslangandek bosh chayqab qo'ydi.

— Kitobni qaerg'a qo'yibsiz?

— Memonxonada... Ha, aytkancha, ichida kichkina xat ham bor.

Sultonali mirzo kechlik osh to'g'risida ba'zi gaplarni aytib, tashqarig'a chiqdi. Mehmonxona ochiq edi. Tirsagi bilan tanchaga takya qilg'an Anvar Sa'diy kulliyotini varaqlar edi. Sultonali kirishi bilan Anvar kitobni yonig'a olib qo'ydi va kuchlangandek iljaydi.

— Rahmat, olib kelgan ekanlar.

— Kitobning ichida xat bor emish, balki ko'rgandirsiz?

Anvar xatni ko'rmagan edi, kitobni qaytadan ochib, muqovadan to'rt buklangan bir qog'ozni oldi. Xat masalasi bilan Anvarning bir oz shoshib qolg'anini sezgan bo'lsa kerak, uyda bir ishi borlig'ini so'zlab, Sultonali mehmonxonadan chiqdi. Anvar xatni ochdi.

"Hurmatlik Anvar aka, assalomu alaykum. Hammamiz sog' va salomatmiz. Kelin oyim orqaliq berib yuborg'an xatingizni oldiq, sog'lig'ingizni, tinchlig'ingizni o'qub va eshitib juda xursand bo'ldiq: ilohi, salomat bo'lsinlar. Soniy, bizdan ahvol so'rasangiz alhamdulillah tinchmiz, xotirjam' bo'lursiz. So'ratib yuborg'an kitobingizni berib yubordim. Ayamdan sizga

¹ Dor-dunyo — ko'ngil, ich.

salom, boqiy soʻzni Shayxi Saʼdiydan oʻqursiz deb xatni muxtasar¹ qildim, Raʼno”.

Anvar yozuvni qoʻlida ushlagan holda qarab qoldi. Bir oz oʻylanib turgʻandan keyin, xatni yana oʻqub har bir jumla ustida toʻxtalib oʻtdi. “Sogʻligʻingizni, tinchligʻingizni eshitib juda xursand boʻldiq” jumlasini bilan “siz tinchib ketdingiz” demakchi edi. Chunki, shu jumladan keyingi — “ilohi, salomat boʻlsinlar” kinoyasi buni taʼkid qilar, “soniy, bizdan ahvol soʻrasangiz, alhamdulillah tinchmiz, xotirjam¹ boʻlursiz”, yana kinoya, ammo eng keyingi — “boqiy soʻzni Shayxi Saʼdiydan oʻqursiz deb xatni muxtasar qildim” jumlasini bir oz oʻrunsiz kabi edi. Anvar bu jumlaning “mundan soʻng yoningizda Raʼno yoʻq, boʻsh vaqtingizni Shayxi Saʼdiy oʻqub kechiringiz” maʼnosida tushundi.

Anvar qogʻozni buklab kitobning muqovasiga soldi va xatning ogʻir maʼnosi taʼsirida entikib sukutka bordi. Uning bu kunlarda kechirib turgʻan holi juda ogʻir, bu ogʻirliq ustiga Raʼnoning mazlumona yordam soʻrab kinoyalar yozishi yana alamliq edi. Chora nima? Bu fojiʼani dafʼ qilish uchun birar yoʻl, birar xil tadbir? Faqat bir yoʻl, eng soʻnggʻi chora: Xudoyor oldida sirni ochish, Raʼnoga va Raʼnoning esa oʻziga qarshi muhabbatlarini fosh qilib, xonning oyogʻigʻa bosh urish — yalinish, yolborish... Hayhot, bu razolatni Anvarning nafsini hazm qilolmagʻanidek, “adolatpanoh”ning ham bu toʻgʻrida “marhamat”lari shubhalik. Basharti Anvar shu razolatka irtikob etsa, adabsizlik, uyatsizlikda ayblanib, birar jazoga yoʻliqishi ham yaqin ehtimoldir.

Maʼnan va jisman ezilgan, ayniqsa, hozirgi ahvol ichida koʻz oʻngi qorongʻilangʻan Anvar mehmonxonagʻa kirib kelguchi Sultonali bilan ham ibo qilmay, goʻyo hushsiz kabi boshini ikki qoʻli orasigʻa olib, sandal ustiga engashti... Masala bilan birmuncha tanish Sultonali mirzo bu holni dafʼatan boyagʻi xat mazmunidan deb oʻyladi. Uyalmasin, degan kabi bir narsa izlagan boʻlib, toqchalarni aylandi... Anvar qaddini rostlab, uzun nafas oldi va Sultonali oʻlturing ishoratini qildi. Sultonali oʻlturdi.

¹ *Muxtasar* — qisqa.

— Nega undaysiz, Anvar?

Anvar kuchlanib iljaydi.

— Haligi xat meni xafa qildi, — dedi va bir oz to'xtalib turdi. — Sizdan yashirar sir yo'q, xat yozg'uchi bilan oramizda anchadan beri yaqinlik kabi bir gap bor edi. Ma'lum gaplar tug'ilg'ach, men o'zimni chetka olishni, qat'iy aloqa qilishni muvofiq ko'rib, sizning ustingizga keldim. Vositangiz bilan bu kun xat yozib, mendan ranjiydir, tinchib ketdingiz deb, kinoya qiladir. Yosh, aqlsizg'a nima ham deb bo'lsin, faqat diqqatlik... Mana, o'qub ko'ringiz, sartopo kinoya.

Sultonali kulimsidi, ammo o'zida o'ngg'aysizlik, tusida qizarinish bor edi. Xatni mirzoning qo'lidan olib o'qudi. O'qub chiqqach, yozuvning yana allaqaysi jumlasiga ikkinchi martaba qaradi.

— Qiziq, "boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz, deb xatni muxtasar qildim..." Bu jumla bilan nima demakchi?

— Bu ham kinoya, — dedi Anvar, — bundan so'ng menim to'g'rimda o'ylamay, bo'sh vaqtingizni Shayxi Sa'diy o'qub kechiringiz, demakchi bo'lsa kerak.

Sultonali majhul harakat yasadi.

— Balki...

Bu muhmal tasdiq va majhul vaziyat Anvarni shubhaga tushirdi.

— Xo'sh, sizning fikringizcha?

— Men... Men ham sizning fikringizga kelib goldim; men boshqacharoq tushungan ekanman.

— Masalan?

— Men: "Kitobning ichida yana bir xat bor, qolg'an so'zni shundan o'qursiz" deb.

— Ehtimol sizniki to'g'ridir, — deb alang'ladi. — Bu ham bir erinmaganlik bo'lsin; kitob ichini axtarib ko'raymi?

Sultonali kuldi.

— Mayli... Men uyga kirib, taom yetilgan bo'lsa, olib chiqay.

Sultonali ketdi. Anvar kitobning o'ng-tersini ochib, axtara boshladi. Hech narsa ko'rina bermagandan keyin birma-bir sahifa ochib borishdan ham erin-

madi. Bosh tarafdin o'ttuzlab sahifa tekshirilgan edikim, Sultonlining foli haqiqatka oshib, sahifa orasig'a buklavsiz qo'yilg'an bir xat kitob chetiga qoqilib chiqdi. Anvar shoshdi.

"Andisha va ehtiyot yuzasidan bir xatni alohida yozib, kitob ichiga yashirdim: Anvar aka, og'ir soatlar-da yoningizda turg'uchi do'stidir; qochquchi esakim — buni sizning hukmingizga havola qilaman. Va'da berish oson, lekin uhdasi mashaqqat; bundan so'ng shuni ham xotirda yaxshi tutingiz. Og'ir daqiqalarda arimas gapni ko'ngilga olish sizning kabi olijanoblar ishi bo'lar, deb kim o'ylasin. Baxtsiz bir qizning najoti uchun tebran-madingiz, deb sizni ayblab bo'lmas; biroq, baxtsiz Ra'no tahlika ostida qolg'anda, uni bu kun-erta bir foji'a kutkanda vafoliq, deb bilgan bir kishisidan bu yanglig' jaf o'rish naqllarda o'qulg'anmi, afsonalarda to'qulg'anmi? Shu qadar gunohim bor emish, deb xafa bo'lmangiz, Anvar aka. Basharti shu gunohlarning yuvilib ketishini tilasangiz, sizga bir xizmat bor, ham sizning uchun eng oson xizmat: ertaga chahorshanba kechqurun, tilasangiz — ochiqcha, tilamasangiz — yashirincha bo'lsa ham biznikiga kelingiz, men bilan oxirg'i martaba vido'lashingiz. Chunki siz nash'u namo qilg'an joyda Ra'noni halokat kutadir".

Anvar yozuvni onda-sonda o'qub, tezlik bilan kitobka qaytarib soldi, sahifalar orasida qoldirib, ustiga yangi sahifalar uya bordi. Chunki laganda manti ko'targan Sultonali dahlizga qarab o'tkan edi.

— Bormi? — dedi Sultonali laganni sandal ustiga qo'yib. — Vallohi a'lam, ma'no siz tushunganchadir. Men yanglishqan chiqarman.

Anvar uning so'zini tasdiq qilg'an kabi bosh irqatib, kitobni yopdi, qo'l yuvg'ali dahlizga chiqdi.

50. MA'SHUQA MAHBAS¹

Ra'noning ikkinchi xati Anvar uchun yana bir tashvish edi. Uning yonig'a borishdan hech bir mantiq topmas, bil'aks, yurak o'tining alanga olishini,

¹ Mahbas — hibsona, qamoqxona.

jarohatlarning yangilanishini ko'rar edi. Kitob bahonasi bilan xat yozib, o'z daragini aytib, evaziga shunday tashvish ortdirib olg'an Anvar, kechagi kunlarda hissiyotka qattig' berilib, kitob so'ratish oqibatini yaxshi muhokama etalmaganidan pushaymon edi. Shuning bilan birga o'zining mundan so'ngg'i harakatida ham amniyat¹ sezmas edi. Chunki Ra'noga uchrashishdan hech bir foyda tasavvur qilmag'an muhokamasi qarshisidag'i kuchlik bir mayl, Ra'noga yo'liqishdan foyda emas ma'no ko'rsatar edi... Uchrashilganda shubha yo'qkim, Ra'no yig'lar, ko'ngilni buzar, shundan boshqa ish chiqmas, lekin ikkinchi tarafda necha yilliq muhabbat yana shu foji' uchrashishka moyil kabi edi.

Ul tun bo'yi uchrashishning yaxshi va yomon taraflarini o'ylab, uxlay olmadi, ora-chora uxlab ketkan asnolari ham yana shu uchrashishka aloqador tushlar bilan kechdi. Har qancha aql izi bilan harakat qilishg'a tirishsa-da, yana uchrashmaslik, sukut qilib ketishlik eb ko'rinmas edi. Uchrashish — nechog'liq tadbirsizlik, jon koyitish bo'lmasin, Ra'noning: "Men bilan oxirg'i martaba vidolashingiz, siz nash'u namo qilg'an joyda meni halokat kutadir" jumlasini har qandaydur andishalikni yengarlik va bu jonso'z xitobadan ko'z yumish yigitlik sha'niga yarashadig'an ko'rinmas edi.

Anvar qat'iyan borish qarorig'a kelganda, devonda o'lturib ishlar edi. Uning endigi taraddudi uchrashish yoki uchrashmaslik borasida emas, Ra'noning oldig'a ochiqcha borishmi, yashirinchami to'g'risida edi. Basharti ochiq borsa, maxdumning shubhalanishi, Ra'noni chetka qoqib yoki ularni ta'qib etib, yarag'a tuz sepishi, Anvarning izzati nafsiga to'qunishi aniq. Yashirin borsa... Orada xiyonat, buzuvchi niyat bo'lmag'andan keyin yashirinib yurish nima hojat? Xayr, yashirinchami ham borsin, banogoh maxdum ko'rib qolsa... Uning uchun bu masalani hal qilish juda ham mushkil edi.

¹ Amniyat — tinchlik.

Ikkisi kechqurun qaytishib keldilar: Sultonali mirzo kundagi kabi Anvarni yaxshi oshlar bilan mehmon qildi. Shomni o'qug'andan keyin Anvar "bir necha soat ichida jiyanlari oldig'a borib kelish uchun" Sultonali mirzodan izn olib chiqdi.

Qishning oxirg'i kunlari, ko'chada qora sovuq bilan izg'iriq yurar edi. To'qquz-o'n kunlik oy shaharning qoq ustida cheti qorayg'an sariq barkashdek yaltirab turar edi. Mahalla bolalari eshikma-eshik yurib — "Barot keldi, bildingizmi, idish-tovoq yuvdingizmi?" ashulasini aytar edilar.

Anvar maxdumning mahallasiga kelib yetkanda, kishi tanimasliq darajada qorong'i tushdi va shu qatorda Anvarning ko'nglidagi qorong'ilik ham kuchaydi, yurak urishi e'tidoldan chiqib, o'g'ri kishidek atrofga qarana boshladi. Bundan birar hafta ilgari baxt bo'yini ong'itqan bu mahalla hozir shuning ziddi bilan huvillar; hammayoq tim qorong'i, faqat bir mahalla ustida nurlanib ko'ringan oyg'ina uning ko'nglini yoritir, biroq... Biroq kajraftor falak¹ uni ham bag'rida qora dog'i bilan o'rda tomong'a qarab sudrar edi...

Anvar yopiq holda turg'an darboza yonig'a kelib ohista itardi. Darbozani zanjir ko'rib, ko'z o'ngi qorong'ilandi... Bir necha fursat darboza yonida qadalib turg'andan so'ng, to'g'rig'a o'tdi. Yigirma qadam chamasi yurib, qo'shnining darbozasini itardi, bunisi ochiq edi. Qorong'i yo'lakka kirdi. Ul maxdumning xuftanga chiqishidan foydalanmoqchi, xuftan azoni aytilg'andan keyin ham darboza ochilmasa, so'ngra qaytib ketmakchi edi. Uzoq kutishka to'g'ri kelmadi, mahalla masjidida xuftan azoni aytildi, shundan bir oz keyin Ra'nolar darbozasi ham g'iyqillab ochildi.

Darbozadan chiqqan oyoq tovshi Anvarga yaqinlab kelar edi. Anvarning yuragi arziqib, qo'shni darbozasining ichki tomonidan ochiq tabaqa orqaliq yo'lg'a mo'ralar edi. Ra'nolar darbozasidan chiqquchi

¹ *Kajraftor falak* — egri aylanuvchi falak.

to'g'rig'a o'tishi bilan Anvar turg'an yo'lakning ichkarisidan ham oyoq tovshi kelib qoldi. Anvar shoshdi, maxdum besh-olti qadam yiroqlashqach, yo'lakdan chiqishqa majbur bo'ldi. Anvar oyog'idan tovush chiqarmasliqqa tirishib, sekin-sekin darbozaga yurib keldi. Orqadag'i oyog' tovushlarining uzoqlasha borg'anini sezib, xotirjam¹ ichkariga kirib oldi. Mehmonxona sahnida bir oz alang'lab turg'andan keyin, to'g'rig'a — mashqxonaga eshigiga o'tdi. Mashqxonaga eshigini ochar ekan, orqasig'a — darboza yo'lagiga qarandi.

Darichalari yopiq mashqxonaning ichi hosidlar² yurgidek qop-qorong'i, daromad ham yopilg'andan so'ng uy go'yo lahad tusiga kirdi. Zulumot ichida qolg'an Anvar orqa-o'nggini ajratolmay bo'ryo ustini chog'lab bir-ikki qadam yurib keldi va ikki qo'li bilan tizzasini quchoqlab cho'nqaydi. Darichalar tirqishidan tushkan yorug'liq bilan zulumot bir oz kuchsizlandi, shunda ham uning ko'z o'nggi qov² kabi qorong'i edi. Hamma tip-tinch; quloq ostidag'i chivillashishdan boshqa tovush eshitilmas, ora-chora uzoqdan kelgan bola yig'isi bu tinchliqni buzg'andek bo'lar edi. Shu holda oradan necha daqiqalar o'tib ketdi. Bir vaqt yer osti dukillagandek bo'ldi. Bu dukillash sekin-sekin oyoq tovshig'a mubaddal bo'lib, uning quloqlari tikkaydi. Ichkaridan chiqqan birav yo'lakkami, mehmonxonag'ami o'tib ketdi. Anvar entikdi, mehmonxonaning eshigi ochilib bir ozdan keyin yana yopildi, havli sahnida yana birav yurindi. Borg'an sayin mashqxonag'a yaqinlashib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar toqatsizlandi. Eshik ochilishi bilan beix-tiyor o'rnidan turib ketdi...

— Anvar aka.

— Men...

Eshik ochqan Ra'no edi, bir-ikki qadam ichkariga kirib to'xtadi. Anvarga ozg'ina qarab turg'ach, uzun nafas olib orqasig'a qaytdi. Anvar bu holning sababiga tushunalmaganidek, uni chiqarmay to'xtatishqa

¹ *Hostd* — hasad qiluvchi, bahil.

² *Qov* — kuydirlgan paxtaga nisbat.

ham o'zida jasorat topmadi. Birar daqiqadan so'ng eshikda yana Ra'no ko'rinib, Anvarning oldig'a qoramtil bir narsa keltirib qo'ydi.

— Sizga ko'rpacha olib keldim, — dedi shivirlab, — uyga ammam va holamlar kelishkan, men ularni uxlatib chiqaman...

Ra'no shu so'zni aytib, orqasig'a qayta berdi, eshikni boyag'icha yopib, hujradan yiroqlashdi. Ahvolga bir oz tushungan Anvar ko'rpachani bo'ryog'a solib, ustiga chiqdi va erkin nafas olib yonboshladi. Endi Ra'noning har holda chiqishini bilsa ham, biroq qachon chiqishini bilmas, shunga binoan bir tavq o'tkuncha kutib o'turishini chamalar edi. Oradan bir oz fursat kechkanda darboza ochilib yopildi. Anvarning qulog'i tikkayib, qaddini rostlab o'turishka majbur bo'ldi. Oyoq tovshi yaqinlashdi, uzoqlashdi va oxirda bitib ham ketdi.

Vaqt juda qiyinlik bilan o'tar, tashqarida "tiq" etkan tovush uni bir alang'latar edi. Bir tavq o'tkani-ga talay vaqt bo'lsa ham, hamon Ra'no daraksiz. Yuragi siqilg'an Anvar goh o'turib, goh yonboshlar, sovuqda muzlab ketkan mahsilik oyog'ini turli vaziyatka solib ko'rar edi. Shu azob ichida yana talay vaqt kechti. Ma'shuqa mahbasiga tushkan Anvar o'turib chidalmadi. Kafshini kiyib, o'rnidan turdi, muzlagan oyog'ini isitish va og'riqqa kirgan a'zosini harakatlantirish uchun uy bo'yincha kezina boshladi. Necha vaqt sahn aylanib, yana o'turdi. Oy ham bota boshlag'an, chunki chetdagi daricha tirqishi orqaliq tushib turgan kuchsiz oydin izi ham yo'qolib, uyni qorong'ilik bosqan, tevarakdan chaling'an dovullarning "gum-gum" ohangi ichida xo'rozlar ikkinchi martaba qichqirib yuborg'an edilar. Anvar bir oz yonboshlag'andan keyin yana o'rnidan turdi, kafshini kiyib kelib, eshikni ochdi, sahnga tushib ko'zini uqaladi. Ko'kda durkum-durkum yulduzlar sayr etar edilar. Tom boshidan botishqa yaqinlashqan oy nuri arang-arang ko'zga chalinar edi. Anvar toza havo iskab uzun nafas oldi.

— Zerikmadingizmi?

51. JASUR QIZ

Qulog'i ostidag'ina aytilgan bu so'z Anvarni cho'chitdi va o'z yonida qo'lida bir narsa ko'tarib turg'an Ra'noni ko'rdi.

— Ularni uxlatmay chiqolmadim... Uyga kiraylik, Anvar aka.

Yuragi arziqqan Anvar Ra'noning orqasidan mashqxonag'a kirdi. Ikkisi ko'rpacha ustiga yonmayon o'turishdilar.

— Kitob ichidagi xatni payqamaysizmi, deb qo'rqqan edim, — dedi yarim tovush bilan Ra'no. — Payqamasangiz...

— O'zing hamma gapka tushuna turib, yana bunchalik achchig' yozg'aning nimadir, Ra'no?

— Chunki shunchalik achchig' yozmasam, — dedi Ra'no tovshida titroq ohang bilan, — siz kelmas edingiz... Siz... Siz mirzoboshiligni yaxshi ko'rasiz-a?

Anvar bu munosabatsiz savoldan bir oz hayron bo'lib turdi.

— Tushunmadim... Nima demakchisan?

— Siz mirzoboshiligni yaxshi ko'rasizmi, deyapman?

— Yaqinda mizoliqni tashlamoqchiman, Ra'no?

— Mirzoliqni tashlag'andan so'ng nima ish qilasiz?

— Qo'qondan ketaman, sayohat qilaman.

— Meni... meni ham o'zingiz bilan olib ketmay-sizmi?

Anvar yana tushunmadi. Ra'noning yuziga ancha qarab turdi:

— Sen... senga mumkinmi, Ra'no?

— Mumkin, — deb qaltirandi Ra'no. — Mirzoboshiligni hozirdan e'tiboran tashlasangiz mumkin...

Bu so'z Anvarni ham qaltiratib yubordi.

— Nima deyapsan, Ra'no?

Ra'no bir necha vaqt javob beralmay turdi. O'zini to'xtatib olish, hayajonini tindirish og'ir edi.

— Haligi... haligi so'zingiz chin bo'lsa, men ham

siz bilan ketishni xohlayman... Basharti sizga og'ir oshmasam...

Anvar jim bo'lib qoldi, tushiga ham kirmagan bu taklifka nima deyishini bilmay entikdi...

— Basharti sizga og'ir oshmasam, — dedi takror Ra'no.

“Jasur qiz” deb o'yladi Anvar. Chindan ham bu jasurona isyon xotin-qizlar tomonidan Xudoyorning hayvoniy istagiga qarshi birinchi ko'tarilish edi. Anvar istiqbolda qanchalik mushkilot va xatar ko'rmasin, bu jasoratni xush qabul qilishg'a majbur, chunki muhabbatdan ham ilgari yigitlik taqozosi shu edi.

Ul o'z yaqinida turg'an qora tugunni ushlab qaradi.

— Bu nima, Ra'no?

— Bu... bu sizning eski kiyimlaringiz.

— Nima uchun bu?

— Basharti siz xohlasangiz.

Anvar paranjimi, deb chamalag'an edi. Mantiqsiz bu javob uni shoshirdi.

— Xo'b, sening rizolig'ing yo'lida... — dedi Anvar yarim tovushda. — Menim eski kiyimlarim senga nima darkor?

Ra'no javob berish o'rnig'a uzun so'lish olib yonidagi tugunni yesha boshladi.

— Paranjini olmadingmi, axir?

— Hozir... — dedi Ra'no va qorong'ida bir narsalar qila berdi.

Paranjisi ham bordir, deb o'ylag'an Anvar uni o'z holig'a qo'yib turdi. Birar daqiqadan keyin Ra'no yerdan bir narsani tutib qo'zg'aldi, paranji kabi uzayg'an narsa ichidan “choq” etkan bir narsa yerga tushti.

— Topib oling shuni.

Anvar yerni timiskiladi.

— Nima edi?

— Ayamga bergan amonatingiz.

Anvar tushkan narsa oltinlar ekanini payqadi, uzoqni o'ylag'an Ra'noga qarshi yuragida yana haroratliroq muhabbat sezdi.

— Topdingizmi?

— Topdim.

— Turing endi.

Anvar Ra'no bilan boshlashib hujradan chiqdi va o'z yonida paranji yoping'an qizni emas, telpak va to'n kiygan yosh, o'spurin bir yigitni ko'rdi...

— Bu nimasi, Ra'no?

Ra'no javob berish o'rnig'a yo'lakka qarab yura berdi. Darbozani ochib ko'chaga chiqqandan so'ng, Anvar Ra'noning oldig'a tushib, yo'l boshladi va o'zida yengillik his etdi. Chunki Ra'noning yigit suratiga kirishi andozasiz ma'qul; bemahalda paranjilik xotinni boshlab yurish mirshab va qorovullarda ham turli shubha tug'dirg'ani kabi, Anvarning o'zi uchun ham o'ngg'aysiz bo'lar edi. Go'yo bir o'rtog'i bilan ketib borg'andek parvosiz ko'ringan Anvar, burilishka yetkanda o'zidan o'n qadam orqadag'i hamrohini kutib turdi. G'urubi¹ yaqinlashqan qip-qizil oy Anvar to'xtag'an muyushga ko'laga kabi zaif nur sochar edi. Ra'no Anvar yonig'a yetib "qayoqqa yuramiz", degan kabi bir yo'lg'a va bir hamrohiga qaradi. Soch o'rumlarini telpak ostig'a bosib, to'ni to'pug'i ustiga tushayozg'an "yosh yigit" Anvarning ko'ziga yana ham do'nduqroq ko'rindi. Anvar Ra'noning to'nini bir oz ko'taribroq ushlatdi, onda-sonda telpakdan chiqib qolg'an soch tolalarini yashirdi va "o'ngga" degan ishoratni qildi. Ra'no oldinda, undan ikki-uch qadam orqada Anvar yo'lg'a tushdilar. Yengil bedona mahsisi bilan qala kafshi kichkina oyog'ig'a juda ham kelishkan Ra'no, go'yo uchkandek tez yurib borar, orqada kelgan Anvar g'oyai omolg'a² oshiqqandek undan qolishmasqa tirishar edi. Uzoq yurdilar. Elli qadam chamasi narida gulxan va gulxan tevaragida uch-to'rt nafar kishilar ko'rinib, Ra'no to'xtaldi.

— To'xtama, Ra'no, — dedi orqadan Anvar, — sen pisand qilmag'andek, parvosiz gulxan yonidan o'ta ber, men ular bilan so'zlashib qolsam, nariroqda kutib tur.

— Mirshablar bemahalda qo'ymas emish-ku.

¹ G'urub — oyniing botishi.

² G'oyai omol — umid-maqсад.

— Men bilan seni qo‘yar... Qo‘rqmay boravur.

Ra‘no ikkilangansumon yo‘lg‘a tushti, gulxangacha o‘n qadam qolg‘anda mirshablardan biri hayqirdi:

— To‘xta!

Ra‘no Anvarga qarab taraddudlandi, Anvar yura berishka ishorat qilib, tezlik bilan gulxan yonig‘a yetdi. Anvarni tanig‘an mirshab va qorovullar ta‘zi-man o‘runlaridan qo‘zg‘aldilar.

— Qo‘zg‘almanglar, — dedi Anvar gulxanda isinib, — dahboshi ham shu yerda ekanlar...

Anvar “dahboshi” deb atag‘an yum-yumaloq kishi Qorunboy ismlik bo‘lib, mirshablarning qiziqrog‘i, shuning uchun undan “dahboshi” deb istehzo qilar edilar:

— Yoningizda besaqal bilan bemahalda nima qilib yuribsiz, taqsir? Odamzodga ishonib bo‘lmas ekan-da...

Anvar, “dahboshi”ning ko‘zi Ra‘noga tushib qolg‘anini ongladi. Gulxandan o‘ttuz qadamcha nari-ga borib to‘xtag‘an “besaqal”ga ko‘z qirini tashladi.

— Ziyofatda edik, dahboshi.

— Ha-a-a-a-a menam aytdim... Uy bu yoqda qolib, endi qayoqqa ketapsiz, taqsir?

Anvar qo‘lini yaqindan isitmakchi bo‘lib gulxan tarafka bir qadam bosti.

— Eshitmadingizmi, hali?.. Men Rais ko‘chadan... yangi havli oldim.

— Muborak, muborak.

Anvar qutlug‘ aytib, ular bilan xayrlashdi. Mirshablar uning hurmati uchun qo‘zg‘alishib qoldilar.

Gulxanchilardan elli qadamlab uzoqlashqach, Ra‘no Anvarning yetib kelishi uchun yo‘l ustida to‘xtadi.

— Nima deyapti u go‘rso‘xta?

Anvar hiringlab kuldi va Ra‘noning yelkasiga qoqdi:

— Yur, yur, yigitcha. Go‘rso‘xta to‘g‘ri aytyapti.

— Yetayozdismi, qaerg‘a boramiz?

— Yaqin qoldi, kechagi xotinning uyiga...

Ra'no olding'a tushib ketdi, uzoqqina so'zsiz borg'andan keyin orqasig'a qaytilib so'radi:

— O'zlari yaxshi odamlarmi?

— Yaxshi, yaxshi, — dedi Anvar va o'n qadam chamasi indamay bordi. — Sen uy egasidan qochib o'lturma, o'zi menim og'am... Tuzukmi, Ra'no?

— Xo'b.

Yana bir oz yurib torroq bir ko'chaga burildilar. Sultonalining darbozasiga yetkuncha ikkisi ham og'iz ochib gapirishmadilar.

52. DO'STLIQ "KAROMATI"

Ertalab xonning haramdan chiqish vaqti yaqinlashgan, salom va istiqbol uchun xoslardan sakkiz-to'qquzi yig'ilg'an edilar. Shu kutish asnosi eshikda hovliqib Sultonali ko'rindi. Qora barmog'i bilan xoslar ichidagi Abdurauf tunqotarni o'z tarafiga imlab, orqasig'a qaytdi. Abdurauf tunqotar ajablangan holda dahlizga chiqib, o'zini chetka olib turg'an Sultonaliga, nima gap, degan ishoratni qildi. Sultonali labini tishlab, qo'li bilan tunqotarni o'z yonig'a chaqirdi. Tunqotar mahsichan oyog'ini yerga bosib Sultonalining yonig'a keldi.

— Xo'sh?

Sultonali boshini ikki yelkasiga irg'atib, labini tishlab oldi.

— Mirzoboshimizning misi chiqib qoldi-ku.

— Xo'sh, xo'sh?

Sultonali tunqotarning qulog'i ostig'a engashti va yarim tovush ichida dedi:

— Mirzo Anvardan onhazratka nomussizona bir xiyonat sodir bo'ldi.

Tunqotar boshini quyiyoq tushurib, Sultonalining aftiga egri qaradi:

— Masalan?

— Mirzo Anvr uch-to'rt kundan beri menim havlimda qo'nib yurar edi, — dedi Sultonali va so'z orasi uyoq-buyoqqa qarab qo'ydi. — Chamasi ustoziga bir xiyonat qilg'andan keyin menim havlimda yotib

yurg'an ekan... O'z ustozini bilmagan bu bepadar, olampanohning ham betlariga oyoq qo'yishdan toy-may, mazkur ustozining qiblagoh uchun muvofiq ko'rilgan qizini yo'ldan ozdirib, bu kun kechasi uni qochirib menim havlinga olib keldi... Garchi o'z havlimda yotqan mehmonim va do'sti qadrdonim bo'lsa ham, valine'matimning haqqi namaklarini unutkan bu behayoning andishasizligidan har mo'yim bir nishtardek kiyimimdan teshib chiqayozdi. Uning yigitligiga tilda tahsin o'qub, ichdan la'nat aytib, janobni xabardor qilish uchun yugurib kelayotqanim-da bek aka.

Tunqotarning ko'zi qinidan chiqayozib, bir-ikki qayta soqolini qo'li bilan bukib yamladi.

— Padar la'nat. O'zi hozir sizning uyingizda?

— Ha, ha... Qiz ham shunda. Hanobning ra'ylarini bilish qiyin-ku, biroq menga qolsa, vaqt qochirmay uni hoziroq qo'lg'a olish kerak-da.

— Bo'lmasa-chi, — dedi tunqotar yelkasini qisib, — men hozir arz qilay. Rahmat sizga.

Tunqotar huzuri xoska kirish uchun shoshildi. Sultonali xonning "haqqi namagini" benuqson ado qilib, xotirjam' devong'a qaytdi. Anvarning eng sodiq kishisining oxirg'i "karomati" nihoyat shu bo'ldi.

Ko'b fursat o'tmadi. Devonning darichasi yonig'a kelgan tunqotar Sultonali chiq ishoratini qilib, o'zi nariroqqa ketdi. Hovliqqan, entikkan Sultonali oyog'ini onda-sonda tashlab, devonxonadan chiqib keldi.

— Marhamat?

— Ushlashka buyurdilar.

— Ayni karomat, — dedi Sultonali. — Ikkisini ham albatta?

— Albatta.

Yonig'a to'rt nafar yasovul olib, Sultonali yo'lg'a tushti. Tashqi darboza yonig'a qantarilg'an otlardan birisiga minib, tunqotar ham ularning iziga kirdi. Ozg'ina yurg'andan keyin, tunqotar yayovlardan o'zdi. Unga yetib yurish uchun Sultonali va yasovullar yelib bordilar. Ot bilan barobar yugurishar, ozg'ina

keyinda qolsalar, otliq tunqotar tez yurishg'a qistar edi. Shu yo'sun halloslashib, uzoq choptilar... Burulishqa yetkanda Sultonali bir oz sustlanib, o'zidan o'n ot adimi yiroqda borg'an tunqotarni chaqirib to'xtatdi va qo'lini o'ngga siltadi. Tor ko'chaga kirib ketdilar. Uch daqiqa chamasi yelgandan so'ng, Sultonalining darbozasi ko'rindi. Sultonali to'xtadi...

— O'sha ko'rinib turg'an darboza... O'zg'ina tahammul qilinsin-chi, bek pochcha, mening kirishim yaxshi bo'lmas, deyman?..

To'rt adimcha oldinda borg'an tunqotar otning jilavini tortdi.

— Nima uchun?

— Menim do'stilq otim bor... Men chetroqda tursam ma'qul bo'lmasmi?

— Ma'qul, ma'qul.

— Rahmat... Darbozadan kirsangiz mehmonxona bor; ul shunda bo'lsa kerak, qiz esa ichkarida edi.

Sultonali shu so'zni aytib, o'zini qarshidag'i darboza yo'lagiga oldi. Tunqotar yigitlar bilan darbozaga qarab ketdi. Darbozaning har ikki tabaqasi ham langgillab ochilg'an, ichqari tarafdin xotin va er kishining so'zlashkan tovushlari eshitilar edi. Tunqotar otdan tushib jilavini yasovullardan birining qo'lig'a berdi:

— Sen ot bilan shu yerda turasan, darbozadan na xotin va na erkak kishini chiqarmaysan, — dedi tunqotar. — Siz yigitlar, meni orqamdan kiringiz, Anvarni ko'rganingiz on hech narsaga qaramay, qo'lini bog'langiz.

Yasovullar sadoqat nishoni ko'rsatdilar. Tunqotar uch-to'rt qadam ichkari yurdi va yo'lak daromadida to'xtab ichkariga quloq soldi. Ichkaridan er va xotin so'zlarini eshitdi.

— Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!..

— Sharmanda bo'lish hech gap emas, — dedi ichdan tunqotar.

— Voy sho'rim qursin!..

— Albatta sho'ring quruydi, mocha!.. — dedi tunqotar.

Tunqotar, yigitlarga "orqamdan" ishoratini qilib, birdan sahnga chiqdi... Sahnning o'rtasida qo'lida bir qog'oz ushlab, boshini quyi solg'an Solih maxdum turar edi. Maxdumning yonida ikki kishi, ulardan beriroqda paranjilik uch xotin qadalg'an edilar. Tunqotar va yasovullarning shapراسi bilan hamma cho'chib ketdi. Maxdum qo'lini bir-biriga urib, oh chekti:

— Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!

Tunqotar shoshib, olpong'-tolpong' maxdumning yonig'a kelib yetdi.

— Nima gap?

Maxdum shart etib, peshonasig'a urib, yig'ladi:

— So'zlagali til yo'q... Janobning oldilarida sharmisor, g'azabka sazovor bo'ldim... Ertalab uyg'onsaq, bepadar ojizamiz yo'q... Sarosima uyon-buyon yugurib turg'animizda, mirzo Sultonalinikidan, qizingiz biznikida, degan xabar bordi. Biz ayollar bilan yugurishib kelsak, bir onda...

— Xo'sh, xo'sh?

— Haromzoda Anvar uni yo'ldan ozdirib, bu yerdan ham olib qochibdir... Harchand ichkari va tashqarini izlab, ushbu xatdan g'ayri asar topmadiq... Evoh!

Xotinlarning biridan yig'i tovshi eshitildi. Tunqotar maxdumning qo'lidag'i xatni yulqqandek o'z qo'lig'a oldi.

"Izzatlik mirzo Sultonali og'amizg'a! Ma'lum bo'lsinkim, singlingiz bilan maslahatlashib o'z hayotimiz uchun siznikida turishni xavfliq, deb o'yladiq. Garchi do'st ko'rinsangiz ham, ba'zi nолоyiq harakatlaringiz bizni shubhaga soldi. Ayniqsa, xotiningizning Ra'noga buzuq qiz bilan qilg'an kabi muomalasi yana bizni xavotirg'a tushirdi. Shularga mabni' aldag'an kabi sizni o'rdag'a jo'natishqa, sizdan so'ng uyingizdan ketishka majbur bo'ldiq. Dunyoda do'sti sodiqni topish qiyin ekan. Sizga harchand: "Men oshiqman, qiz ma'shuqamdir, olampanohka qilg'an bu xiyonatim

¹ Mabni — binoan.

yolg'iz o'z tarafimdan sodir bo'lg'an jinoyat emas", — desam ham siz "Yoshliq qilibsiz, marhamatlik podshohing haqini unutibsiz!" deysiz. Lekin siz shu qiz yo'lida hatto bosh munshiylikdan ham kechib turg'animni o'ylamaysiz. Buning uchun men sizdan ranjimayman. Ammo sizni inson fahmlab, uyingizga do'st olib kelganda bu qadar tundliq, bu qadar rioyasizlig'ingiz kishiga qattig' ta'sir qiladir. Ichkarida hatto qiz bechoraning boshig'a yostiqlik ham bermaganlar. Barakalla sizga barakalla yangamizga, barakalla odamgarchilikka!..

Addoi do'stingiz Anvar"

— Odamgarchilikni ham biladi, bu tuz ko'r qig'ur! — dedi zaharxanda ichida tunqotar va xatni bukib yonig'a soldi. — Ichkaridan mirzo Sultonaning xotinini chaqirib beringlar-chi!

Xotinlardan biri ichkariga qo'zg'aldi. Ruzvon yo'lakda turg'an bo'lsa kerak, xotin ichki eshik yonida to'xtab, yo'lak bilan so'zlashdi. Tunqotar eshik yonig'a keldi.

— Siz shundamisiz, yanga?

— Ha, aylanay.

— Siz bu gaplardan nima bilasiz?

Ruzvon eshik panasiga yashirinib, bir oz javobsiz turdi va bir-ikki tomoq qirib qo'ydi:

— Uch kundan beri mirzo Anvar otlig' yigit bizning mehmonxonada yotib turar edi, aylanay... Shu yigit bu kun yarim kechada bir qizni boshlab keldi, men hayron bo'lib mirzongizdan so'rasam, shunday-shunday gap... Juda xafa bo'lib ketdik-da, aylanay. Ket degali yuz chidamaydi, kishi chaqirg'ali yana vaqt emas; mirzongiz bilan kengashib, emdi harchi ertalabgacha joy beraylik, tong otsa, bularning tatig'ini berguvchilar topilar-ku, axir, deyishdik. Tong otdi, mirzo Anvar u kishiga: "Men bunda yana bir kun turaman, shungacha bizni ehtiyot qilsangiz bo'ladi", degan emish. Mirzongiz shoshib o'rdag'a ketdi, u kishidan keyin men ham tinch o'turalmadim, aylanay. Qo'shnimizning bolasini qizning uyiga chop-

tirdim. Bir vaqt men bilan sandalda o'lturgan qiz uydan chiqdi, men tashqarig'a chiqqusi keldimi, deb beparvo o'lturaberippan, aylanay... Shu chiqqani bilan qaytib kirmadi-qo'ydi. Ko'nglim g'ash tortib, havliga chiqib qaradim. Yo'q, tashqaridamikin deb shu turg'an joying'a kelgan edim, uyoqdan bular kelishib qoldi... Bo'g'an gap shu, aylanay!

Tunqotar afsus chekib maxdumning yonida turg'an kishilarga yaqin keldi.

— Sizlar nima qilib yurasiz bu yerda?

— Biz... biz mirzo Sultonaning qo'shnilari bo'lamiz.

— Juda yaxshi, xizmat?!

Tunqotarning kar¹ih' bu muqobalasidan kishilar siqilib qoldilar.

— Men ko'chada edim, — dedi birisi qo'rqa-pisa, — uyoqdan domla bilan ayollar kelisha berdi... Ayollar yig'lashqang'a mirzoning uyida bir gap bo'lg'anmi, deb...

— Tekin tomoshachiman, degin... Xo'b, sen-chi?

— Men ham mirzo Sultonliga qo'shni bo'la-man, — dedi ikkinchi kishi: buni o'ziga bir oz tetikroq edi. — Biroq men, sizlarning gaplaringizni eshitib, bir narsaga hayron bo'lib turippan-da.

— Men shunga hayron bo'lyapmanki, yangamning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'z yonida paranjilik xotin bilan chiqib ketsa kerak edi... Boya men uni darbozadan chiqib borg'anida ko'rdim, yonida xotin-potin degan gap yo'q edi.

— Yolg'izmidi?

— Yolg'iz-ku emas edi, biroq yonidag'isi ayol emas, do'ndiqqina bir besaqal edi.

Tunqotar qo'shnining so'ziga tushunmadi, yelkasi-ni qisib qo'ydi.

— Siz aniq ko'ribsiz, Karim aka, — dedi u yoqdan Ruzvon. — Qiz kechasi kelganida ham erkak kiyimida edi.

— O'b, padar la'nat! — deb yubordi tunqotar.

¹ *Karih* — yoqimsiz, xunuk.

Ustig'a tog' ag'darilg'an maxdum boshini yana quyiroqqa solib, ho'ngir-ho'ngir yig'ladi.

— Bo'lar ish bo'lg'an... — dedi tunqotar atrofiga xitoban, — ular-ku, albatta, qo'lg'a tushib jazosini topar, biroq janobning sha'nlariga juda og'ir gap. Binoan alayh, shu yerdagi sirga voqif bo'lg'anlarning vazifasi bu hodisani kishiga so'zlamaslik, ko'rgan-kechirganini shu yerda qoldirib ketishlik!

Kishilardan: "Albatta, albatta!" degan javob bo'ldi. So'ngra tunqotar maxdumning yonig'a keldi.

— Sizda gunoh yo'q, biroq qiz o'sdirishni bilmas ekansiz.

— Bandamiz, bandamiz, — deb yig'ladi maxdum. — Ilohi juvonmang bo'lsin, meni yerga qaratdi.

Paranjidagi xotinlarning biri bo'lg'an Nigor oyim piq-piq yig'ladi. Tarbuzi qo'ltug'idan tushkan tunqotar yasovullarning oldig'a tushib, tars-turs ko'chaga chiqdi, yigitlardan birining ko'magida otqa minib, jilavini qo'ydi. Sultonali yashiring'an darbozaga yetkanda yo'lakay chaqirib o'tdi:

— Mirzo Sultonali, chiqing. Qochqan, padar la'natlar!

Sultonali ko'zini katta ochib, darbozadan chiqdi.

— A, chinmi?

— Qochqan, — dedi tunqotar xatni Sultonali ga uzatib, — o'qub, yana menga qaytaring, janobga ham ko'rsatishimiz kerak...

... Sultonali shu hodisaning ikkinchi kuni xong'a qilg'an sadoqatining samarasini ham ko'rdi, ya'ni bosh munshiy bo'lib belgilandi.

53. CHAYONNING NAMOYISHI

Bu kech masjid hujrasi yana obod, katta sham'ni toqchag'a qo'ndirib, ochiq tanchaga pista ko'mir solib, ma'yus, bir-biriga yonma-yon o'lturg'uchi ikki mufti qo'llarini olovga tovlar edilar. Hujraning to'rdagi toqchasig'a besh-olti dona qalin muqovaliq kitoblar terilgan, ularning varaq taxida — "Sharhi mullo Jomiy", "Aqoidi ma'alhavoshiy", "Hikmatul-

ayn", "Alviqoya", "Siyari sharif" kabi soʻzlar yozilgan edi. Kun botish toqcha devoriga gul ravishida tushirilgan duo yoki shuning kabi muqaddas kalimalar yozigʻliq bir qogʻoz yopishtirilgan. Sirlar bilan turtangan qoziqlarning biriga beva xotinning dekchasidek bir salla ilingan edi.

Shahodat mufti kasavni olib, choʻgʻni titdi va keng koʻkragini shishirib nafas oldi.

— Ajab bedavo dard-da.

Kalonshoh mirzo boshini irgʻatib qoʻydi.

— "Soʻygan yorim sen boʻlsang, koʻrgan kunim ne boʻlgʻay", — deb davom etdi mufti. — Ululamir qadrnoshunos boʻlgʻandan soʻng qiyin ekan. Shu oqpadarning qoʻl ostida ishlagandan devonni tashlab ketkan behroq.

— Sabr qiling, domla, sabr: "Innalloha ma'asso-birin".¹

— Albatta... Va lekin Sultonaliidek bema'niga bosh ekkandan, har roʻz oʻn tayoq yegan yaxshi.

Xuftanni oʻqugʻandan soʻng tahorat yangilab yurgʻuchi mulla Abrahmon hujra eshigida koʻrindi. Kichkina xovoncha boshidagʻi oq tepchima toʻppi va qora uzun soqoli uni hindilarning savdogari qiyofatiga qoʻygan edi. Mulla Abdurahmon ichkari kirib, qoziqdagʻi sallani oq toʻppi ustidan kiydi.

— Men janoblarning soʻzlari bilan uyga ovqat buyurmadim-a?

— Lozim emas, biz uydan ovqatlanib kelganmiz.

Mulla Abdurahmon tancha yonigʻa kelib oʻlturdi va yer ostidan Shahodat muftiga qarab iljaydi.

— Shunday qilib, mirzo Anvarni qiz bilan qochirdingiz?

— Qochirish boʻlsa, qochirdiq va lekin qordan qutulib yomgʻurgʻa tutildiq, mulla Abdurahmon.

— Men eshitdim.

— Kullu yavmin batar² — bunisi undan ham qabihroq boʻldi... Besh kundan beri yuraklar zardob-

¹ Olloh sabr qilgʻuchilar bilan birgadir (Oyat.) (muaf.).

² *Kullu yavmin batar* — kundan-kun battar.

ka to'ldi, mulla Abdurahmon, — dedi mufti. — Kecha biznikiga yo'qlab borg'an ekansiz. Siz ketibsiz, men kelibman-da; ko'b afsus qildim. Bu kun mulla Kalonshohni olib, siz bilan suhbatlashib qaytayliq, degan niyatda...

— Qulluq, taqsir qulluq, — deb mulla Abdurahmon qimirlab o'lturdi. — Men Anvar bilan Sultonali mojarosini faqat kecha mirzo Boisdan eshitdim. Bu to'g'rini aniqroq bilish uchun janobingizning xizimatingizga borg'anim edi... Xo'sh, havodis nima?

— Havodismi? Qani so'zlang-chi, mulla Kalonshoh.

Kalonshoh, so'zlay bering, degandek Shahodat muftining o'ziga ishorat qildi. Shahodat mufti ko'zini yuminqirab, havodisdan¹ sahifa ochdi:

— Havodis shulki, Anvar borasig'a sizning olg'an nishoningiz jiddan to'g'ri tushib, biz kutkandan ham ziyodroq samaraga erishkan, ya'ni mag'rur go'dagimiz qizni olib qochqan...

Mulla Abdurahmon hakimona iljaydi, Shahodat mufti davom etdi:

— Chamasi, nisfi shab-yarim kecha asnosi, do'stim, deb yonida qiz, Sultonaling uyiga kelgan. Sultonali tong otquncha ikki go'dakning qo'ynini puch yong'oqqa to'latib chiqqan, erta bilan ular uyquda yotqanda, Sultonali o'rdag'a yugurib kelgan; voqi'ani tunqotarg'a so'zlab, tunqotar xong'a yo'liqib, xonning buyrug'i bilan yonlarig'a yasovullar olib kelsalar, oshiq-ma'shuq yo'q, ular joyida Sultonaliga atalg'an bir sabnoma² bor... Chamasi, Sultonali ablahlik qilib, Anvarni bad oldirib qo'yg'an va tong vaqti, ular uyquda ekan choqda g'oyib bo'lib, yana shubhani ortdirg'an bo'lsa kerak. Sultonali Anvar bilan qizni tutib beralmasa ham, baharhol xong'a yaxshi ko'rinib, Anvarning o'rnini olishqa muvaffaq bo'ldi. Barcha havodis mana shundan iborat.

Abdurahmon hikoyani eshitkandan keyin, bir

¹ *Havodis* — hodislar, voqealar.

² *Sabnoma* — so'kib, tahqir qilib yozilg'an xat (*muat.*).

necha vaqt so'zsiz o'lturdi. Tanchadagi olovni tuzatar ekan, yer ostidan muftilarga qarab iljaydi.

— Mirzo Boisdan ham shu maolni¹ eshitkan edim, — dedi nihoyat. — Janoblarning fikrlari balki to'g'ridir, ammo men bu maoldan bir oz shubha qilaman...

— Ya'ni, masalan?

Abdurahmon qo'lini o'ynab, yana bir oz sukutda o'lturdi, so'ngra labi ohista-ohista ochilib yumila boshladi:

— Bu hammasi Sultonali bilan Anvarning o'yundir, deb o'ylayman... Bu andishamga bir necha sabablar ham bor. Janoblardan maxfiy emasdirkim, biz o'zaro qanday yaqin bo'lsak, Sultonali bilan Anvar ham o'zaro shunday qalin do'st edilar. Binobarin, aqlg'a "qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qur ekanmi?" degan savol keladir; janoblari shu borani qanday tushundilar ekan.

Shahodat mufti Kalonshohka qarab qo'ydi, Kalonshoh parvosizroq ko'rinar edi. Orada yana bir necha vaqt sukut hukm surdi.

— Sultonali sarmunshiy bo'lish uchun do'stidan kechsa ham mumkin, — dedi mufti. — Ikkinchi tarafdin, sizning fikringiz ham ehtimoldan ba'id² emas.

— Sultonali do'stidan kechmay turib ham bu nayrangni qilsa mumkin emasmi, domla? — deb kuldi Abdurahmon. — Masalan, xon olmoqchi bo'lg'an qizni qochirg'uchi Anvar ikki boshdan-ku, qaytib sarmunshiy bo'lolmaydir, boshqa tarafdin, xiyonatkor do'sti bo'lib tanilg'an Sultonalining ham hayoti tahlika ostida turadir... Bas, shu holda bu nayrang to'qilg'an bo'lsa, yana to'g'risi, shu hiylani Sultonalining amniyati talab qilg'an bo'lsa, siz bilan men g'ayraz qanday mantiqqa suyana olamiz?

Shahodat mufti o'midan turdi, Abdurahmonning yonig'a kelib orqasini qoqdi:

— Rahmat, o'g'lim, rahmat. Seni tuqqan onangg'a va o'qutg'an ustozingga rahmat.

¹ Maol — mazmun, ma'no.

² Ba'id — uzoq.

Abdurahmon yerga qarag'an holda iljaydi. Shahodat mufti uning aqlig'a tahsin o'quy-o'quy, nos chakib, o'z joyig'a o'lturdi.

— Mulla Kalonshoh-a, shu gap bizning aqlimizg'a aslo kelib-ti-da?

Shahodat muftining xursandligiga qo'shulmay, tund o'lturg'uchi Kalonshoh, parvosiz qo'lini olovig'a isitdi.

— Men shu andishani ham qilg'an edim, — dedi bir ozdan keyin Kalonshoh, — lekin aqlim bovar qilmag'an edi va hozir ham bu fikrga qo'shula olmayman.

— Sabab?

— Bois shulki, Sultonali Anvarga suiqasd qilmag'anda ham unga hech gap yo'q edi. Ammo ul xong'a qarobat¹ hosil qilish uchun aztahidil Anvarning qasdig'a tushkankim, bunda shubha yo'q.

O'zgalar tarafidan so'zlangan fikr yoki bahs har qancha mantiqiy bo'lg'anda ham Kalonshohning qarshi chiqish fe'li bor edi. Uning bu fe'liga yaxshi tushunib qolg'an Shahodat mufti bosh chayqadi.

— Biz yanglishamiz.

Kalonshoh yana yuqoridag'i so'zini takrorladi:

— Bachi ma'ni yanglishamiz? Mulla Abdurahmonning o'zi ham o'ylab ko'rsin, basharti Sultonali do'stliq yuzasidan Anvarni qochirib yuborg'anda ham unga hech bir zarar yo'q edi. Bas, Sultonaling hamma harakati to'g'ri, Anvarga xiyonat qilishi mansab umidida ekanligi shubhasiz.

Orada o'z fikriga qarshi shuncha raddiya o'tsa ham parvosiz, go'yo muroqabada² o'lturg'uchi mulla Abdurahmon yana iljayib bosh ko'tardi.

— Sultonaling Anvar bilan ati-qatilig'i o'rdada har kimga ma'lum-ku, domla. Basharti o'z uyida turg'an Anvarning xiyonati to'g'risida o'zini tag'ofulg'a solsa, mardumning ko'ngliga nima gap kelar edi, ayniqsa, janoblaringiz qanday andishaga tushar edingiz... Ojizning fikrimcha, ul nayrangbozlar

¹ Qarobat — yaqinlik.

² Muroqaba — mushohada qilish.

bir o'q bilan necha qushni urg'anlar, masalan, janobga Sultonalining sadoqati zohir bo'ldi, sarmunshiylik vazifasiga beozor o'lturib oldi va uchunchidan, mardum ko'zini bo'yadi.

— Baharhol... baharhol Anvarga qarshi chiqmag'anda ham Sultonalini na xon na biz ayblay olar edik.

— Xo'sh?

— Xo'sh-po'shi yo'q, — dedi qizishib qolg'an Kalonshoh — biravning ustiga ayb qo'yish uchun, shar'an shohidlar lozim, da'voni isbot qilish kerak... Xax-xax-xax, sen falonchi gunohkor bilan do'st eding, deb kishini ayblash. Masalan, ushbu da'voni qilg'uchi o'zingiz ham ularning maslahati ustida bo'lmag'ansiz; faqat shundaymikin, degan mulohazada so'zlaysiz, holbuki, sizning so'zingizning shar'an to'rt pullik qiymati yo'q, uka...

Kalonshoh juda qizishib ketdi, "shar'an so'zingizning to'rt pullik qiymati yo'q, uka" tahqiri bilan mulla Abdurahmon ham bo'zarib oldi.

— Menim so'zim bir mulohaza, taqsir, mulohaza shar'an isbotka buyurilmag'an. Hokazo, o'zingiz aytkancha, go'yo masnad¹ uchun jon otib yurg'an Sultonalining zohir² harakatiga ham ishonib bo'lmaydir.

— Shuning kabi, siznikiga ham vusuq³ yo'q.

— Men aydayapman-ku...

Janjalning kattaga ketishini fahmlagan Shahodat mufti Abdurahmonning so'zini bo'lib, orag'a tushdi:

— Bahs nima hojat? Mulla Kalonshohniki ham to'g'ri, sizniki ham haqiqat... Ammo hozirgi masalamiz qaysi fikr to'g'rilig'i ustida emas, qaysi yo'l bilan Sultonalini bu o'rundan olib tashlaymiz borasida.

Ko'b yillardan beri birga yurib, o'z ruhiga tushunib qolg'an Shahodat muftining bu so'zi bilan Kalonshoh ozg'ina yorishdi.

¹ *Masnad* — martaba.

² *Zohir* — oshkora, ochiq.

³ *Vusuq* — ishonch.

— Ana bu boshqa masala, — dedi, — mulla Abdurahmonning fikrini to'g'rimi, egrimi, surishtirmay, unga faqat bir tadbir deb qarasangiz bu boshqa gap, ammo mahzi haqiqat¹, deb bilish bus-butun xato.

Shahodat mufti bu masalani yopib, ikkinchi tarafka o'tishka shoshildi. Chunki Abdurahmon yana bir iljayib ikki og'iz so'z aytsa, Kalonshohning og'zini tikish og'ir oshar, Shahodat mufti buni yaxshi onglar edi.

— Xalos, xalos, — dedi mufti, — menda voqi' holog'i farah² ham faqat shuning ustida, yo'qsa, ilmi g'aybni³ kim bilibdir. Ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bo'lur.

Muftining siforish⁴ so'zlashi bilan Kalonshoh juda ham o'ziga kelib qoldi va "halli qanday" deb yovoshqina so'rab ham qo'ydi.

— Halli oson, juda oson, — dedi mufti. — Biz mulla Abdurahmonning mulohazasi ayni bilan janobga bir ariza yozamiz, xolos.

Mulla Abdurahmon namoyishkor Kalonshohka qarab, o'ng qo'li bilan manglayini qashidi... Ammo Kalonshoh qanoatlanmag'andek qilib bosh chayqadi.

— Xon Sultonaling sadoqatiga qanoat hosil qilg'an, yana shu holda bu arizaga ishonardirmi?

— Agar haqiqatni aytilsa, xon o'zidan boshqa hech kimga e'timod qilmaydir, — dedi mufti, — xayr, Sultonliga e'tiqod qo'yg'an ham bo'lsin, yana bu taqdirda ham biz arizani yoza beramiz. Nega? Agar ishonsa, Sultonalini o'rdadan haydar, ishonmasa, yana bizga nima zarar; bu gap sizga qanday o'xshaydi, mulla Abdurahmon?

Abdurahmon ko'zini katta ochib, to'g'ri topqan kabi bosh irg'atdi.

— Arizamiz o'runlasa ko'b yaxshi, bil'aks, o'rdadan o'zimiz haydalurmiz, — dedi Kalonshoh.

— Nima uchun? — deb so'radi mufti.

¹ *Mahzi haqiqat* — faqat to'g'ri gap.

² *Menda voqi' holog'i farah* — mendagi haligi xursandlik.

³ *Ilmi g'ayb* — g'oyibni bilish, kelajakda bo'ladigan voqeani oldindan bilish. Bu xususiyat faqat Oллоhga xosdir.

⁴ *Siforish* — mehribonlik, hurmat.

— Axir arizani kim berganligi ma'lum-ku.

— Yo'q, — dedi mufti. — Biz ariza ostig'a imzo qo'ymaymiz, Kalonshoh.

— Imzosiz ariza mu'tamad¹ bo'lmas.

— Mu'tamad bo'lsin-bo'lmasin bizga nima zarar; baharnav' shu ehtimolni xonning qulog'ig'a yetkarsak bas-da, Kalonshoh.

— Kimning dastxati bilan yozasiz?

— Bu oson, siz bunisidan xotirjam² bo'ling. Kalonshoh!

Kalonshoh noiloj ariza yozishqa rog'ib² bo'ldi. Arizaning shu majlisda, mulla Abdurahmon huzurida yozilishi muvofiq ko'rilib, mufti tahrirga o'turdi.

54. IKKI XIL SADOQAT

Kechasi yomg'ur savalag'andek yog'ib turadir... Qop-qorong'i, olti qarichliq tor ko'chaning muyushida turg'an bir ko'laga yomg'urdan qochqan kabi, kichkina eshik panasiga siqilg'an va zo'r berib eshikni qoqadir.

— Kim?

— Men, oching.

— Safarmisan?

— Ha.

— Eshik zanjiri "shirq" etib ko'tarildi. Yomg'urda bo'kkan Safar o'zini torg'ina, oldi ochiq yo'lakka olib, eshikni zanjirladi.

— Tinchlikmi?

— Tinchlik, — dedi eshik ochqan kampir. — Nega kech qolding, Safar?

— Yomg'urni ko'rmaysizmi...

Safar kampirning orqasidan so'zlanib sahnga chiqdi. Tor sahnning yo'lak qatorida, to'rt bo'yra eni kattaligida osti bir qarichqina yerdan ko'tarilib ishlangan katalak ayvonning to'r toqchasida qora charog' sasib yonadir. Sandalning bir chekkasida g'o'za sug'urib

¹ Mu'tamad — ishonchli.

² Rog'ib — moyil.

o'lturg'uchi bir kekxa ko'r kishi qo'lidag'i g'o'za po'choq va sug'urg'an paxtasi bilan boshini baland ko'tarib havlidagi so'zga quloq solib turadir. Sandalning ikkinchi tarafida, yuzini ro'ymoli bilan yashirg'an, xotinmi, qizmi — o'lturib, sandalning uchunchi tomonida, bir to'da chiqarilg'an paxta orasida chig'iriq ko'rinadir...

— Oyim qizim bizni judayam uyaltirdi, Safar, — deb so'zlandi kampir. — Shuncha qaytarsaq ham bo'lmaydi, erta-kech otasining yonida g'o'za sug'urishadi.

— Singlim zerikkandir-da, opa, — dedi Safar. — Eson-omon o'lturibsizmi, pochcha, assalom alaykum.

Ko'r kishi boshini yana ham balandroq ko'tarib, ikki tarafka chayqadi.

— Vaalaykum salom... Ha, nega jim bo'lib ketding, Safar? Mullaning oldig'a kiraqo, yomg'urda ividingmi, xo'b.

Safar tanchadagi yuzini yashirg'uchig'a qaramasliqqa tirishib daromadi ayvondan bo'lg'an hujra eshigiga chiqdi.

— Eski hikoyalaringizni so'zlab, opamni zeriktirmay o'lturibsizmi, pochcha?

— Ha, ha, — dedi ko'r kishi, — qizimning o'ziyam hikoyaga juda usta ekan-da, dam men hikoya ayta-man, dam oyim qizim aytadi: asti qo'ysang-chi bizni, Safar.

— Bali, bali.

Safar hujraning eshigini ochib, ichkariga kirdi. Sandal ustiga qora charog' qo'yib, oldig'a kitob yozg'an Anvar Safar bo'zchining istiqbolig'a qo'zg'aldi.

— O'lturing, o'lturing, shu ishingiz yomon-da, mirzam... Salomatmisiz? Zerikmadinglarmi? Uch kun kechikdim-a. Mendan xafa bo'lg'an chiqarsiz-ov... Ha deganda u yoqdan xabar bo'lavermadi, uning ustiga ayollar navqaslanib¹ qoldi...

— Zarari yo'q, toza ivibsiz, Safar aka. Asli bu kun ham chakki ovora bo'lg'ansiz.

¹ Navqaslanish — holsizlanish, darmonsizlanish, kasalga chalinish.

— Jazzasi choponni solib tashlash-da, mirzam, — dedi Safar choponini yeshib. — Qani o'lturing... Yurtda tinchlik, yor-do'stdan sizga salom, mirza og'ayningiz xotirjam' mirzaboshilqni qilayapti... Men bo'lsam, sengayam bali, ustozinggayam bali, deb yuribpan.

Anvar iljaydi. Safar bo'zchi sandal yonig'a o'lturib, mahsisining qo'njidan bir qog'oz oldi. Anvar qog'ozni undan olib sandal ustiga qo'ydi. Qoziqda osilg'an choponini keltirib. Safarning yaxtakchan yelkasiga yopti.

— Shamollaysiz, Safar aka, o'ranib o'lturing.

— Hamma vaqt kayib qog'ansiz-da, mirzam, — dedi Safar va ustig'a yopilg'an beqasam choponning astar-avrasini tekshirdi. — Toza yaxtak kiymagan edim, buningiz menga uval-da, uka, — deb siqifinqi-radi.

Anvar o'lturar ekan, e'tiborsiz qo'l silkdi va sandal ustidan xatni olib ochdi:

“Baland maqom, loyiqli ehtirom, burodarim mirzo Anvar.

Do'stlar shod, dushmanlar g'amgin, yavmi saodat¹ yaqindir. Falok kajravligi ahli saloh² ustiga har ro'z har rang³ javr tug'dirsa ham, ba hamahol⁴ layli zalimaning⁵ yavmi navirasi⁶, riyozati qaviyaning⁷, ajri azimasi⁸ bor-dir. Janobi sarvari koinot,⁹ mushriklar¹⁰ sharridin¹¹ saqlanmoq uchun o'zlarini g'or panohiga olg'an erdi-larkim,¹² bu amsolingiz¹³ kabi ummati haqiqiylarg'a¹⁴

¹ Yavmi saodat — saodatli kunlar.

² Ahli saloh — to'g'ri kishilar.

³ Rang — turli.

⁴ Ba hamahol — hamisha.

⁵ Layli zalima — qora tun.

⁶ Yavmi navira — nurli kun.

⁷ Riyozati qaviya — katta mashaqqat.

⁸ Ajri azima — ulug' mukofot.

⁹ Janobi sarvari koinot — payg'ambar.

¹⁰ Mushrik — O'llohga ishonmovchi, budparast.

¹¹ Sharr — yomonlik, gunoh ish.

¹² Muhammad payg'ambar islomni oshkora targ'ib etayotgan davrida Makka mushriklarining ta'qibidan Madina shahriga qochib, Abu Bakr va boshqa sahobalar bilan birga yo'lda g'orga yashirinib jon saqlaydilar. Sultonali shunga misol qilyapti.

¹³ Amsol — misol.

¹⁴ Ummati haqiqiy — payg'ambar yo'lidan borganlar.

sunnat bo'ldi. Ba'da, kamina do'sti xosdin¹ arzi ixlos² shudirkim, barcha tadbirlarimiz shohi majnunga³ va g'ayri ashqiyog'a⁴ baayni afsun kabi ta'sir qilib, o'tkan xatda yozg'an mulohazalarim xayoldan haqiqatka oshmoqda. Kaminaga xonning e'timodi yondoshmoqda va ul andishalarimiz ehtimoli bizdin uzoqlashmoqdadir. Mojaro bir necha kun sir bo'lib kechsa ham, alhol o'rdadin ba'zilar bu sirga voqif bo'lg'ang'a o'xshaydirlar, ma'ahozo⁵ ochiq so'zlashka hech kimda had yo'q. Ammo, ikkinchi tarafdin, sizni izlashka maxfuy buyruqlar berildi, darboza beklari yonig'a xufiyalar yuborildi, binobarin, sizdin iltimos, ushbu xavflar ko'tarilguncha benihoyat ehtiyotda bo'lish, Toshkand niyatini bir necha haftaga mavquf⁶ qo'yishdir. Xizimatingizga Safarboy bilan ushbu xatni ozg'ina kechiktirib yuborishim boisi ham, mazkur xavflar borlig'idan bo'lib, ma'lumingizdir, Safarboyning tabi'atida andak beboklik⁷ va loqaydliq bor. Binobarin, muxobaroti digarimizni⁸ uning ayoli vositasida qilsammi, degan andishadaman. Zero, ayol kishi, ba harhol, mardum nazariga yaxshi va kunduz kunlari borsa ham xavfsiz. Ammo boshqa ehtiyot o'zingizga munhasir⁹. Zinhor va saddi¹⁰ zinhor, hamsoyalardin xotirjam¹¹ bo'linmasin. Soniy — sizga tegishlik g'ariba¹¹ xabar shudirkim, kecha o'rdadin qaytib kelsam, mehmonxona sahnida uch nafar yigit o'ttiribdir. Har uchavi ham bizning Farg'ona kiyimida bo'lmag'an bu yigitlarni ariza yozdirg'ali kelganmi, deb o'yladim. Salom-alikdin so'ng ularni mehmonxonag'a olib kirdim. Istifhomi¹² sababi tashrifdin so'ng, yigitlardin biri mening kim ekanligimni aniqlab oldi, ba'da, afsus chekib, sizning

¹ Do'sti xos — yaqin do'st.

² Arzi ixlos — samimiy arz.

³ Shohi majnun — oshiq xon.

⁴ G'ayri ashqiyog' — o'zga zulimlar.

⁵ Ma'ahozo — shu bilan birga.

⁶ Mavquf — to'xtatish.

⁷ Beboklik — 1. Hayiqmaslik; 2. Mulohazasizlik.

⁸ Muxobaroti digar — bundan keyingi yozishma, a'loqa.

⁹ Munhasir — bog'liq.

¹⁰ Sad — yuz.

¹¹ G'ariba — ajab, taajjubli.

¹² Istifhom — so'rab bilish.

mojarongizni so'zladi. Men tamom hayratda qolib, xufiyalarmi, degan andishaga tushdim. Bu hodisani kimdan eshitdingiz mirzo Anvarga qanday aloqangiz bor, deb so'radim. Opamdan eshitdim, o'zim mirzo Anvarning og'asi bo'laman, degan javobni berdi. Men taajjubda qoldim; zero, og'angiz bortlig'ini sizdin eshitmagan edim. O'tkan xatimda yozg'animcha, bu yigitka ham opangizg'a bergan javobni aytdim, ya'ni, o'zimni oqlash uchun hodisaga birmuncha yolg'on aralashtirib so'zladim. Yigit-og'angiz bo'lmish afsus chetki, o'n yillardin beri Qo'qonda bo'lmag'anlig'ini, buxoroliq bir sarkarda eshigida xizmat qilg'anlig'ini, qarindoshlarini ko'rish uchun Buxorodan Samarqandga kelib, u yerdagi katta og'asini topolmag'anini, undan Qo'qong'a o'tib, bunda ham sizga yo'liqolmay qolg'anini so'zladi. Ba'daz uning ustidagi shubham bir oz zoyil¹ bo'lib, ko'ngil ko'tardim. Og'angiz bo'lmishning yonidag'i yigitlar bizning bu tarafning kishisiga o'xshamaydirlar. Bular og'angiz bo'lmishning hamrohlari, Qo'qonni tomosha qilg'ali kelgan emishlar. Sizga og'aliq da'vo qilg'uchining ismi Qobilboy, tusi sizga o'xshab kelsa ham, o'zi to'la, pahlavon yigit va har uchavi ham zabardast ko'rindilar. Harchand qistasam ham, ularni ovqatqa to'xtatib bo'lmadi. Siz kechagi maktubingizda mening sarmunshiy tayinlanishimdan tashvishlanib, orada muftilar, Abdurahmonlar bor, sizga birar zahmat yetarmi, degan andishani yozibsiz. Voqi'an, mening uchun bu xavf bor, bundan ko'z yumib bo'lmas. Modomiki, "sadoqatim on hazratka oflobdin ravshanroq bo'ldi, devonda mendin g'ayri mavsuqroq² kishi topilmadi; ba'daz sarmunshilik menga havola qilindi, xolos". O'tkan xatimda yozg'animdek, bu "marhamat"dan bosh tortishqa hech bir yo'l topmadim, agar uzr bayon qilsam, sizni tutib berishka bo'lg'an harakatimning soxtaligi ochilish ehtimoli bor edi. Chunki xong'a sadoqat bizning "odamlar" fikricha, birar manfaat taqozosidir. Agar men xong'a "sadoqatlik qul" ekanman, bu "sadoqat" zamirida bir manfaatim

¹ Zoyil — yo'qolmoq, arimoq.

² Mavsua — ishonchli.

bo'lmog'i lozimdirkim, ul ham o'z do'stimni halog'i "sadoqatimg'a" qurbon qilib, evaziga sarmunshiylik masnadini olishimdir. Basharti shu masnaddin bosh tortsam, menga ishonchsizlik tug'ilishi shubhasiz edi. Bas, shu majburiyatda men bu vazifani qabul qildim. Menga zahmat yetishi to'g'risida siz tashvish cheka ko'rmangiz, modomiki, taqdirim shu ekan, tag'yiri' mumkin emasdir. Bu yo'lda qanchalik zahmat chekimayin va hatto boshim ham ketmasin, mening uchun qiymatlirog'i insonga sadoqat va shu sadoqatni to'lguncha qo'ldin bermaslikdir. Singlimmiz Ra'nobibiga salom aytursiz. Ota-onalariga hech bir zarar bo'lmadi. faqat "hadya"larnigina qaytarib oldilar. Oxirg'i so'zim yana ehtiyotlik ustida: zinhor-zinhor har ehtimolga qarshi hozir turilsin.

Addoi mirzo Sultonali “.

Anvar maktubni tugatib, oldida yonib turg'an qora charoqqa tutib, kuydirdi.

— Ehtiyot kerak-a, Safr aka?

— Albatta, mirzam, albatta.

— Bu kech qolasizmi, ketasizmi?

— Ketmasam bo'lmaydi, Sultonalingiz xafa qiladi, uka.

Anvar kuldi.

— Ketsangiz, xat yozib turishim kerak ekan, — dedi va toqchadan siyoh-qalam oldi. — Isidingizmi, Safar aka?

— Ha, ha... Jon kirib qoldi, mirzam.

* * *

... Biz o'tkan 51-faslda Anvar bilan Ra'noni Sultonalining darbozasida qo'yib, 52-faslga sakragan edik. Shunda chala qolg'an bir necha ahvolni hozir aytib kechmasak, muhtaram o'qug'uchig'a Sultonali masalasi bir oz onglashilmay qoladig'an ko'rindi. Shundog'ki, Anvarning majburiyat ostida Ra'no bilan kelishi Sultonalini juda ham shoshirib qo'ydi. Ikki

Tag'yir — o'zgartish.

orada kuchlik muhabbat borlig'iga yana bir karra amalda qanoat hosil qilg'anidek, ularning istiqbolini qorong'iliqda ko'rdi. Yana shu holda matonatini yo'qotmay, "do'sting uchun qon yut" maqolidagi kabi, ularni qahramonlikda tabrik etid. Anvar esa faqat o'z istiqboli ustidagina qayg'irib qolmay — chunki Ra'no va o'zining istiqbollari mundan keyin yo chik, yo puk edi — ammo ikki o'rtada bu botqoqqa toyib ketishi aniq bo'lg'an Sultonali masalasida jiddiyroq o'yladi. Zero, mulla Abdurahmonga ilhom bo'lg'anidek Anvar tinchkina Ra'noni yonig'a olib qochsa, albatta Sultonali ushlanar edi. Mulla Abdurahmonning fikrlaridan tashqari, Sultonalining o'z xotini Ruzvonbibi orqaliq maxdumning uyi bilan qiling'an kitob aloqasi ham bor, eng oxirda mufti va Abdurahmonlarning Sultonaliga kuchlik adovatlar... Shu mulohazalarini Sultonaliga bayon qilib, fikr so'rag'anida, undan ahamiyatsiz javob oldi. Chunki do'stlik taqozosi har qanday og'irlik qarshisida matonat, ko'krak kerishdir, boshing'a tog' yiqilish ehtimoli bo'lg'anda ham turg'an joyingdan siljimaslikdir — Sultonali shu eski qonun tobi'laridan yagona vakil edi. Lekin Anvar o'z do'stini balog'a qo'yishni xohlamadi. Har ehtimolga qarshi, chora ko'rishni lozim topib, o'qug'uchiga ma'lum yo'llarni Sultonaliga taklif qildi. Tabiiy, ul ko'ndi. Shu yo'sun ertaga o'ynalaturg'an tomoshag'a Sultonalining xotini ham o'rgatildi, hatto yarim kechada qo'shni Karimboy ham uyqudan uyg'otilib, bir tillo barobariga yolg'on guvoh tiklandi va shu ondan boshlab Anvar bilan Ra'no Karimboyning uyiga chiqib yashirindilar.

Ma'lumdirkim, ertasi kun har kim o'z ro'lini yaxshi ado qilib, ish juda silliq o'tdi, hatto bu o'rtada Solih maxdum ham oqlanib qoldi. Sultonali shu kun kechqurun Toyir akani Safar bo'zchig'a yubordi. Chunki bu ishda sirdon bo'lish va Sultonaliga ko'maklashish uchun eng muvofiq ham ishonchlik kishi birdan-bir Safar bo'zchi edi. Xuftan asnosida Safar bo'zchi yetib keldi, voqi'ani eshitib, daf'atan mirzoni yashirish uchun shaharning chetrog'ida

bo'lg'an yaznasining uyini jo'pladi. Darhol yaznasi, ya'ni opasining uyiga yugurib joy hozirlatdi va shu kechasidayoq Anvar bilan Ra'noni eltib joylashtirdikim, qolg'ani o'qug'ichimizg'a ma'lumdir. Ammo Anvarning hiylasi xon va yaqinlarig'a shunday yaxshi ta'sir qildikim, biz buni Sultonaning sarmunshiy belgilanishidan onglaymiz.

* * *

“Qirt-qirt” xat yozib borg'an Anvar, savog'ich qalam uchini sochig'a suykab, qalamga yopishqan los qilchig'ini tushurar ekan, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

— Mundan so'ng'i kelishingizda mirzo Sultonali yoningizg'a bir kishi qo'shsa kerak. Siz shu yigitni bu yerga olib kelasiz, o'zi menim og'am bo'ladir, xo'bmi?

— Xo'b, mirzam, xo'b. Mirza og'ayningizg'a shuni toyinlab bitsangiz bo'ldi-da.

— Shunday, men bityapman.

Anvar yana yozuvig'a qaradi, Safar bo'zchi sandal ko'rpasiga o'ranibroq o'lturdi. Tashqarida yomg'ur tinayozib, kuchlik shamol qo'zg'alg'an, yomg'ur tomchilarni goho tom ustiga to'pillatib qattig' tushurar, daricha tirqishidan kirgan shamol bilan qora charog'chayqalib-chayqalib yonar, ayvondagi kampirning chig'irig'idan g'ijillab chiqqan tovush mushuk bola mavlagan kabi hujraga eshitilib turar edi.

55. BARIMTA

Kun choshkohdan oshib, Chorsuda xalq olag'oviri boshlansa ham, shundagi bo'sh do'konlarning birida uch nafar yigit hanuz dong qotib uxlar edi. Chorsuda bo'lib turg'an tars-to'polon go'yo bu uch yigitni allalar edi. Boshig'a bittadan shaparak kir yostiqlik qo'yib, ostig'a yalanqavat taqir ko'rpacha yozg'an va ustiga guppi choponini yopib, yana shu holda bahuzur xurрак otib uxlag'an bu uch yigit musofirga o'xshar edilar. Ular shu yo'sun rohat qilib yotqanda, taxtabandlik do'kon yonig'a tashqaridan birav kelib

to'xtadi va hamma tovshin qo'yib, baqirib yubordi:
"To'xta, hovv Navro'zqul!"

Uxlag'uchilarning ikkisi pinagini buzmad, ammo do'konning to'rida yotgan chuvak bir yigit so'chib, boshini ko'tardi, uyquliq ko'z bilan atrofiga qarag'andan keyin, hamyoza tortdi, kerishdi, so'ngra eng chetda yotg'uchig'a ko'zi tushib, yonidag'i yigitni turti:

— Tur, Sharif, tur, peshin bo'lubtu.

Ikkinchi yigit ko'zini ochdi:

— Ey, qo'ysang-chi, Rahem.

— Tur-da, axi, ana Qobelboy ham keb to'xtabtu.

Sharifboy yostiqlardan burilib, yonidag'i uchunchi yigitka qaradi:

— Pala'nat, qachon kelgan ekan?

— Kim bilsin... Inisini bo uchratdimikin? Qani, uyg'ot-chi, pala'natini.

Sharifboy yotgan joyidan qo'lini uzatib, Qobilboyning murtidan tortdi, Qobilboy g'inshib uyg'ondi:

— Tek yot, Sharif.

— Iningga yo'liqding-chi?

— Yo'liqdim, ikavingga salom aytdi, — dedi Qobilboy va yuzini ulardan chetka o'gurib oldi. — Bir oz tinch qo'y, uxlayman.

— Ebi, ebi, — dedi Rahim, — burodaring ahvoli-ni gapur-da, axi. Bir padari uyquki, peshinga chiqin¹ bo'lsa; ko'chaga bo'lib yotkan to'palangni go'shingga ilasanmi?

— Kech keldim, ko'b jovrama-chi, Rahim.

— Qorunni to'yg'uzib, so'g'un, uxla, akun² qorun-lar ham piyoz bo'lib to'xtabtu, nonushtani qayerga qilamiz, Sharif?

— Choyxonaga qilamiz.

— Qani, sen ham kafaningni yopinib shunda chikin yotma, pala'nating bo uxlab ketdimi?

Ikki turib kiyina boshladilar. Rahim uzun bel-

¹ Chikin — ... gacha.

² Akun (aknun) — endi.

bog'ini to'g'rilar ekan, bir qancha chaqa va tangalari yerga sochilib tushti.

— O'ho', o'ho', sabil, — dedi Rahim pullarni terib. — Xudo bularni ham ko'b ko'rdi chog'i, akun, Qo'qoning bizga to'g'ri kelmadi, ish topilmayde, pul sochilade, och qolamiz chog'i, Sharif?

— Qobelboyning Qo'qonjonig'a la'nat, — dedi Sharif, — loaqal temirchi ham shogird olmaydi, bizga biron ish topib bermasa, to'ppa-to'g'ri nar har Qobelning ustiga minamiz.

Bularning vaqirlashig'a uyqusi o'chib ketkan Qobil, to'ng'ur-to'ng'ur bir narsalarni so'zlab, yostiqdan boshini ko'tardi.

— Chumchuqdek chirqillashdinglar-da, tojiklar, — dedi Qobil. — Ishsiz qolg'an bo'lsalaring, Toshkandga ketamiz.

— Ana-ana, yana topdi gavni, — dedi Rahim. — Valdir-valdir qilasan, Qobelboy akun, Toshkand borish uchun pul qani?

— Pul topilad.

— Pul topiladi? — deb kuldi Rahim, — bu bepadar boybachchangizni qara, Sharifboy.

— Pul topiladi, — dedi yana Qobilboy va yaxtagining cho'ntagiga qo'l soldi. — Past odamlarsanda: biring temirchining o'g'li, ikkinching shustagarining¹ bolasi...

— Voy-voy, — dedi Rahim, — nazari baland bo'yoqchining o'g'lidan xafa bo'llem!

Qobilboy cho'ntagidan bir narsa olib, ularning oyog'i ostig'a tashladi va o'zi og'zini katta ochib, hamyoza tortdi.

— Ana pul, kerak bo'lsa ol, sendek ifloslarni bir yil boqadi.

Rahim bilan Sharifboyning oyoqlari ostig'a ikki tillo kelib tushti, ular bir oltinlarg'a va bir Qobilboyg'a qarab qoldilar.

— Ebi, kimni o'ldurding?

— Ota kasbim odam o'ldirish emas.

¹ Shustagar — mato ohorlovchi.

— Inisi bergan, — dedi Sharif. — Kani, ining bilan ko'rishdingmi, Qobel?

— Ko'rishdim.

— Odami nag'z bo'lg'an?

— Odami nag'z.

— Akun shu qochib yota beraykan-da, — dedi Rahim. — Biron chora boqsin-da, aytmading-chi, axi?

— Aytdim... Payt topib hammamiz Toshkand ketmakchi bo'ldiq.

— Bale-bale! — dedi Rahim va Sharifka qarab qosh qoqti. — Toshkand ketamiz degani teksiz¹ emas ekan-da, pala'natingni. Hay, ish bitti, Qobelboy, Toshkandga yuramiz, o'rusingni ham bir ko'raylik.²

Sharif yerda yotqan ikki tilloni olib Qobilg'a uzatti:

— Ma, tillongni kissangga tiq, Qobel.

Qobil olmadi.

— Tillo o'zlaringga, ikaving bir tillodan bo'lib ol.

— Achchigingni qo'y, axi biz senga dahanaki aytdik-da.

Qobil kuldi va parvosiz kiyina berdi.

— Olmaysanmi, pala'nat?

— O'zlaringga deyappan-ku, inim senlarga atab berdi.

— Bizdan qarzi yo'q-ku, axi?

— Tushunmagan odamlarsan-da, — dedi Qobil. — Inim qochib yotqan holda ularni mehmon qilolmadim, deb senlarga shu ikki tilloni berib yubordi... Endi tushundingmi?

— Voy, pala'nat... Hali san bizni o'z pulimiz bilan betimizga urding?

Qobil kuldi. Ular ikkisi birining og'zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar.

— San otang o'g'li emassan, agar otang o'g'li bo'lsang, mirzo Anvardek mehmondo'st bo'layding. Mirzo Anvar mehmonning betini ko'rmay, boshidan tillo nisor³ qilg'anda, san pala'nat bizni tukonxonag'a

¹ Tyeksiz — bekor.

² Shu vaqtlarda Toshkand o'rus qo'ltida ekanligi unutilmasin (*muat.*).

³ Nisor — sochish.

qamab qo'yasan. Burodaring bo'lmasa, Qo'qonjo-ningni ko'tarib og'zingga uraydik, muruningdin mag'zi saring oqib tushaydi!

Qobil bir narsa deb to'ng'illadi.

— E, to'ng'illama, pala'nat. Biz pul oshnosi emas, odam oshnosi... Seni bozori podshoga olib chiqsa, og'ziga tishi bor deb sakkiz pulga ham olmadi, ba xudo!

Ular shu hangamaning ustida edilarkim, Chorsudagi shovqin-suron ichidan bahaybat bir hayqiriq eshitildi: bozor ola-g'oviri birdan kesilib, bu uchavi ham tashqarig'a quloq solib qoldilar:

Ey-y-y-y-y-y-y...

*— Bozor aro yig'ilishib gul terganlar!
Qasam yodlab, podshog'a so'z berganlar!
Mirzo Anvar otlig' elga ma'lum kishi,
O'rda ichra qalamkashlik erdi ishi.
Arzimagan gunohiga qochdi, ketdi.
Bundin andak podshog'a ozor yetdi.
Uning do'sti Sultonali nomlig' mirzo,
Bu qochishdan chekmakdadir behad izo
Mirzo Anvar gunohiga toyildi zor,
Xaloyiqni to'xtatishdan magsadim bor.
Erti peshin asnosida Sultonali,
Orsiz Anvar gunohiga o'lgay, bali.
Jamiyatda hozir bo'lsa osiy Anvar,
Yoki uning do'sti oshnasidin birar.
Gunohingga Sultonali o'lar, desin,
Erti peshin vaqti, afsus, so'lar desin.
Imonlik qul nafsi uchun do'stin sotmas,
Gunohi yo'q oshnosini o'tka otmas.
Quloq solg'an gunohsizning faryodig'a,
Dard qolmag'ay, yetar har vaqt murodig'a!*

Jarchi to'xtadi, shovqin-suron yana eskicha davom etdi. Jarning davomida qulog'i tikkayib, ko'zi katta ochilg'an Qobilboy sukutka ketdi...

— Nega xomush to'xtading, Qobel? Akun jarching nima deb vaqirladi?

Qobil javobsiz boshini chayqadi.

— Gapur, — dedi Sharif. — Mirzo Anvar, osiy Anvar, deyapti chog'i?

Qobil yana javob bermadi.

— Zaboning bor, axi, burodaringni tutkanlar-chi?

— Yo‘q.

— Bo‘lmasa nega unday chikin xomush to‘xtad-ing?

— Endi tutmakchilar...

— Endi tutmakchilar? — deb zaharxanda qildi Rahim. — Dardi xarinani tutadi.

— Tushunmay yotibsalar, anovi kun biz bir mir-zoning uyiga borg‘an edik-a.

— Hay.

— Ana shuni, sen Anvarning do‘sti eding, deb barimta¹ ushlaganlar... Ertagacha Anvar kelmasa, shu Sultonolini o‘ldurar emishlar...

Jar ma‘nosiga endi tushungan yigitlarning yuzida birdan o‘zgarish ko‘rildi, ko‘zlarida g‘azab, nafrat o‘ti yondi:

— Bu xon yo‘q², bu dayus! — dedi Rahim. — Akun saning labingga kesakni man surtay, o‘rtog‘im Sharifni o‘ldir? Bu xon yo‘q, bu dayus. Azbaroyi xudo, dayus!

Qobil labini tishlab, sekinroq ishoratini qildi. Chunki xuylanib ketkan Rahim butun do‘konxonani boshig‘a kiyib baqira boshladi.

— Bu xon yo‘q, bu dayus! Voy dar dahanat xonasha!..

— Sekin-sekin! — dedi qo‘rquvlik Qobil va o‘rnidan turib ketdi, — bir foydasi bormi, jinni!

— Voy dar dahanat xonasha!..

Qobil yugurib borib, do‘konxona eshigidan ko‘chaga qaradi.

— Qo‘y akun, dayusning meni ham bo‘g‘iz qilsin... Voy dar dahanat...

Rahimning eskidan shuning singari asabiy og‘rig‘i bor edi. Sharif bilan Qobil uning fe‘liga yaxshi tushunar, ul birar haqsizlikka duch kelsa, garchi masalaning o‘ziga taalluqli bo‘lmag‘anda ham shuning singari jinni bo‘lib olar edi. Rahim uch-to‘rt daqiqa so‘kunib, titrab do‘konxonani boshig‘a ko‘targandan keyin tinchidi,

¹ Barimta — garov.

² Bu xon emas... (mual.).

Qobil do'konxona eshigini yopib, o'rtoqlari yonig'a keldi. Uchavi bir necha vaqt xomush o'lturdilar.

— Shu bevafo dunyoga bir ish qilamiz, Qobil-boy, — dedi yana ko'zi olalang'an Rahim. — Dayusingni zindoni qayerga?

— Zindonini nima qilasan?

— Ana man bor, ana Sharif, ana san, — dedi Rahim. — Shu tunga uchavimiz borib yo o'lamiz, yo shu bechorangni ro'shnolikka olamiz.

Qobil manglay ostidan Sharifka ko'z yubordi. Sharif kulimsib, Rahimga qaradi.

— E, sengachi balo shud?¹

— Hech chi, — dedi Rahim. — Akun biz dunyoga nima olib boramez, hay o'lluk; dunyoga o'n tillo pulimiz qolaydimi, yo uyga sochini tarab to'xtag'an xotunimiz qolaydimi?

— Yo'q, qolaytikoni yo'q, — dedi kulib Sharif.

— Dastasha gir, — dedi Rahim. Sharif bilan Qobilg'a ikki qo'lni cho'zib, ular ikkisi ham iljaygan qo'yi qo'llarini berdilar. — Lafzaton yakmi?

— Yak-yak, Rahim dav.

— Hazilash nest?

— Nest.

— Tamom, — dedi ikki qo'lni bo'shatib Rahim. — Shud.

Bu ahdlashishdan so'ng uchavi ham xomush qoldilar. Tashqarida shovqin-suron davom etar, uzog'roq joydan qalandarlar talqini eshitilar va do'kon yonidag'i bir kallapaz zo'r berib yog'liq xasipini maxtar edi. Polos ustidagi cho'plarni o'ynab o'lturgan Qobilboy uzoq sukutdan bosh ko'tardi.

— Menim bir necha yerlarga borishim kerak ekan.

— Qayong'a?

— Kecha meni olib ketkan bo'zchining uyiga, undan keyin inimning oldig'a.

— Nima uchun?

— Balki Sultonlining qamalishi yolg'ondir, agar chin bo'lsa, inim bilan albatta kengashish kerak. O'runsiz kuchanib qolmayliq-da.

¹ E, senga nima balo bo'ldi?

Sharif Qobilning soʻzini maʼqullab, bosh iringʻatdi.

— Hay, ket, — dedi Rahim. — Biz shu yerga boʻlamiz, xanjarlarni charxka toblaymiz. Koʻb toʻxtama, palaʼnat.

Sharif va Qobil uning jiddiyatidan kulimsishdilar. Qobil doʻkondan chiqdi.

56. XAYR ENDI, RAʼNO!

Xotin-qizlar jinsidan irodasi kuchlik, hatto erlardan ham jasurroq shaxslarni koʻb uchratamiz. Shuning bilan birga, ularni naqadar kuchlik irodaga molik boʻlmasinlar, yana hissiyotlariga magʻlub koʻramiz. Masalan: hikoyamiz qahramoni Raʼnoning jasorati, xongʻa qarshi isyoni, hatto maʼyus qolgʻan Anvarni yoʻlgʻa solishi — oʻz zamonasi uchungina emas, bizning hozirgi asrimiz uchun ham loyiqi tahsin va Raʼno yoshliq qizlarimizgʻa ibratdir.

Lekin irodasi kuchlik shu Raʼno hozir yana hissiyoti qoʻlida magʻlub edi.

Bu kecha Anvar ogʻasi bilan kengashib, shu kunlar miyonasida Toshkand ketishni oʻziga jazm qildi. Raʼnoga ham Qoʻqon bilan vidoʻlashish ogʻir sezilmadi. Ammo, masala qatʼiy hal qilingʻach, Raʼnoda bir tarafdin qoʻrqunch, ikkinchi tarafdin qiziq yana bir jasorat tugʻuldi; kampir bilan birgalashib ota mahallasiga borar emish; oʻzi biravning yoʻlagida turib, kampir orqali onasini aytdirib chiqar emish.

Tuni bilan shuni oʻylab chiqqan Raʼno, ertalabdan beri Anvarni xafa qilar, oʻz soʻzida isror etar edi. Kichkina hujraning sandalida qarshima-qarshi oʻlturgʻuchi Anvar va Raʼno bir-birisidan oʻpkalik qiyofatda edilar.

— Hissiyotka qattigʻ berilibsan, Raʼno... Har qadamingda seni bir falokat kutadir, menga qolsa ayamga ham ishonib boʻlmas.

— Paranjini ichida borgʻan Raʼnoni tanish uchun hech kimda karomat yoʻq; ayamga nega ishonib boʻlmasin?

— Sen qochqan, ayangning obroʻsini toʻkkan qizsan...

— Hech, hech... Ayamning ko'nglini men yaxshi bilaman, ayam siz o'ylag'an xotinlardan emas hech.

— Yaxshi, yo'lda ham seni hech kim tanimasin, kampir ham ayangni aldab olib chiqsin, ayangning o'ziga ham ishonayliq; yana har holda menim uchun shu qasdingdan kechsang nima bo'ladi Ra'no? Biz Toshkandga borib yetkan kunimizoz, sog'lig'imizni va uzrimizni aytib, xat yozarmiz-ku, jonim.

Ra'no javob berish o'rnig'a birdan yig'ladi, ancha vaqt ko'z yoshisini yuzi orqaliq to'kib turdi.

— Balki men... ayam bilan abadiy ko'rishmasman.

— Hay Ra'no, Ra'no, — dedi Anvar. — Xudoyor yuz yil yashaydi, biz Toshkandda o'lamiz, deb o'ylaysanmi? Xayr, ko'b bo'lsa Xudoyor yana besh yil yashasin, vaholanki, uning zulmi shu yo'sun davom etkanda, biz chamalag'an bu fursat ham ko'b; zero, zulm neqadar kuchaysa, uning umri shuncha qisqa bo'lishi tajribalar bilan sobitdir. Agar shungacha ham sabring yetmasa, boshqa chorasi topilar, Ra'no, masalan, ayangni Toshkandga chaqirarmiz yoki gapni bir oz eskitkandan so'ng Qo'qong'a o'zimiz ham kelsak bo'ladi.

Ra'no javobsiz yana ko'z yoshisini to'ka berdi, bu holdan siqilg'an Anvar, Ra'noga bir oz qarab turdi:

— Xo'b, yig'lama. Hali bir-ikki kunsiz yo'lg'a chiqolmasmiz, bu kun kechasi akam kelsa, erta bozorg'a chiqib yo'l hozirligini ko'rsa, har holda birisi kun kechqurun jo'nashimiz ham aniq emas. Binobarin sen oshiqmasang ham bo'ladi. Undan so'ng, sening o'ylag'an yo'ling juda qaltis, bu to'g'rida boshqacharoq tadbir toparmiz...

Ra'no indamadi, bir entikib orom havosini yutdi va ro'moli bilan ko'z yoshisini quritdi. Anvar o'pkalik iljayib Ra'noni yandi. Ular shu holda ekan, hujra devori ko'cha tarafdin uch-to'rt qayta gurs-gurs urildi. Ikkisining ham quloqlari tikkayib bir-birisiga savol nazari yubordilar...

— Begona kishi emas, — dedi bir ozdan keyin Anvar. — Men Safar aka bilan kunduzi uchun devor urishni shart qilg'an edim... Sen chiqib kampirga ayt, eshikni ochsin.

Ra'no hujradan chiqdi. Birar daqiqadan keyin

havli sahniga bir necha oyoqlar kirdi. Bemahal yo'qlashdan Anvarning ko'ngli g'ash tortib, kelguchini Safar aka bo'lar deb o'yladi. Hujra eshigi ochilib, ichkariga biri orqasidan biri — Qobilboy bilan Safarboy kirdilar. Anvar yana onglashilmovchilik ichida qoldi, Safar akaning tinchsiz — hayajonli ko'zi Anvarning ilgaridan ko'rib qo'yg'an bir necha ehtimollarini xotirlatib, ularga joy ko'rsatdi.

— Vaqtsiz yo'qlashlaringiz sababsiz bo'lmas, — dedi tovshini sekinroq chiqarib Anvar. — Bizdan xabar topqanlarmi?

Safar hamrohiga qarab, ikki qo'lini qovushtirib yenglari ichiga oldi.

— Yo'q...

— Sultonolini qamag'anlarmi? — deb yana so'radi Anvar. — Qamag'anlardir?

Safar va Qobil bir-birlariga qarashdilar.

— Shunday, mirzam, shunday... Bizlar juda hayron bo'lib qoldiq-da.

Anvarda qonsizlanish va kiprak ostlarida harakat ko'rildi.

— Zarari yo'q, qutqaramiz... Qachon qamag'anlar?

— Kecha kechqurun... Boya bizning uyga Sultonolining xotini kelgan edi, men shundan eshitdim. Uning ustiga akangiz borib qoldi...

— Siz kimdan eshitdingiz, aka?

Jarchi xabarini va bu to'g'rida o'rtoqlari bilan bergan qarorini Qobilboy so'zladi. Anvar og'asining so'zini jiddiy eshitib, bir necha vaqt o'ylab o'turdi.

— Siz va o'rtoqlaringizning hamiyatlaringizga rahmat... Lekin bu yo'l bilan Sultonolini qutqarish qiyinroq, balki mumkin ham bo'lmas, deb o'ylayman.

— Agar biz uning qamalg'an joyini bilsak, nima uchun mumkin bo'lmasin, Anvar? O'rtoqlarim yuraksiz yigitlar emas, bu yog'idan xotirjam bo'lingiz.

— Rahmat. Albatta, bu jasoratni yuraksiz kishilar qilolmas. Menim bu jasoratka umidsiz qarashim sababi shuning uchunki, bunday shartlik va nozik habslar aksar o'rdaning o'zidagi ovoqqa qamalg'uchi edi.

— O'rdag'a kirish qiyinmi?

Anvar bosh chayqadi.

— Hech mumkin emas, tun bo'yi elli nafar yigit o'rda qo'rg'oni ostidan aylanib turadir.

Qobilboy ma'yus Safar bo'zchig'a qaradi. Safar bo'zchi zo'r berib mo'ylabini tishlab, uzar edi.

— Zindong'a qamag'an bo'lsalar, ebi bor ekan-da, taqsir.

— Ebi... Zindong'a qamashlari ehtimoldan uzoq, Safar aka.

Yana bir necha fursat sukutda qoldilar. Qobilboy har on to'ppisini qayirib, boshini qashir edi. Anvar sandal ko'rpasidagi bir ipni uzib olmoqchi bo'lg'andek qo'lini siltar edi.

— Zindondan xabar oldirishimiz kerak ekan-da, Anvar?

— Xabar olinsa... bo'ladi.

Qobilboy Anvardan shu javobni olib, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

— Mirzoning uyiga bir kishi yuborsa-da, uning xotini eriga taom keltirgan bo'lib zindong'a borsa... Shu qanday bo'lar ekan, Safar aka?

— Ma'qul, uka, ma'qul.

— Sizga-chi, Anvar?

Anvar to'g'ri ishorasini berdi.

— Boyag'i andishamizni ham aytib o'taylik, — dedi Qobilboy. — Biz yo'lda bir to'g'rini mulohaza qilib keldik, Anvar. So'zning rosti shuki... Siz bu uydan hozir ketsangiz ma'qul. Harchi odam bolasi-da. Haligidek joni ko'ziga ko'rinib iqrar bo'lib qo'ysa...

Anvar bosh chayqab, kulimsidi.

— Sultonali unday odam emas, bundan xotirjam', — dedi Anvar qanoat bilan va bir oz o'ylab turdi... — Ammo Sultonalining xotini, to'g'risi, bir oz xavfliroq; xotin kishi erimni qutqaraman, deb nodonliq qilsa, ish rasvo...

Safar bo'zchi boya Sultonalining xotini kelganda, Qobilboyning niyatini eshitib xotirjam' bo'lg'anini so'zladi.

— Juda yaxshi qiling'an, rahmat... Hali uning

¹ Habs — mahbus.

uyiga kishi yuborsangiz, yana uqdirish, xotirjam qilish kerak, shunday ishontirilsinki, erta peshingacha erining ozod bo'lishig'a shubhasi qolmasin, hatto uni bu yo'sun aldansa ham bo'ladir. Erta bilangacha qutqarilsa, xo'b, qutqarilmasa Anvarning o'zi borib qutqarar emish, agar sen shungacha sabr qilmasang, eringning yana jazo tortishig'a sabab bo'lasan, deyilsin.

— Xo'b, mirzam, xo'b.

— Sizga yana bir xizmat, Safar aka, — dedi Anvar, Safar hozirlik ishorasini qilib, enggashib oldi. — Xizmat shuki, singlingiz men bilan birga turmasa, siz olib ketsangiz...

— Xo'b, xo'b.

Anvar o'rnidan turdi va hozir qaytib kirishini so'zlab hujradan chiqdi. Ko'r kishi zo'r berib g'o'za sug'urar, kampir chig'iriq chiqarar, Ra'no esa, ko'zini bir nuqtag'a tikib, sandal yonida o'lturar edi. Anvar havliga tushib, Ra'noni o'z tarafiga imladi. Ikkisi havlining chekkarog'ig'a bordilar.

— Eshitdingmi, Ra'no?

— Nimani?

— Ularning so'zini?

— Yo'q.

— Bizning bu yerdalig'imizni sezish ehtimollari bor ekan, Sultonali qamalg'an, iqror qilsa ehtimol erish...

Ra'noning ko'zi qavarib ketdi.

— Ah?

— Qo'rqma... Sen hozir Safar aka bilan ketasan, men ham boshqa joyg'a boraman. Yo'l hozirlig'ini ko'rib bitirguncha bir necha kun ayrilishib turmasak bo'lmas... Sen borib kiyin.

— Rostdanmi?

— Rostdan, sen qo'rqma, faqat bu bir ehtiyot, hozir Sultonaling qamalishidan boshqa gap yo'q.

— Kiyimlarim hujrada...

— Hujrada bo'lsa ular chiqqandan keyin kirib kiyin narsan.

Ikkisi ayvonga qaytib, Anvar hujraga kirdi.

— Singlingiz hozir kiyinadi, — dedi Anvar. —

Birga yurish yaxshi bo'lmaz, ikkavingiz bir oz ilgarida, Ra'no orqada borsin.

— Xo'b.

— Undan keyin siz zindon xabarini bilib, xufton chog'i menim oldimg'a kelingiz, Qobil aka.

Qobil va'da ishoratini berib, Safar aka bilan hujradan chiqdi. Ra'no kirib kiyina boshladi. Anvar ma'yus edi, bir oz shoshinqirab kiyingan Ra'noning latif yuziga qattig' tikilgan edi.

— Siz kimnikiga borasiz?

— Menmi, men... men shu yaqindag'i biravnikiga.

— Men ham siz bilan tursam bo'lmasmidi?

— Yo'q, xavf bor.

Ra'no ayrilg'usi kelmagandek ufladi. Kiyinib bo'lib paranjisini ham qo'lig'a oldi, Anvar hujraning burchagiga o'tib, Ra'noni o'z yonig'a imladi. Ra'no kelgach, Anvar uni qattig' quchoqlab o'pdi.

— Akam sening yoning'a mendan xabar yetkazib turar, senga boshqa yordamlar ham qilar, Ra'no.

— Toshkandga tezroq ketaylik, men... uch kundan ortiqqa ko'nmayman.

— Xo'b... yana bir o'pay, Ra'no.

Ra'no tabassum ichida yana yuzini tutib berdi. Anvar bir necha vaqt uning yuzidan ajralolmay turdi.

— Bo'ldi... Ular kutishib qolg'andirlar.

Anvar uni bo'shatdi...

— Pulni sen olib ket, Ra'no, menim esim yo'q, yo'qotib qo'yarman.

Ra'no burchakdagi kiyiz taxidan bir hamyon oltinini oldi.

— Sizga bir-ikki tillo berib ketaymi, balki kerak bo'lar?

Anvar kerak emas, deb bosh chayqadi. Yana shu holda Ra'no hamyondan ikki tillo olib, Anvarga ko'rsatdi:

— Shu ikki tilloni xolam bilan otamg'a bittadan berib ketaman?

— Ber, ber... Xayr endi Ra'no!

Ra'no ham, xayr, degandek bosh irg'adi va shoshib hujradan chiqdi. Ra'no ayvondagilar bilan xayrlashar ekan, hujrada qolg'an Anvarning ikki ko'zi jiq yoshqa

to'lib, ko'kragi kuchlik-kuchlik silkindi va gavdasi o'ziga og'irliq qilg'andek devorg'a borib suyandi...

57. QO'RQUNCH BIR JASORAT

Qobilboy bu so'zni eshitkuchi quloqlarig'a ishomag'andek, Anvarning yaqinrog'ig'a surildi.

— Nima deyapsiz, Anvar, men yaxshi onglamadim?

Anvar yana o'sha so'zini takrorladi. Qobilboy endi bir oz orqasig'a qochib ko'zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi...

— Siz nima qilmoqchisiz, uka. O'z oyog'ingiz bilan... Yo'q, bu bo'lmag'an gap. Balki bu — xonning unga popisasidir, shu hiyla bilan maqsadig'a yetmakchidir... Qo'ying bu gapni, uka, qo'ying...

Anvar hamon boyag'i vaziyatda, ko'zini bir nuqtag'a tikib, sandal ustidagi qog'ozni og'asi yaqinrog'ig'a surib qo'ydi...

— Basharti popisa bo'lmasa?... — dedi Anvar. — Xon popisani bilmaydi, uning hamma harakati jiddiy. Shunday, siz bu xatni ertaga uning qulig'a berasiz va undan har bir yordamingizni ayamaysiz.

— Bu aqilliq gap emas, uka...

— Men endi shunga qaror berganman, — dedi Anvar o'zgarishsiz. — Bu azmdan qaytish yo'q... Faqat, siz undan yordamingizni ayamasliqqa menga so'z bersangiz bo'ldi.

Qobilboy entikdi, xatni qo'lig'a olib, bir necha fursat sukutda o'turdi... So'ngra birdan o'rnidan turib hujradan chiqa boshladi.

— Yo'l bo'lsin?

— Ketyappan.

— Xayr, kechiringiz.

Qobilboydan javob bo'lmadi.

* * *

Kun qiyomga yaqinlashgan. Yana birar soatdan so'ng Sultonolini o'linga olib chiqar edilar. O'rda hech bir o'zgarishsiz, odatiy takallufida harakatlanar, baxmal va zarrin kiygan sarkardalar ichkari bilan

tashqarig'a to'xtovsiz qatnashib turar edilar. Bu kungi devonda bir necha muhtamlarning chaq-chaqi bilan yana boshqacha ruh, ikki kundan beri yana devon xizmatini ado qila boshlag'an bir muhtamam yosh olimning muloyim siymosi mirzolar orasini yana munavvar etkan va yuzidan g'olibiyat ma'nosi chakillab turg'an ikki muftining mutoyabalariga yosh olimning mayin nigohi har zamon iljayar edi.

— Uning uchun ikki yo'l, — der edi Shahodat mufti, — yo ammazodasini topib berish, yo o'lim, faqat ikki yo'l.

— Albatta shunday, — deb uning so'zini tasdiq qilar edi mulla Abdurahmon. — Topib berganda ham yana jazo bor, bu tarafi ham unutilmasin.

— Yana qanday jazo? — deb ajablanar edi mulla Kalonshoh,

— Topib berishni bo'ynig'a oldimi, bas, bu so'z Anvarni qochirg'an ham o'zim, degan iqrordir.

Bu biyron javob mulla Kalonshohga yoqinqiramas edi.

— Topib berishni bo'yinga olmaslik, gunohsizlik degan so'zdir. Darhaqiqat, Anvarning qayerg'a ketkanini bilmasa, qanday qilsin? Bas, bu holda Sultonali qatl qilinadir, gunohsiz o'ldiriladir... Bunga kim sabab, uning qoni kimni tutadir? Men shunisiga hayronman-da.

Bu so'z qarshidag'i ikki muhtamamni lom dedirmay qo'yib, chaq-chaq shu yerda shart kesildi. Shar'iy libos kiydirib, o'z menligini ishka oshirg'an mulla Kalonshoh g'olib va mag'rur, qo'lidag'i tahrirga qaradi.

Shunday: shu soat ichida Sultonalini o'lim jazosiga olib chiqar edilar. O'rdadan har kim uning najot topishig'a ishonmas; xonning oldig'a chaqirildi — o'ldi, basharti gunohi bo'lib, iqror qilsa, yana jazoga qoldi, vassalom. Ammo Anvar xon huzuriga kelib o'zini uning hukmiga topshiradir, chin yigitlik yo'li bilan do'stini qutqaradir, degan xayolg'a kim ishon-sin? Kecha jarchi qo'y guzarlarni aylanib, Anvarni insofka chaqirdi, kishi qonig'a qolmasliq fazilatini tarannum ettirdi. Biroq, Anvarning bunday "hamoqati" g'a axloqan sukut etib, vijdonan muzlagan o'rda

arbobi va boshqalar ishonsinmi?

Shunday: o'rda arbobi bu kun peshindan bir oz ilgariroq mujassam bir vijdon, tog'yurak bir yigit va o'lim sari kulib kelguchi bir arslonni o'z tarixida birinchi martaba ko'rdi va tong ajabda qoldi. Bu ulug'jasorat bir necha daqiqalarg'acha zulm itlarini sukutka soldi, ularni ishdan to'xtatdi. O'rda arboblarning mahkamada o'lturganlari eshik yonig'a chiqib, yo'lda borg'anlari harakatsiz qolib, parvosiz har kim yonidan salomlashib o'tkuchi arslonni tamosha qildilar.

Anvar devonxona qarshisig'a yetkanda, nima maqsad bilandir darichalar va eshik yonidan mo'ralashquchi mirzolarga umumiy bir ta'zim ifoda qildi va sobit qadam zinalarga oyoq qo'yib, yuqorig'a, xon huzuriga chiqib ketdi. Poytaxt bo'sag'asidagi doimiy yasovullardan o'tib, dahlizda to'xtadi. Chunki bundan nariga o'tish uchun hudaychi vositasida xondan ruxsat oldirish lozimdir. Birinchi eshik yonida qo'l qovishtirib turg'uchi Darvesh hudaychi taajjub va hayrat ichida Anvarni qarshilab, ikkinchi xonadagi "janob" huzuriga ketdi.

Taxtiga takya qilg'an Xudoyor ikki ko'zi to'g'risig'a ikki jallodni qo'yib, yonidag'i domla shog'ovul, Tursun otaliq va g'ayri bir necha a'yonlar bilan suhbatlashar edi.

— Pushti panoho! — dedi hudaychi, — xiyonatkor o'z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo'lmoqchi!

— Xiyanakaring kim?

— Mirzo Anvar!

Xon seskanib ketdi, hamnishinlar ham along-jalong bo'ldilar.

— Keltir!

Hudaychi qulliq qilib, orqasig'a qaytdi. Dahlizdagi Anvar birinchi xonadagi a'yonni hayratka solib, ikkinchi tanobiyning bo'sag'asida, jallodlar o'rtasida to'xtadi va xong'a ta'zim ado qildi.

Raqibni bu qadar jasoratda ko'rgan Xudoyorning kiprak ostlari uchib, soqol tuklari silkindi va bir oz so'z topolmag'andek tamshanib turdi.

— Sen bizga xiyanat qilding', it uvli!

Anvar bosh irg'atdi.

— Iqrorman.

— Tuzimni unutding'!

— Tonmayman.

— Iqrorsen, tonmaysen, o'bdan ish! — dedi zaharxanda qilib xon, — o'luvdan ham qaytmaysan!

— Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman, — dedi iljayib Anvar. — O'zimni o'linga berib, bir gunohsizni qutqazish uchun kelganman.

Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzolik kuldi.

— Pusulmonchiliq qig'ansan-da?

— Albatta, — dedi Anvar, — boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib pusulmonchiliqdan chiqqach, men pusulmonliq bilan o'lishni o'bdan bildim.

Bu javob Xudoyorni qip-qizil tuska qo'yib, manglayida terlar ko'rindi, g'azab o'ti alanga oldi.

— Sening qig'an ishing pusulmonchiliqda bormi, it uvli?

— Musulmonchiliqda yuzlab xotin ustiga, bir kambag'al uylanmakchi bo'lg'an qizg'a ham zo'rliq qilish bormi, qiblai olam.

— Chiqar buni, jallod!

Jallodlar harakatlandilar.

— Xanjarimiz qonsirag'an!

Anvar bosh chayqab kuldi.

— Gunohsizni menim ko'z o'ngimda banddan ozod qilinmas ekan, Anvarni bu yerdan chiqara olmaslar, qiblai olam, — dedi va o'zini tashqarig'a torta boshlag'an jallodlarni arslonlarcha siltab yubordi, — sizda adolat bormi, janob?!

Qo'rqunch bu hayqiriq Xudoyorni insofka keltirdi. Jallodlarni to'xtashqa va hudaychini Sultonalini hozirlashga buyurdi. Ko'zi qonlang'an Anvar ikki qo'lini yonig'a tashlab Xudoyor qarshisida turib qoldi. Hamma sukutda... Shunday fursatlarda gunohkorni adabsiz so'zlar bilan so'kib turg'uchi Xudoyor ham jim. Chunki, a'yon nazarida har bir adabsizligiga Anvar tarafidan kuchlik bir haqorat olish ehtimoli bor. Shayxi Sa'diy aytkancha, dunyoda hayotidan qo'l yuvg'unchidek tili

uzun kishi bo'lmas. Darhaqiqat, insonni razolatka solg'uvchi uning manfaati taqozasi, qola bersa o'limdir. Bu ikkisidan kechguchiga esa na podshohning qahri va na jahannamning qa'ri farqsizdir.

Ko'b fursat o'tmay hudaychining orqasida Sultonali kirdi, xong'a qarshi turg'unchini tanib, titradi... Titrar ekan, Anvardan bir oz keyinda turib xong'a ta'zim qildi.

— Siz ozod bo'lding'iz, — dedi xon, — devong'a chiqib o'z ishing'izg'a qarang'!

Sultonali ixtiyorsizcha xon tomong'a bukulib oldi... Anvar "istehzoli" vaziyatda Sultonali yon qaradi:

— Menim qarshimg'a ishlab, janobga neqadar sodiq qolsangiz ham, sadoqatingiz sizni najotka chiqara olmadi, bil'aks, siz o'ylag'ancha men — insofsiz sizni qutqardim... Siz shuni unutmangiz bo'ldi, Sultonali aka, — dedi Anvar va xong'a ishorat qildi. — Qo'limni bog'lasinlar, chiqarib o'ldirsinlar.

Sultonali orqasig'a qaytdi, qaytar ekan, ko'zidan bir necha tomchi yoshi oqib tushdi. Jallodlardan biri kelib, Anvarning qo'lini orqasig'a bog'ladi. Anvarning qo'li bog'lanar ekan, Muhammad Niyoz domla o'midan turib, xong'a qulliq qildi.

— Shu adabsizning gunohini menim uchun kechsinar.

Xon yuzini chetka o'girdi:

— Rastag'a chiqaring'!

Anvar xonni va hamnishinlarini masxaralagandek ta'zim ado qildi. Jallod olding'a tushdi, uning orqasidan Anvar yurdi va orqadan ikki nafar qurolliq yasavul ergashtilar. Anvar o'zini o'rdag'a kirishida qanday tetik tutkan bo'lsa, o'lim sari chiqishida ham o'shandog' parvosiz edi. Ko'zi tushkan tanish har kimsa bilan "Xayr, xo'sh" degan kabi imlashib olar edi. Rangi quv o'chib hushsiz kabi tashqi darboza yonida turg'an Sultonali bilan ham alohida vido'lashdi. Anvarning qarshidag'i ma'noga tushungan Sultonalinining yuragi suv bo'lib oqdi va hushsiz, hissiz, Anvar ko'zdan yo'qolg'uncha qarab qoldi...

Yangi rastada xalq qaynashar edi. Qo'lida

yalang'och xanjarini ushlab, beliga oyboltasini qis-tirg'an manfur jallod orqasidan kelguchi mahkumga ko'zi tushkan xalqdan ba'zisi jazo maydonig'a qarab og'ildi va ba'zisi nafratlangan ko'yi o'zini chetka tort-di. Jazo maydoni yangi rasta bilan o'rda bog'ining muyushida bir dor va ostig'a qon oqizish uchun qazilg'an chuqurdan iborat edi. Dor ostig'a kelib yet-dilar. Bir onda dor atrofiga yuzlab yig'ilgan tomoshabin xalqni yasovullar chetlanishka buyurdilar. Xalq orqag'a siljigan bo'lib, yana siqilisha berdi. Dor ostida Anvarning qo'li yeshilib, tahorat olish uchun unga suv berildi. Chunki bu mahkumning qonuniy haqqi edi. Anvar tahorat olar ekan, jallod va yasovullar xanjar yalang'ochlab uning tevragini qur-shab turdilar. Anvar tahoratlanib, ustidagi to'nini yerga yozdi. Jallodlar doirani bir oz kengaytib, Anvar ikki raka'at namoz o'qudi. Duodan so'ng Anvar o'rnidan turdi, qo'lini bog'lashqa berib, atrofiga besaranjom alang'ladi. Tevarakni sirib olg'an xalq oldida manfur ko'zini moylandirib o'z ustiga to'p-to'g'ri qarab turg'an mulla Abdurahmonni ko'rdi. Anvar titradi. Abdurahmon iljaydi...

— Kulishka haqqingiz bor, domla, chunki o'ch olasiz, — dedi Anvar. Birdan hammaning ko'zi Abdurahmonga tushdi. — Faqat siz iflosliq natijasida kulasiz, men... men to'g'riliq samarasini o'raman, siz iflos vijdon bilan g'olibsiz, men sof vijdon bilan mag'lubman... Meni dor ostig'a kim keltirdi? Vijdon emasmi, taqsir?! Sizni bu yerda kim tomoshabin qildi. Iflosliq emasmi, taqsir?!

Xalq chuqur sukutda, o'z orasida turg'an "pesh-vo"ga kinalik ko'z bilan tikilgan edi... Jallod qo'li bog'langan Anvarni dor tomong'a olib bordi. Anvar o'z ixtiyoricha chuqur yonig'a o'lturdi va xanjarini yanib kelgan jallodga qo'li bilan "ozg'ina to'xtang" ishoratini qilib, Abdurahmon tomong'a kuldi:

— Menim holimni ko'ringiz, domla, — dedi Anvar kulgan yuzda, — qo'lim bog'lang'an, ustimda xanjar yaltiraydi. Lekin men kulaman... Nima uchun bun-day, taqsir? Chunki vijdon rohatda, jon tinch, yurak-da ishq... Durust, men ko'milgach, qabrim ustida

ko'ksi dog'liq qizil lolalar ko'karar... Nimadan bu? Bu — sizning kabi tubanlar solg'an iz...

Tomoshabinlar toqatsizlang'andek ko'rindilar, Anvar uzanib yotdi... Jallod xanjarini yenggiga yanib Anvar ustiga engashti.

... Engashti, biroq orqadan berilgan kuchlik bir zarb bilan Anvarning ustidan oshib, mukkancha chuqurg'a yiqildi. Jalloddan besh qadam narida turg'an yasovullar ham ko'kdagi xanjarlik qo'llarini ostg'a bukalmay, kimlar bilandir olishib yotar edilar va shu onda kuchlik shapaloq tovshi eshitilib, sallasi chuvalgan bir yosh mulla yerga o'lturib qoldi. Xalq tartibsizlandi... Qobilboy Anvarning dastbandini kesdi va ikkisi tartibsizlik ichiga kirib yo'qoldilar. Qurolsizlandirilg'an yasovullar gurr etib turli tomong'a sochilg'an xalq ichidan do'st-dushmani ajratolmay garangsidilar. Shu vaqt butun a'zosi eski qonlarga belangan jallod chuqurdan chiqishqa intilar edi...

* * *

Shu voqi'adan ikki kun so'ng yarim kecha vaqti, Besh ariq bilan Xo'jand darbozalari o'rtasidagi qo'rg'on devori ostig'a to'rt nafar ko'laga kelib to'xtadi... Yigirma ikki-yigirma uch kunlik oy hali uncha ko'tarila olmagan, ayniqsa oy nurig'a qo'rg'on devori to'squn edi. Ko'lagalar birin-birin qo'rg'on devorig'a tirmasha boshladilar. Birinchi martaba kungira yonig'a chuqquchi emaklab yurib atrofni tekshirdi, tekshirguchining betiga oy nuri sepilib, tanish bir yuz — Safar bo'zchi zohir bo'ldi. Qo'rg'on tashqarisi keng daraxtsiz qir, tumanlik — xira oydin va uzoqdan bir necha tup yalang'och daraxtlar ko'lagasi ko'rinar edi. Safar bo'zchi o'zidan bir zina quyida turg'an hamrohlarini birin-birin o'z yonig'a chiqara boshladi. Anvar, paranjilik Ra'no, eng oxirda qo'lida arqon ko'targan Sultonali yuqorig'a chiqdilar. Sultonali asta-sekin kungira yonig'a kelib, ostg'a qaradi.

— Sakkiz gaz bor, — dedi shivirlab Sultonali. — Keling, Anvar...

Anvarning qo'ltug'i ostidan arqon solinib

bog'landi. Sultonali va Safar bo'zchi Anvar bilan quchoqlashib ko'rishdilar... So'ngra Anvar kungira yonig'a kelib, quyig'a osildi. Safar bilan Sultonali arqonni sekin-sekin yuborib turdilar.

— Yetdim, — degan tovush keldi quyidan va bir ozdan so'ng arqon ham bo'shaladi. — Torting...

Arqon tortilib olindi. Paranjisi aralash Ra'no ham arqong'a bog'landi.

— Arqonni qattig' ushlab, oyog'ingizni devorg'a tirab tushasiz, Ra'no... Endi omon bo'ling, singlim...

— Kelin oyimlarga salom ayting siz ham, amaki.

Ra'no goh chalg'ib, goh to'xtab, quyig'a siljidi. Yerga tushishka bir gaz chamasi masofa qolg'anda devor ostida kutib turg'an Anvar uni ko'tarib oldi.

— Qo'ying, o'zim tushaman.

— Tegimiz ariq, loyg'a botasan.

Anvar shu so'zni aytib, uch-to'rt qadam bosdi, Ra'noni "Tuya toydi" arig'ining narigi chekkasiga chiqarib qo'ydi. Ra'no qo'ltug'i ostidag'i arqonni yeshdi, arqon devor ustiga tomon sog'ilib oldi. Anvar yana qo'rg'on devori ostig'a yurib chiqdi va sekin yuqorini chaqirdi:

— Sultonali aka!

Qo'rg'on kungirasidan Sultonalining ko'lagasi quyig'a enggashti.

— Ehtiyot bo'lingiz, Sultonali aka, — dedi Anvar.

— Siz ham shu haftadan kechikmang. Takror ayta-man: zinhor ko'rinish fikriga tusha ko'rmang.

— Xotirjam', xotirjam'.

Chunki Anvarning qutilg'an kunidan boshlab Sultonali ham yashiring'an edi. Garchi, xon uni qay-tadan yo'qlamasa ham, yana shu ehtiyotni muvofiq ko'rgan edilar. Sultonali uy ishlarini saranjomlash uchun ulardan bir hafta keyinroq yo'lg'a chiqmog'chi edi.

Anvar "Tuya toydi" arig'idan Ra'no yonig'a o'tib, oxirg'i martaba xayrlashdilar.

— Xayr, Sultonali aka, xayr, Safar aka!

— Xayr, amakilar!

— Olloning panohiga, Anvar!

— Safaringlar bexatar bo'lsin!

Qo'rg'on ustidagilardan kimdir biri piq-piq yig'ladi. Anvar Ra'noni oldig'a solib, uzoqda ko'ringan daraxt ko'lagasiga qarab yurdi. Yer juda botqoq, har bir qadam arang yerdan uzilar edi. Yigirma qadam chamasi borg'ach, Ra'noning kafshi loyg'a tishlashib oyog' uzolmay to'xtadi. Ikki qadam orqada kelgan Anvar Ra'noni ko'tarib oldi.

— Menim etigim bor, chimga chiqquncha jim tur, — dedi Anvar.

— Qo'rg'on ustida... Qo'ying, uyalaman...

Anvar javob bermadi. O'ttuz qadam chamasi borib Ra'noni yerga qo'ydi va qo'rg'on ustidan hanuz mo'ralashib turg'uchi ko'lagalarga "keting" degan kabi qo'l chayqadi. Ikkisi yana boshlashib ketdilar. Ular o'n besh qadam bosar-bosmas daraxt ko'lagasi ostidan ikki otliq yugurib chiqdi va bir onda Ra'nolar yonig'a kelib, otliqdan birisi "to'p" etib yerga tushti va jilavni Anvarga to'g'rilab turdi.

— Akun, suvor bo'ling.

Anvar Rahim ko'magida otqa mindi. Uzangidan oyog'ini chiqarib Ra'noni chaqirdi. Ra'no — Anvar bilan, Rahim — Sharif bilan mingashib oldilar. Anvar yana qo'rg'on kungirasiga qaradi. Hanuz ikki ko'laga ko'rinar edi. Qamchisini ularga to'g'rilab silkitdi, otni yo'lg'a soldi. Daraxt ko'lagasi ostida soyabonliq aravaning shotisig'a takya qilg'an Qobilboy ularni qarshiladi. Ra'no ot orqasidan aravaga o'tdi. Anvar ham otdan qo'nib, aravaga Ra'no yonig'a chiqdi. Rahim o'z otig'a minib, Qobilboy aravani yo'lg'a soldi. Ikki otliq aravaning ikki shotisi yonig'a kirib qo'zg'aldilar. To'g'un¹ temirni yerdagi mayda toshlarga urunib, shaq-shuq tovush chiqara boshladi. Arava va otliqlar ko'lagasi daqiqa sayin kichiklasha bordi, bora-bora keng qirning bag'rida ko'zga ko'rinmas bo'lib ketdi. Faqat, yana bir oz to'g'unning kuchsiz-kuchsiz toshqa urinishi eshitilib turdi...

Bitdi.

¹ To'g'un — g'ildirakning tashqi gardishi.

Mirzo Anvarning keyingi hayoti to'g'risida

Men mirzo Anvar hikoyasini marhum otamdan eshitkan edim. Mirzo Anvar Qo'qondan qochib kelib, uch-to'rt yil chamasi Toshkandning mashhur Eskijo'va mahallasida turg'an. Ul vaqtlarda bizning havlimiz shu Eskijo'vada bo'lib, mirzo Anvar otamg'a qo'shni emish.

“Qo'qondan bir mirzo ko'chib kelib, falonchining havlisini ijaraga olg'an emish”, degan gap chiqib qoldi, — deb hikoya qilar edi chol. — Men mirzo xabarini eshitsam ham, bir haftagacha o'zini ko'ralmadim. Ro'za kunlarining birida biz masjiddan shom namozini o'qub chiqar edikkim, so'fi: “Hammangizni Xudoyorxonning mirzosi iftorga taklif qilg'an”, — dedi. Biz yigirma chog'liq kishi yangi qo'shnining uyiga bordiq. Bir uy va bir ayvonga yaxshi poloslar soling'an, ko'rpachalar yozilg'an, o'rtada anvo'i dasturxonlar... Biz uyga kirib o'lturgandan keyin eshik yonida xushsurat bir yigit ko'rindi. Bizga tavozi'lanib xush omadi aytdi. Mirzo Anvar, degani shu emish. Biz iftorga qaradiq, mirzodan ahvol so'radiq, toshkandlik bo'lg'umiz keldi, deb kuldi. Biz — toshkandliklar xo'sh ko'radigan norin qildiribdir, xo'b yedik... Domla bilan bir nechalar fotihaga yaqin tashqarig'a chiqib ketdilar. Biz nima voqi' bo'lg'anig'a tushunmadik. Oradan bir oz o'tkandan keyin yana qaytib kirdilar. Dasturxonlar yig'ilib ish fotihaga to'xtalg'an edikim, domlanning oldig'a bir kosa suv keltirib qo'ydilar. Domla nikoh xutbasini boshladi... Biz hayron bo'ldiq. Xutba oxirig'a yetib, mirzo Anvarga bir qizni nikohladilar; biz, mirzo bilan qizning haqqig'a duo qilib, tarqalishdiq. Lekin xilofi odat bu nikoh har birimizni taajjubga soldi. Yana birar hafta o'tkach, bir

nechamiz mirzo bilan tanish bo'lib oldiq, keyinroq mirzoni ulfatchiligimizga ham olib kela boshladim va shunda mirzoning o'z og'zidan Xudoyor bilan kechkan mojarosini eshitdik, taajjublandik va minba'd mirzoga ixlosimiz ortdi..."

Cholning so'ziga qarag'anda mirzo Anvar Xudoyorning qo'li yetmaydirgan Toshkandda (o'rus qo'l ostida) tinch, ammo juda ham faqir yashag'an, boylarg'a mirzoliq qilsa ham, daromadi doimiy bo'lmag'an. Toshkandda turishining uchunchi yillaridan Xudoyordan bir afvnoma olib, qashshoqliq jonig'a tekkan mirzo Anvar, o'ylab turmay, Ra'no bilan Qo'qong'a qaytgan. Oradan uch-to'rt oy o'tkach, Qo'qondan kelguchilar mirzoning o'ldurilganligini so'zlaganlar. Nega o'ldurilgan, eski "gunohi" uchunmi, boshqa sabab bilanmi yoxud "afvnoma" ham mulla Abdurahmonlarning nayranggi bo'lg'anmi, otam bu tarafini yaxshi bilmas edi.

Men ushbu kitobka material yig'ish uchun Qo'qon bordim, yashag'an kishilar bilan so'zlashib yurdim: o'zi Xudoyor devonida ishlamagan bo'lsa ham, Xudoyor mirzolariga hamasr bo'lg'an bir kekxa mirzoga uchrashdim. Uning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'ldurilmagan. Xudoyordan so'ng ancha yil yashab, o'z ajali bilan o'lgan emish. Men hayron bo'lib qoldim va ikki o'rtada taraddudlanib, mirzoning keyingi hayotini shu holda bitirishka majbur bo'ldim.

Abdulla Qodiriy — Julqunboy

*Toshkand, 15 fevral
1928-nchi yil*

M U N D A R I J A

1. Ra'noning egasi	6
2. Amir Umarxonning kanizi	8
3. Maxdumning uylanishi va maktabdorlig'i	12
4. Maxdumning ba'zi xislatlari	14
5. Oila va kishilar bilan muomala	16
6. Nigorxonim	19
7. Ra'no	21
8. Bir o'rdaliq	25
9. O'pka va hazil	30
10. Xayrixoh bir odam	35
11. Maxdumning tahdidi	38
12. Baxmalbofda faqir bir oila	45
13. Taniysanmi shu jaji qizni?	48
14. Chin o'rtoq	51
15. Maxdumning baxti	56
16. Xonning iltifoti	61
17. Anvarning andishasi	64
18. Jilovxonada bir janjal	67
19. Iflos bir moziy	73
20. Xushyorliq	78
21. Yorliq berish marosimi	83
22. Adras to'n va issig' non "foji'asi"	89
23. Kitob so'zi	94
24. Sho'rning sirri	100
25. Hayot sham'i	105
26. Nega yerga qaraysan, Ra'no?	112
27. Zulm o'chog'i	116
28. Haram	120
29. Og'acha oyim	126
30. Xonim oyimlar	132
31. Qirq qizlar	136
32. Nozik	142
33. Yangi "hunar"	148
34. Xayrul-umuri avsatuho	154
35. Xon ko'ngil ochmoqchi	162
36. Qiziqalar	167
37. Birikish	174

38. G'arib ko'ngli	177
39. Bishuy, ey xiradmand	181
40. Aldash uchun bola yaxshi	185
41. Chaqangiz siyqa emasmi?	189
42. Quv odam ekan	194
43. Cho'loq qush	199
44. Qop yo'qotding'izmi?	205
45. "Fotiha — muhri xudodir"	209
46. Yigit	213
47. Ochiq xat	220
48. To'y arafasida	225
49. Ramz	229
50. Ma'shuqa mahbasi	233
51. Jasur qiz	238
52. Do'stliq "karomati"	242
53. Chayonning namoyishi	248
54. Ikki xil sadoqat	255
55. Barimta	262
56. Xayr endi, Ra'no!	269
57. Qo'rqunch bir jasorat	275
Mirzo Anvarning keyingi hayoti to'g'risida	284

“Asr oshgan asarlar”

ABDULLA QODIRIY
MEHROBDAN CHAYON

Toshkent
«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
2004

Muharrirlar: *E.Malik, A.Musaqulov*
Musavvir: *M.Samoylov*
Texnik muharrir: *R.Bohoxonova*
Sahifalovchi: *M.Athamova*
Musahhihlar: *Yu.Bizaatova, Sh.Xurramova*

Terishga berildi 17.03.2003. Bosishga ruxsat etildi 15.09.2003. Bichimi 84x108¹/₃₂. «Tayms» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 15,1. Nashriyot hisob tabog'i 14,9. Adadi 10.000 nusxa. Buyurtma № 4734. Bahosi kelishilgan asosda.

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi boshqaruvchisi,
700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.